

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN: 2181-1342 (ONLINE)

№ 2 (3) 2023

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРЬ МУАММОЛАРИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES

ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

ELECTRONIC JOURNAL

ISSN: 2181-1342 (Online)

Сайт: <https://scienceproblems.uz>

DOI: 10.47390/1342V3I2Y2023

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

№ 2 (3)-2023

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2023

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Аброр – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаххаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети.

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

ЮРИДИК ФАНЛАР:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети.

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот

технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Тайланова Шоҳида Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Васида Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбахор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодида Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Мархабоевна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси

СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атақулович – сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхати (Рўйхатга) киритилган.

Crossref DOI:

Таҳририят Crossref DOI нинг расмий аъзоси ҳисобланади ва 10.47.390 DOI префиксига эга. Ҳар бир нашр ва илмий мақолага индивидуал Crossref DOI рақами берилади.

Google Scholar

Журнал Google Scholar (Академия) да индексацияланади.

“Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамият.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй.

Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

МУНДАРИЖА

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

Полвонов Козимбек Наимович

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ШАҲАРЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР (1970-2022 йиллар) 7-13

Махмудова Азизахон Носировна

ПАЛЕОЛИТШУНОСЛИК СОҲАСИ РИВОЖЛАНИШИДА Р. Х. СУЛЕЙМАНОВ
ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ ЎРНИ 14-21

08.00.00 – ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Kurpayanidi Konstantin Ivanovich

MODERN DIGITALIZATION: PRIORITIES AND PROSPECTS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC TRANSFORMATION 22-28

Паязов Мурод Максудович

ДАВЛАТ ХУСУСИЙ ШЕРИКЧИЛИГИ АСОСИДА ТЕМИР ЙЎЛ ХИЗМАТЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР 29-37

Шохўжаева Зебо Сафоевна

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА СУВТЕЖАМКОР СУФОРИШ УСУЛЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ
САМАРАДОРЛИГИ 38-45

Asatxodjayeva Shoira Shukurullayevna

INSON KAPITALI RIVOJIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR 46-50

Элбоев Бобур Ботирович

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА САВДОНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДА БАНК КАФОЛАТИ ВА
ЗАХИРА АККРЕДИТИВНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ 51-60

Ermatov Akmaljon Akbaraliyevich

O'ZBEKISTONDA MOLIVAVIY BOSHQARUV TIZIMINI RIVOJLANTIRISH 61-68

Абдуқулова Дилноза Абдукадировна

АГРАР СОҲА ЎСИШИНИ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРГА ТАЪСИРИНИ
СТАТИСТИК ЎРГАНИШ 69-74

Qudbiyev Nodir Tohirovich, Tojimatov Abdumutalibjon Abduqayumovich

KORXONALARNING TIJORAT BANKLARI BILAN O'ZARO MUNOSABATLARI TIZIMINI
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ MASALALARI 75-84

Rasulova Shaxnoza Xatamovna

ХАРАЈАТЛАР HISOBINI TASHKIL ETISH VA TASNIFLASHNING IQTISODIY ANAMIYATI ..85-93

Болтаев Нурали Шираматович

АГРАР ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЙЁРЛАНАЁТГАН КАДРЛАРНИ МЕҲНАТ
БОЗОРИДА РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ 94-103

09.00.00 - ФАЛСАФА ФАНЛАРИ*Tulaganov Muminjon Taxtamuratovich*JAMIYATDA FUQAROLARNING HUQUQIY -SIYOSIY ONGINING YUKSALTIRISHDA
ETNOMADANIY OMILLARNING O'RNI .....104-109*Aripov Alisher Abdumalikovich*YOSHLAR MA'NAVIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA MILLIY VA DINIY BAG'RIKENGLIKNING
O'RNI .....110-117*Xabib Sattorov*

TASAVVUF TA'LIMOTIDA SHARIAT, TARIQAT, MA'RIFAT, HAQIQAT BOSQICHLARI 118-123

Турсинбой Султонов

ИСТЕЪДОДНИНГ ИККИ МУҲИМ ТОМОНИ 124-132

Сафаров Улуғбек Турсунович

МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИНING ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ 133-138

10.00.00 - ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ*Бектурсынова Айсултан Марат кызы*М.М. БАХТИН КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ УЧЕНОГО-ФИЛОЛОГА
ФИЛОСОФСКОГО ТИПА .....139-145*Назарова Сайёра Азимжановна*ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ТЕРМИНЛАРИНИ ТАРИХИЙ
БОСҚИЧЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ .....146-151*Isroilova Manzura Jamolovna*BOSMA NASHRLARDA FRAZEOLOGIK BIRLIK LARNING LEKSIK-SEMANTIK
TRANSFORMATSIYASI .....152-156**12.00.00 - ЮРИДИК ФАНЛАР***Утемурастов Махмут Ажимурастович*ҲУҚУҚ ИЖОДҚОРЛИГИ ТАКОМИЛЛАШУВИГА ҲУҚУҚИЙ НИГИЛИЗМ ВА ҲУҚУҚИЙ
ИДЕАЛИЗМНИНГ ТАЪСИРИ .....157-162*Узакова Гўзал Шариповна*БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ МАҚСАДЛАРИГА ЭРИШИШДА ҚАШШОҚЛИК ВА ОЧЛИКНИ
ТУГАТИШ, СОҒЛИК ВА ФАРОВОНЛИККА ИНТИЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙ-ҲУҚУҚИЙ
АСОСЛАРИ .....163-175*Abdixakimov Islombek Bahodir o'g'li*

SUG'URTA FRANSHIZASI VA UNING TURLARI HAQIDA 176-180

13.00.00 - ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ*Мамадалиева Нилуфар Баҳодировна*ЎҚУВ ФАНЛАРИ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАРНИ ЎҚИТИШ ОРҚАЛИ БОШЛАНҒИЧ
СИНФ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ОҒЗАКИ НУТҚ ВА ФИКРЛАШ ФАОЛИЯТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ 181-185

07.00.00-Тарих фанлари

Полвонов Козимбек Наимович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Қарши давлат университети

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ШАҲАРЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР (1970-2022 йиллар)

Аннотация. Мазкур мақолада Қашқадарё вилоятидаги шаҳарларнинг 1970-2022 йиллардаги классификацияси кўриб чиқилиб, таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: шаҳар, аҳоли сони, классификация, кичик шаҳар, “ярим ўрта” шаҳар, ўрта шаҳар, катта шаҳар.

Полвонов Козимбек Наимович
Доктор философии по истории (PhD),
Каршинский государственный университет

ИЗМЕНЕНИЯ В КЛАССИФИКАЦИИ ГОРОДОВ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1970-2022 гг.)

Аннотация. В данной статье рассматривается и анализируется классификация городов Кашкадарьинской области на 1970-2022 гг.

Ключевые слова: город, население, классификация, маленький город, полусредней город, средней город, большой город.

Polvonov Kozimbek Naimovich
Doctor of Philosophy in History (PhD),
Karshi State University

CHANGES IN THE CLASSIFICATION OF CITIES OF KASHKADARYA REGION (1970-2022)

Abstract. This article considers and analyzes the classification of cities in Kashkadarya region for 1970-2022.

Key words: city, population, classification, small town, “semi-medium” city, medium town, big city.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N1>

Шаҳарларни ўрганишда уларнинг катта-кичиклигини билиш муҳим ҳисобланиб, жуда катта аҳамиятга эгадир. Келажакда саноат корхоналарини қуришда, ижтимоий инфраструктура объектларини жойлаштиришда шаҳарлар классификацияси алоҳида

ўрин тутади. Шу маънода шаҳарларни туркумларга ажратиб, классификация қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шаҳарлар аҳоли сонига қараб туркумланади. Бу ҳолат фанда классификация деб номланиб, лотинча “classis - туркум” ва “fasio - бўламан” “туркумга бўламан” деган маънони билдиради[1]. Совет даврининг сўнгги йилларида шаҳарлар аҳоли сонига кўра беш туркумга бўлиниб, уларда аҳоли сони қуйидагича белгиланган:

- 1) энг йирик шаҳарлар – аҳолиси 500 мингдан ортиқ бўлган;
- 2) йирик шаҳарлар – аҳолиси 250-500 минг кишигача;
- 3) катта шаҳарлар – аҳолиси 100-250 минг кишигача;
- 4) ўрта шаҳарлар – аҳолиси 50 минг кишидан-100 минг кишигача;
- 5) кичик шаҳарлар – аҳолиси 50 минг кишигача бўлган шаҳарлар[2].

1989 йилда Ўзбекистонда 124 та шаҳарлар бўлиб, улардан 101 таси кичик, 7 таси ўрта, 12 таси катта шаҳарлар (Ангрен, Бухоро, Жиззах, Марғилон, Навоий, Нукус, Олмалик, Қарши, Кўқон, Урганч, Фарғона, Чирчиқ), 3 таси йирик шаҳарлар (Самарқанд, Наманган, Андижон), 1 таси энг йирик (Тошкент) шаҳарлар тоифасига кирган[3]. Республикадаги шаҳарларнинг 81.4 фоизи кичик ва 5.6 фоизи ўрта шаҳарлар туркумига кирса, 9.6 фоизи катта шаҳарлар бўлган.

Қашқадарё вилоятида 1970 йилда иккита – Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари шаҳар мақомида бўлиб, Шаҳрисабз кичик шаҳар (аҳоли сони 50 минггача), Қарши – ўрта шаҳар (аҳоли сони 50-100 минггача) туркумига кирган.

Совет даврида Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати ўтказилган йил (1979 ва 1989 йил) ларда Қашқадарё вилояти шаҳарлари аҳолисида ўсиш кузатилиб, классификациясида ўзгаришлар бўлди. Аҳолиси 50 минггача бўлган кичик шаҳарлар 1979 йилда жами 9 тани ташкил этган бўлиб, вилоятда фақатгина Қарши шаҳри катта шаҳарлар (аҳолиси 100-250 минггача) туркумига кирган. Шунингдек, бу пайтда ўрта, йирик ва энг йирик шаҳарлар тоифасига кирадиган шаҳарлар мавжуд бўлмаган. Вилоятда жами шаҳарлар сони 10 тани ташкил этган.

Қашқадарё вилояти шаҳарлари таснифи (1989 й.)

№	Шаҳарлар поғонаси	Аҳоли сони	Шаҳарлар тоифаси	Қашқадарё вилоятида
1	I	50 минггача	кичик шаҳар	Бешкент, Косон, Китоб, Муборак, Талимаржон, Чироқчи, Янги Нишон, Яккабоғ, Қамаш, Ғузор
2	II	50 дан 100 минггача	ўрта шаҳар	Шаҳрисабз
3	III	100 дан 250 минггача	катта шаҳар	Қарши
4	IV	250 дан 500 минггача	йирик шаҳар	

5	V	500 мингдан ортиқ	энг йирик шаҳар	
	Жами			12 та

Қашқадарё вилоятида шаҳарлар ва улардаги аҳоли сони ўсиб борди. 1989 йилда вилоят шаҳарларлари классификациясининг кўриниши қуйидагича бўлди: кичик шаҳарлар 10 тани ташкил этгани ҳолда, Шаҳрисабз шаҳри ўрта ва Қарши шаҳри эса катта шаҳарлар тоифасига кирди. Бу пайтда вилоятда шаҳарлар сони 12 та бўлган[4].

1990 йилда вилоят шаҳарларининг классификацияси 1989 йилдагидек бўлиб, ўзгаришсиз қолди.

Шаҳарлар - республика, вилоят, туман бўйсунувидаги шаҳарларга бўлинган. Республика бўйсунувидаги шаҳарлар сирасига аҳолиси 500 мингдан ортиқ, йирик иқтисодий, маданий марказ ҳисобланган шаҳарлар кирган.

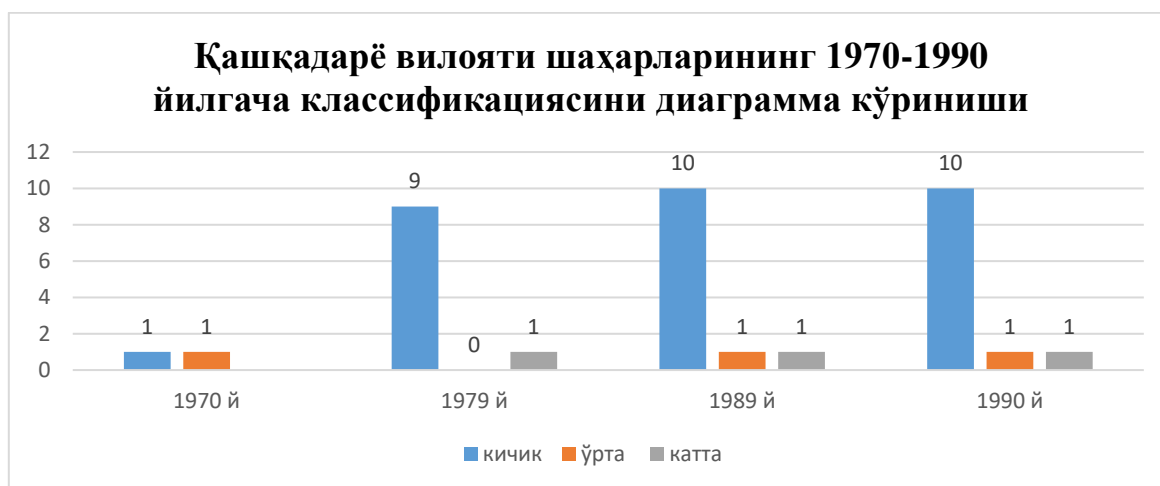
Вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар қаторига муҳим саноат аҳамиятига молик, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган, аҳолиси 30 минг кишидан кам бўлмаган шаҳар ёки шаҳар посёлкалари кирган. Айрим ҳолларда, саноат ва маданий-сиёсий жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга бўлган ҳамда ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва аҳоли ўсиши борасида қулай истиқболга эга бўлган айрим шаҳарлар аҳолиси 30 мингдан кам бўлса ҳам вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар категориясига киритилган.

Туманга бўйсунувчи шаҳарлар қаторига саноат корхоналари, коммунал хўжалиги, давлат турар-жой фонди, ривожланган ижтимоий-маданий ташкилотлари, савдо-сотиқ, ва умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш муассасалари мавжуд бўлган ҳамда аҳолиси 7 мингдан кам бўлмаган шаҳар ва шаҳар посёлкалари кирган[5]. Бундай шаҳарлардаги аҳолининг учдан икки қисмидан кўпроғи ишчи ва хизматчилардан иборат бўлиши лозим бўлган.

Совет даврида вилоятдаги айрим шаҳарларнинг демографик салоҳияти ва иқтисодий ҳолати эътиборга олиниб, туман бўйсунувидан вилоят бўйсунувига ўтказилган. Вилоятнинг иқтисодий ривожланишида Китоб, Муборак ва Косон шаҳарларининг ўрни ортиб борган. Шу сабабли 1979 йил 27 ноябрида Китоб[6], 1979 йил 14 декабрида Муборак[7] ва 1980 йилда Косон[8] вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига киритилди.

1990 йилга келиб 5 та шаҳар (Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Косон, Муборак) вилоят бўйсунувидаги ва 7 та шаҳар (Бешкент, Талимаржон, Чироқчи, Янги Нишон, Яккабоғ, Қамаш, Ғузур) туманга бўйсунувчи шаҳарлар ҳисобланган.

Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон шаҳарларида, шу жумладан Қашқадарё вилояти шаҳарларида ҳам алоҳида ҳокимлик лавозими бўлиб, маъмурий-бошқарув тизимига эга бўлган.

Умуман, 1970-1990 йилларни таҳлил қилинганда, вилоят шаҳарлари классификациясида жуда катта ўзгаришлар бўлган. Аҳоли сони 50 минггача бўлган кичик шаҳарлар 1970 йилда биттани ташкил этган бўлса, 1990 йилда 10 та бўлди. Вилоят ҳудудида ўрта (аҳоли сони 50-100 минггача) шаҳарлар сони ўзгаришсиз қолиб, биттани ташкил этган. 1970 йилда катта (аҳоли сони 100-250 минггача) шаҳарлар умуман йўқ эди. 1990 йилга келиб битта - вилоят маркази Қарши шаҳри бўлди. Вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар 1970 йилда 2 та бўлгани ҳолда, 1990 йилда кўпайиб 5 та бўлди. Туманга бўйсунувчи шаҳарлар 1970 йилда умуман бўлмаган эди, 1990 йилда улар 7 тани ташкил этди.

Мустақиллик йилларида шаҳарларни ривожлантириш борасида бир қатор тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалиётга тадбиқ этиб борилди. Тараққиёт одимлаб боргани сари аҳоли сонига кўра шаҳарларни туркумларга ажратиш ўзгариб боради. Айни пайтда шаҳарлар 8 туркумга – майда, кичик, “ярим ўрта”, ўрта, катта, йирик, энг йирик, миллионер шаҳарларга бўлиниб, классификация қилинмоқда[9].

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида (2016 й.) 119 та шаҳарлар бўлиб, улардан майда шаҳарлар 3 та, кичик шаҳарлар 28 та, “ярим ўрта” шаҳарлар 50 та, ўрта шаҳарлар 20 та, катта шаҳарлар 10 та, йирик шаҳарлар 6 та, энг йирик шаҳар 1 та (Наманган) ва миллионер шаҳар 1 та (Тошкент)дир[10].

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Қашқадарё вилоятидаги шаҳарлар классификацияси ўзига хос кўринишда бўлди. Вилоятда аҳоли сони 10 минггача бўлган майда шаҳарлар 1995 йилда 2 та, кичик шаҳарлар (аҳолиси 10-20 минггача) 3 та, “ярим ўрта” шаҳарлар (аҳолиси 20-50 минггача) 5 тани ташкил этган. Вилоятда битта ўрта (Шаҳрисабз) ва битта катта (Қарши) шаҳар мавжуд бўлган.

Қашқадарё вилояти шаҳарлари таснифи (2022 й.)

№	Шаҳарлар поғонаси	Аҳоли сони	Шаҳарлар тоифаси	Қашқадарё вилоятида
1	I	10 минггача	майда шаҳар	
2	II	10 дан 20 минггача	кичик шаҳар	Талимаржон, Янги Нишон

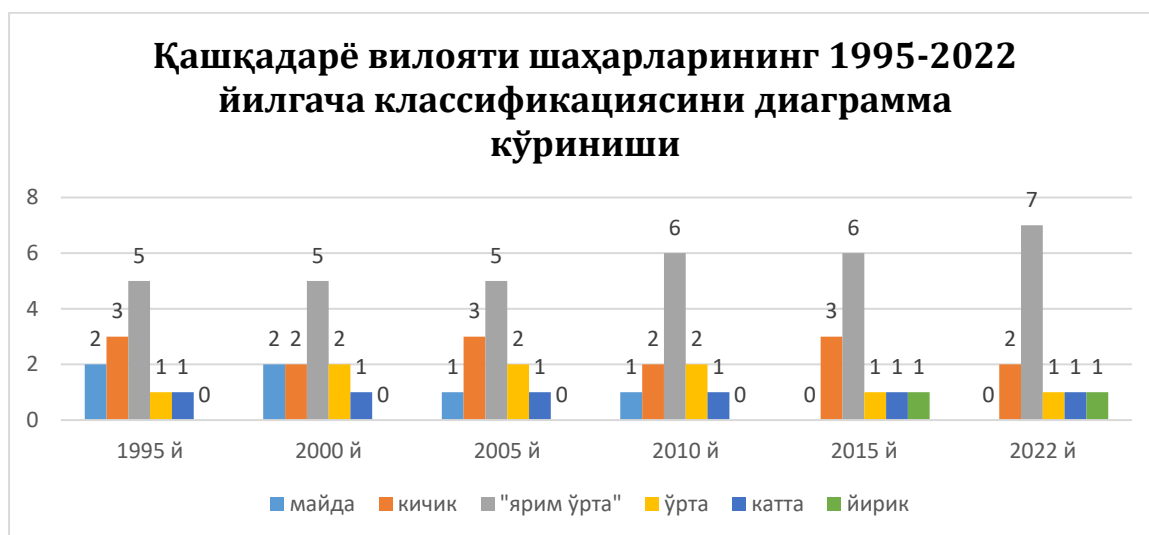
3	III	20 дан 50 минггача	“ярим ўрта” шаҳар	Бешкент, Китоб, Муборак Чироқчи, Яккабоғ, Қамаш, Ғузур
4	IV	50 дан 100 минггача	ўрта шаҳар	Косон
5	V	100 дан 250 минггача	катта шаҳар	Шаҳрисабз
6	VI	250 дан 500 минггача	йирик шаҳар	Қарши
7	VII	500 мингдан 1 миллионгача	энг йирик	
8	VIII	1 миллион ва ундан ортиқ миллионер шаҳар	миллионер шаҳар	
	Жами			12 та

2022 йилда вилоят шаҳарлари классификацияси қўйидагича бўлди. Аҳолиси 10 минггача бўлган майда шаҳарлар йўқ, аҳолиси 10-20 минггача бўлган кичик шаҳарлар 2 та (Талимаржон, Янги Нишон), аҳолиси 20-50 минггача бўлган «ярим ўрта» шаҳарлар 7 та (Бешкент, Китоб, Муборак, Чироқчи, Яккабоғ, Қамаш, Ғузур)ни ташкил этди. Вилоятда аҳолиси 50-100 минггача бўлган ўрта - (Косон), 100-250 минггача бўлган катта - (Шаҳрисабз) ва 250-500 минггача бўлган йирик (Қарши) шаҳарлар биттадан бўлиб, вилоят шаҳарларининг асосий қисмини кичик ва «ярим ўрта» шаҳарлар ташкил этди[11].

Истиқлол йилларида вилоят шаҳарларининг вилоят ва туманга бўйсунуви борасида ўзгаришлар бўлди. 1993 йилда Қашқадарё вилоятининг айрим (Бешкент, Талимаржон, Чироқчи, Яккабоғ, Янги Нишон, Қамаш, Ғузур) шаҳарлари бошқаруви ўзлари бўйсунадиган туман ҳокимликлари билан бирлаштирилди. 1994 йилга келиб вилоятга бўйсунувчи Китоб, Косон ва Муборак шаҳарлари туманга бўйсунувчи шаҳарлар туркумига ўтказилди[12]. 2004 йилдан Талимаржон шаҳар ҳокими – Нишон туман ҳокимининг биринчи ўринбосари бўлди[13].

Шаҳрисабз шаҳрида алоҳида шаҳар ҳокими лавозими мавжуд бўлган, бироқ, 1997 йилдан шаҳар ҳокими – Шаҳрисабз туман ҳокимининг биринчи ўринбосари деб юритилган. 2017 йилдан яна Шаҳрисабз шаҳри туман бўйсунувидан вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига киритилган[14].

Шундай қилиб, 2022 йил ҳолатида туманга бўйсунувчи шаҳарлар 10 та, вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар - Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари бўлиб, 2 тани ташкил этди.

Хуллас, вилоят шаҳарлари классификацияси ўзига хосдир. 1970-2022 йилларда шаҳарлар тоифасида жуда катта ўзгаришлар юз берди. Ўтган 50 йилдан зиёдроқ давр мобайнида аҳолиси 50 минггача бўлган (kichik – 10-20 минггача ва «yarim ўрта» – 20-50 минггача) шаҳарлар 1 тадан 9 тага кўпайди. Аҳолиси 50-100 минггача бўлган ўрта шаҳарлар сони (1 та) ўзгаришсиз қолиб, аҳоли сони 100-250 минггача бўлган катта шаҳарлар, йирик (аҳоли сони 250-500 минггача) шаҳарлар юзага келди.

Кўриб ўтилганидек, совет даврининг сўнгги йилларида воҳа шаҳарлари таркибида вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар 5 та, туман бўйсунувчи шаҳарлар сони 7 тани ташкил этган. Айти пайтда (01.01. 2022 й.) вилоят бўйсунувчи шаҳарлар 2 та, туманга бўйсунувчи шаҳарлар эса 10 тани ташкил этади. Шаҳарлар таркибининг асосий қисми кичик ва «yarim ўрта» шаҳарлардан иборатдир.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-жилд. –Т.: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2005. –Б. 632.
2. Тоғаева А. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари ва шаҳар маданияти муаммолари (1950-1990 йиллар). –Т.: Yangi nashr, 2017. –Б. 14-15.
3. Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари. –Т.: Ўзбекистон, 1991. –Б. 44.
4. Манба: “Перепись населения 1989. Т., 1990”. Статистик тўпламининг 33-35 бетлари асосида қайд этилди.
5. Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари. –Т.: Ўзбекистон, 1991. –Б. 31.
6. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги архиви, 17-жамғарма, 14а-рўйхат, 1-иш, 32-варақ.
7. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви, Р-2454-жамғарма, 6-рўйхат, 4031- иш, 32-варақ.
8. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви, Р-2454-жамғарма, 6-рўйхат, 4092- иш, 2-варақ.
9. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K., Egamberdiyeva M.M. Shaharlar geografiyasi. O'quv qo'llanma. –Т.: Innovatsion – Ziyo, 2020. –Б. 40.

10. Тўхтабоева Д. Фарғона водийсидаги урбанизация жараёнлари. –Т.: TURON-IQBOL, 2018. –Б. 55.
11. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг 2022 йилда берган маълумотлари асосида қайд этилди.
12. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги архиви, 829-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш, 58-варақ.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Худудий давлат ҳокимияти органлари бошқарув тизимини такомиллаштириш юзасидан қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. –Тошкент: Адолат, 2004. №13. –Б. 11.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хоразм вилоятининг Хива шаҳри ва Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз шаҳри ҳокимликларини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. –Тошкент: Адолат, 2017. - №28. –Б. 25-27.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

07.00.00-Тарих фанлари

Махмудова Азизахон Носировна
Фарғона политехника институти

**ПАЛЕОЛИТШУНОСЛИК СОҲАСИ РИВОЖЛАНИШИДА
Р. Х. СУЛЕЙМАНОВ ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ ЎРНИ**

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда палеолит даврини ўрганишга қаратилган илмий изланишларнинг ривожланиши ва тизимли тадқиқотларнинг йўлга қўйилиши жараёнлари ёритиб берилган. Соҳанинг ривожланиш босқичлар ва омиллари, мавжуд муаммо ва камчиликлар ҳамда унинг сабаблари таҳлил қилинган. Соҳа тараққиётида Р. Х. Сулейманов тадқиқотларини аҳамиятига алоҳида урғу берилган.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, тош даври, ўрта палеолит, Оби-Рахмат, Р. Х. Сулейманов, археология, тарихшунослик.

Махмудова Азизахон Носировна
Ферганский политехнический институт

**РОЛЬ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЕЙ
Р. Х. СУЛЕЙМАНОВА В РАЗВИТИИ ПАЛЕОЛИТОВЕДЕНИЯ.**

Аннотация. В данной статье описывается развитие систематических научных исследований в археологии каменного века в Узбекистане. Анализируются этапы и факторы развития, существующие проблемы и недостатки, а также их причины. Особо уделяется внимание важности исследований Р. Х. Сулейманова.

Ключевые слова: Средняя Азия, каменный век, средний палеолит, Оби-Рахмат, Р. Х. Сулейманов, археология, историография.

Makhmudova Azizakhon Nosirovna
Fergana Polytechnic Institute

**ROLE OF RESEARCH ACTIVITIES R. KH. SULEYMANOV
IN THE DEVELOPMENT OF PALEOLITHOLOGY**

Abstract. This article describes the development of systematic scientific research in the archeology of the Stone Age in Uzbekistan. The stages and factors of development, existing problems and shortcomings, as well as their causes are analyzed. Particular attention is paid to the importance of R. Kh. Suleymanov's research

Key words: Central Asia, Stone Age, Middle Paleolithic, Obi-Rakhmat, R. Kh. Suleymanov, archeology, historiography

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N2>

Ўзбекистон палеолитида тизимли тадқиқотларнинг йўлга қўйилиши ўзининг деярли бир асрлик тарихига эга. Тош даври археологиясини ўрганишдаги кескин ўзгаришлар ҳам айнан 1930-йиллар ўрталаридан кейин, кенг қўламли дала тадқиқотлари натижасида содир бўлди. Бу вақтда асосий эътибор ёдгорликларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва тизимлаштиришга қаратилган бўлиб, биринчи навбатда дала қидирув ва ёдгорликларни хариталаштириш ишлари йирик ёки йўқолиб кетиш хавфи мавжуд бўлган ёдгорликлар атрофида олиб борилди. 30-йилларгача бўлган даврда Ўрта Осиё ҳудудида деярли палеолит даврига оид ёдгорликлар аниқланмаган эди. Буни йирик археологик кашфиётларни диққат билан кузатиб борган рус археологи А.А.Спицыннинг маълумотларидан ҳам кўриш мумкин. Унда 1930-йилгача бўлган вақтда Ўрта Осиё ҳудудида қадимги давр билан боғлиқ ёдгорликлар сифатида неолит ва бронза даврига тегишли бор-йўғи бир нечта алоҳида топилмалар эслатиб ўтилади[17;10-б.]. Умуман, то 30-йиллар ўрталаригача бўлган давр тадқиқотларида тош даври археологияси фақат алоҳида тасодифий топилмаларни тўплаш билан чегараланган. Лекин мазкур ишларнинг тош даври археологиясини ривожланишида аҳамияти ўта муҳим бўлиб, Ўзбекистон ҳудудида қадимги давр ёдгорликлари мавжудлиги ҳақидаги тасаввурлар шаклланмоқда эди. Мазкур йиллар давомида тўпланган тош даври коллекцияларидан геолог А.Ф.Соседко томонидан 1930-йилда Қизилқум ҳудудидан топилган топилмалар диққатга сазовор.

Тош даври археологиясида тизимли тадқиқот ишларини ташкил этиш учун 1938-1939-йилларда Тешик-тош ғор маконини топиб ўрганилиши асос бўлиб хизмат қилди. Тешик-тош ёдгорлигида олиб борилган қазиш ишлари бу ерда маданий қатламга эга ўрта палеолит даври ёдгорлиги мавжудлигини кўрсатди. Ёдгорликда тош буюмлар билан бирга 8-9 ёшлардаги неандертал бола суяк қолдиқлари ҳам аниқланди. Хулосаларнинг яна бир аҳамиятли томони ибтидоий давр ижтимоий ҳаёти ҳақида маълумотларнинг қўлга киритилганлигида эди. Аниқланган антропологик топилма маълум бир диний маросимлар билан боғлиқ ҳолда кўмилган бўлиб, ушбу ҳолат қадимги диний тушунчалар ҳақида бир қатор илмий тахминларни илгари суриш имконини берди.

Тешик-тош ёдгорлигида олиб борилган тадқиқотлар тош даври археологиясини ўрганиш борасидаги дастлабки комплекс тадқиқотларга мисол бўла олади. Тадқиқот ишида ўрта палеолит даври жамоаларининг моддий маданияти, маданият соҳибларининг жисмоний типи, диний дунёқараши ҳақида маълумотларни қўлга киритиш билан бирга улар яшаган давр иқлими ва табиий шароити, ҳайвонот олами, хўжалиги ҳақида ҳам маълумотлар тўпланди.

Палеолит даври ёдгорликларини тадқиқ этишда даврий нуқтаи-назардан ёндашиш имконини берувчи ёдгорлик Самарқанд манзилгоҳи бўлиб, у Самарқанд шаҳри яқинида жойлашган. Ёдгорлик 1939-йилда Н. Г. Харламов томонидан топилди. Тешик-тош ва Самарқанд манзилгоҳида олиб борилган изланишлар палеолит даври ёдгорликларини даврий ва маданий ривожланиш нуқтаи-назаридан таққослаш имконини берди.

Худудий ва даврий жиҳатдан умуман фарқли хусусиятларга эга ёдгорликларни аниқлаш ва тадқиқ этиш ишлари С. П. Толстов бошчилигидаги Хоразм экспедициясини 1939-йиллардаги тадқиқотлари билан боғлиқ. Ушбу тадқиқотлар натижасида неолит даври манзилгоҳи Жонбасқала-4 аниқланди. Аниқланган ёдгорлик неолит даври калтаминор маданиятига мансуб бўлиб, ўзида ушбу давр жамоалари ижтимоий-маданий ҳаёти ва турмуш тарзини тўлиқ намоён қилар эди. Қатор йиллар давомида олиб борилган қазув ишлари натижасида калтаминорликларнинг ёғоч ва қамишдан қурилган йирик уй-жой қолдиғи топилди. Жонбасқала худудида яшаган ибтидоий жамоалар тош индустрияси микролит қуроллар тайёрлашга асосланган эди.

Тош даври ёдгорликларини тизимли равишда ўрганиш ишларида иккинчи жаҳон уруши туфайли бироз тўхталишлар юзага келди. Тадқиқот ишлари яна алоҳида ёдгорликларни қайд этишдан иборат бўлди. Жумладан, 1942 йилда геолог Р. В. Смирнов ва 1945 йилда В. Попондипуло томонидан Пском воҳаси худудидан тош қуролларни топилган. Уларнинг орасида тиғи ретушланган тош қуроллар мавжуд бўлган[1;8-б.]. Мазкур топилмани Д. Н. Лев ташқи белгиларига асосан мустъе даврига оидлигини эътироф этиб, уни Тешиктош ва Омонқўтон ғор маконларидан топилган қирғичлар билан ўхшашлигини таъкидлаган [8;17-18-б.]. Кейинчалик М. Р. Қосимов бу қуролларнинг ясаиш усулига кўра мустъе даврига оид Кўприкбоши макони тош қуроллари индустрияси яқинлиги таъкидлаган [3; 51-52-б.]. Шунингдек, 1942 йил Қуйи Бўзсув Гидроэлектр станциясининг қурилиши давомида инженер Н. М. Соколов томонидан бир қанча тош қуроллар (Бўзсув 1 ва Бўзсув 2) аниқланган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин тадқиқот ишларидаги турғунлик ҳолати йўқолди. Ўрта Осиёнинг бутун худудини қамраб олган йирик экспедициялар қайта ташкил этила бошланди. 1945-йилдан С. П. Толстов Хоразм археология-этнография экспедицияси ўз ишини қайта бошлади. 1950-йиллардан Я. Ғ. Ғуломов ва В. А. Шишкин раҳбарлигидаги Ўз ССР ФА тарих ва археология институтларининг Ўзбекистон экспедицияси ҳам ташкил этилди. Ушбу экспедициялар фаолиятида маълум бир ёдгорликларда доимий тадқиқот ишларини олиб бориш билан бирга дала қидирув ишлари ҳам амалга оширилган. Бу экспедициялар аввал ўрганилмаган йирик худудларни тадқиқ этишга йўналтирилган эди. Археологик ёдгорликларни худудий жиҳатдан тадқиқ этиш турли даврларга тегишли ёдгорликларни комплекс тадқиқ этиш имконини яратди. Улар томонидан палеолит давридан бошлаб то ўрта асрларгача бўлган ёдгорликлар аниқланиб ўрганилди. Комплекс тарзда ўрганиш ёдгорликларни тарихий-археологик жиҳатдан гуруҳларга тақсимлаш ва даврлаштириш имконини берди.

Тош даври археологиясидаги тадқиқотларнинг бир қисми республика жанубий ва марказий худудларидан шимоли-шарқий қисмига ҳам кўчди. Бу жараён айниқса XX аср 50-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб яққол кўзга ташлана бошлайди. 1954 йилда А. В. Головченко ва О. И. Исломовлар Янгийўлдан 10-12 км. шимоли-ғарбда қадимги Бўзсув канали бўйида Шўралисой 1 топилмажойини аниқлашади. Ушбу топилмажой 1942-йилда геолог Н. М. Соколов томонидан аниқланган Бўзсув 2 макони эди. Бўзсув 2 ёдгорлиги 1956 йилда А. П. Окладников томонидан ўрганилди[13;51-60-б.].

1958-1959 йилларда Х. К. Насриддинов Чирчиқ дарёсининг юқори оқимида бир нечта топилмажойларда мустъе даврига оид тош қуролларини топишга муваффақ

бўлган.1959 йилда мазкур отряд ходимлари П. Т. Коноплей ва М. Брилянт Хумсон-Хўжакент, Угам, Биричмулло қишлоғи атрофи, Обирахмат, Юсуфхона ва бошқа яқин атрофдаги жойларда археологик текшириш ишларини олиб бориб, мустье даври белгиларига эга бўлган ўттиздан ортиқ тош қуролларни териб олишга мувоффақ бўлган[10;68-75-б.]. Айниқса, Кўксув дарёсининг Чотқол дарёсига қуйилиши яқинидаги жой Кўприкбошидан 32 дона турли хил қуроллар топилган[15; 46-48-б.].

1958-1960 йилларда ЎзРФА Тарих ва археология институти археологик отряди Тошкент шаҳридан ғарбда жойлашган Шоимкўприк (Бўзсув 1) ва Бўзсув 2 маконларида тадқиқот ишларини амалга оширди[2; 38-45,60-65-б.].

1960-йилда Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани ҳудудида Я. Ғ. Ғуломов бошчилигида Эшак-Кўприк, Одам-Санг, Лайлакчи, Оқ-Тош ва бошқа бир қатор ғор ва унгурлар ўрганилиб, уларда тош даврининг турли босқичларига оид топилмалар топилди. Шу йили Кўксой тоғи тизмасининг Қоратутбоши тармоғи ёнбағрида М. Р. Қосимов ва А. Р. Мухаммаджоновлар томонидан Тусье ёдгорлиги аниқланди. Тусье ёдгорлиги мустье даврида хом ашё қазиб олинган ва тош қуролларига бирламчи ишлов бериш жойи вазифасини бажарган [6; 19-б.].

1962 йилда ЎзРФА Тарих ва археология институти Бўстонлиқ археологик отряди А.Р. Мухаммаджонов бошчилигидаги Чирчиқ дарёсининг юқори оқими ҳудудида қидирув ишларини олиб бориб, Оқтош, Худайдод Вали I-IV, Тўдахотин, Захсой ва Обирахмат каби бир нечта палеолит даври ғор ва очик жой маконларни топишган [11;21-27-б.].Мазкур тадқиқот ишлари даврида, яъни 1962 йилнинг баҳорида Чотқол дарёсининг сўл irmoғи, Палтовсойнинг ўнг соҳилида жойлашган Обирахмат ғор-маконида Х.К. Насриддинов томонидан қазилма ишлари амалга оширилди[11; 21-27-б.].

1962 йилида О. М. Растовцев Чотқол тоғининг жануби-шарқий ёнбағридаги Қизилолмасой, Гиштсой, Қорабоғсой ва Самарчук қишлоқларида бир нечта макон ва устахоналарни аниқлаган. 1963 йилнинг апрел-июнь ойлари давомида ЎзРФА Тарих, археология институти ходимлари текшириш ишларини олиб бориб, улардан Кўлбулоқ макони анча истиқболли эканлиги қайд этилган[4; 57-58-б.]. Дастлабки хулосаларга кўра маконда ҳаёт мустье давридан неолит давригача давом этган[5; 326-327-б.].Мазкур отряд томонидан Оҳангарон дарёсининг ўнг соҳилида палеоген ва бўр даври ётқизигининг очик манбаларида палеолит даврининг турли босқичларида фаолият олиб борган устахоналар аниқланган[7; 21-27-б.]. Маконлар тош хом ашёси қазиб олинган шахта-конлари ҳисобланган.

XX аср 60-йиллари бошлари ва ўрталарида Н. Х. Тошкенбоев томонидан Қорақамиш ва Қовунчи ҳудудларининг ҳар биридан палеолит даврига оид ўндан ортиқ тош қуроллар териб олинган. Тадқиқотчи тош қуролларни техник-типологик таҳлил қилиб, Кўлбулоқ ва Тешиктош қуроллари билан ўхшашлигини қайд этган[16; 11-15-б.].

Палеолит даври ёдгорликларини аниқлашда Чорвоқ сув омборини қурилиши жараёнида амалга оширилган ишлар алоҳида ўрин тутди. 1963 йили Чорвоқ сув омбори қурилишини бошлаш режаси муносабати билан ЎзРФА Тарих ва археология институти томонидан янги қурилиш ҳудуди ва атрофида жойлашган археологик ёдгорликларни комплекс ўрганиш ва харитасини тузиш мақсадида Чорвоқ археологик отряди ташкил этилади. Айнан мана шу жараёнда амалга оширилган тадқиқот ишлари сув омбори атрофидаги ҳудудларда воҳа тарихий топографияси, ёдгорликлар маданий

қатламларининг шаклланишига оид бой маълумотларни қўлга киритиш билан бирга муҳим кашфиётларни ҳам амалга ошириш имконини берди.

1964 йилда Х. К. Насриддинов Оқтош маконида қазилма олиб бориб, ёдгорликда 5 та маданий қатламни аниқлаган. Маконнинг учинчи маданий қатлампидан топилган 30 дан ортиқ чақмоқтошдан ясалган қуроллар ясашиш усулига кўра сўнгги палеолит даври билан саналанган[12; 55-6.].1964 йилда Чотқол дарёсининг ўнг томонида жойлашган Чотқол ғор макони ўрганилган. М. Р. Қосимов ундан топилган кам сонли тош қуролларининг шакли ва ясашиш усули жиҳатдан Обирахмат ғор-макони тош қуроллари билан ўхшашлигини билдирган[6; 24-б.].

Оби-Рахмат ғорининг кейинги йилларда тадқиқ этилиши Р. Х. Сулейманов фаолияти билан боғлиқ. Ёдгорлик 1964-1965 йилларда Р. Х. Сулейманов раҳбарлигидаги Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институти, археологик отряди томонидан ўрганила бошланди. Тадқиқот ишлари давомида палеолит даври ёдгорликларини ўрганиш кўламининг кенгайиши баробарида тош қуроллар ясашиш техникаси, уларнинг типологиясига оид билимлар янада кенгайди. Амалга оширилган қазилмалар давомида 9 метр қалинликдаги мустъе даврининг якуний босқичидан сўнгги палеолит даврининг илк босқичигача давом этган бешта ярусдан иборат 21 та маданий қатламни аниқлайди[14; 28-73-б.]. Коллекция техник-типологик белгиларига қараб Р. Х. Сулейманов Обирахмат индустрияси мустъедан сўнгги палеолит даврига ўтиш босқичи техникасини намоён қилганлигини таъкидлайди [14;86-б.].Оби-Рахмат ғори ва унинг коллекцияси нафақат Ўзбекистон, балки бутун Ўрта Осиё палеолитида кескин бурилиш ясаган тадқиқотларга сабаб бўлди.

Тадқиқотчининг хулосаларига кўра Оби-Рахмат маданияти Яқин Шарқдан Марказий Осиёгача бўлган улкан ҳудуддаги тошга ишлов бериш жараёнида пластинкалар олиш йўналтирилган индустриялар доирасига кирган. Манзилгоҳ индустриясининг техник-типологик белгиларига кўра Оби-Рахмат коллекцияси Ўрта Осиёдаги бир қатор ёдгорликлар билан ўхшаш эканлиги таъкидланди. Биринчи навбатда тош буюмлар коллекцияси Тешиктош, жануби-ғарбий Фарғона адирликларидан топилган топилмажойлар, ҳамда Хўжакент ғор топилмалари билан ўхшашлиги қайд этилди. Шу билан бирга А. П. Окладников ва В. А. Ранов томонидан Қайроқ-қум ҳудудларидан тўплаган коллекция [9; 252-258-б.] ҳам Оби-Рахмат ёдгорлиги индустрияси билан ўхшаш эди. Ушбу ёдгорликлар коллекциялари битта обирахмат маданиятига бирлаштирилиб, ўзида тошга ишлов бериш жараёнининг леваллуа-мустъе хусусиятларини намоён қилган. Ушбу ёдгорликлар коллекцияси таркибидаги ўрта ва сўнгги палеолит белги-хусусиятларининг фоиз кўрсаткичига қараб уларнинг даврий кетма-кетлиги ҳам белгиланган. Даврий кетма-кетликка ажратишда коллекция таркибида пластиналар ва учриндилар фоиз кўрсаткичининг нисбати ҳам ҳисобга олинган. Ушбу кўрсаткичларнинг статистик қиёсий таҳлили коллекциялар таркибидаги тош буюмларда ўрта ва сўнгги палеолит даври белги-хусусиятлари турлича эканлигини кўрсатди. Таҳлил натижасига кўра даврий кетма-кетликда архаик белгилар кўрсаткичи юқори бўлган Тешиктош биринчи, сўнгра жанубий Фарғона топилмажойлари, кейин Хўжакент ғори индустрияси жойлашди. Маданият тараққиёти ушбу кетма-кетликда ривожланиб бориб, унинг сўнгги босқичлари Оби-Рахмат ёдгорлиги топилмалари билан ифодаланган.

Индустриядаги тошга ишлов бериш техникасини ривожланиб боришини нуклеус типлари фоиз кўрсаткичларининг ўзгариб боришида ҳам кўриш мумкин. Жумладан учриндилар олишга мўлжалланган нуклеуслар миқдори камайиб боради. Аксинча призма ҳолидаги пластина олишга мўлжалланган нуклеуслар сони қатламдан-қатламга ошиб боради. Қуроллар таркибида қирғичлар ва ретушланган учриндилар соникамайиб боради. Шу билан бирга пластинкаларнинг тиғини ретушлаш техникаси такомиллашган, тош қуролларининг сўнгги палеолит даврига оид дастлабки турлари пайдо бўлган. Техник-типологик жиҳатдан сўнгги палеолит даврига оид қуроллар ва уларнинг комбинациялашган типларининг фоизи катта кўрсаткичга эга бўлиб боради. Воситачи ёрдамида чақмоқланган узун пластинкалар сўнгги палеолит даври синдириш техникаси вужудга келганлигидан далолат беради. Лекин тош қуролларининг ташқи тузилишида мустъе даври кўриниши сақланиб қолади. Кейинги даврда Обирахмат маданияти учун хос бўлган қўпол ва архаик кўринишдаги йирик тош қуролларни яшаш анъанаси қисман сақланиб қолсада, йўнилғалар олиш техникаси, уларнинг шакллари ва иккиламчи ишлов бериш усуллари такомиллашиб боради. Юқори маданий қатламда сўнгги палеолит даври тош қуроллари сони кўпайиб, мустъе даври қуроллари миқдори камаяди[14; 28-92 б.].

Ўзбекистон ҳудудида 1960-йиллар ўрталаригача бўлган вақтда палеолит даври археологиясини шаклланиши ва тадқиқот ишларининг ривожланиши таҳлили куйидаги хулосаларни чиқариш имконини беради:

–1930-йилларгача бўлган вақтда Ўзбекистон ҳудудида палеолит даври ёдгорликлари ҳақида маълумотлар жуда кам бўлиб, улар тасодифий топилмалар ҳақидаги қайдлардан иборат эди;

–дастлабки амалга оширилган ишлар топилмажойларни қайд этиш ва улардан олинган коллекцияларни тўплашдангина иборат бўлиб, тадқиқотлар илмий ва назарий жиҳатдан асосланмаган эди;

–фақат 1930-йиллар иккинчи ярмидан ташкил этилган археологик экспедициялар натижасида дастлабки комплекс тадқиқотлар амалга оширила бошланди;

–иккинчи жаҳон урушидан кейин халқ хўжалигини тиклашга қаратилган ишлар натижасида археологик тадқиқотлар кўлами ҳам кенгайди. Соҳада мутахассис кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратила бошланди.

–Иккинчи жаҳон урушидан кейинги дастлабки йигирма йилликда палеолит даври ёдгорликлари аниқланган ҳудудлар географияси ва ёдгорликлар сони кенгайди;

Археологиянинг ривожланиш тарихини ўрганишда алоҳида бошқичларни қайд этиш билан бирга соҳа тараққиётига катта хисса қўшган мутахассис кадрлар ўрнини ҳам эътироф этиш мумкин. Бу каби изланишлар алоҳида тадқиқотчилик ишини талаб этади. Жумладан, Ўзбекистонда тош даври археологияси ривожига хисса қўшган йирик олим Р. Х. Сулейманов фаолияти ҳам.Тизимли тадқиқот ишларини ривожланиши ва палеолит даври ёдгорликлари даврий ва маданий мансублиги масаласида Р. Х. Сулеймановнинг Оби-Рахмат ёдгорлигида олиб борган тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга эди. Тадқиқотчитомонидан XX-асрнинг 60-йилларидаолиб борилган изланишлар натижасида палеолит даврини ўрганишда бир қатор аҳамиятли ўзгаришлар содир бўлди:

- Оби-Рахмат ёдгорлиги археологик жиҳатдан тадқиқ этилиб, ёдгорлик маданиятининг шаклланиши, ривожланиши ва генезиси масалалари тўлиқ асослаб берилди;

- Оби-Рахмат ёдгорлиги топилмалари асосида бутун Ўрта Осиё ўрта палеолит даври маданиятлари маданий-даврий жиҳатдан таснифланиб уларнинг ривожланиш босқичлари, худудий ўзига хослиги муаммолари ечими бўйича таклифлар берилди;

- Оби-Рахмат ва Ангиллак ғор-маконидан топилган антропологик топилма асосида антропогенез муаммолари, қадимги популяцияларнинг миграцияси ва ижтимоий-маданий алоқалари масаласида бир қатор илмий фикрлар илгари сурилди;

Умуман хулоса ўрнида айтиш мумкинки 1965-йилларгача бўлган даврда Ўзбекистон худудида палеолит даври ёдгорликларининг географик жойлашуви билан боғлиқ ҳолатгааниқлик киритилди. Дастлаб Я. Ғ. Ғуломов, Г. В. Парфёновлар ва А. П. Окладников тадқиқотлари натижасида Ўзбекистон жанубида палеолит даврига оид ёдгорликлар аниқланди. Кейинчалик юқори Зарафшон воҳасида Д. Н. Лев томонидан шу каби ютуқлар қўлга киритилди. Қизилқум худудида Я. Ғ. Ғуломов ва С. П. Толстов амалга оширган изланишлар неолит даврига оид кўплаб ёдгорликларни аниқлаш имконини берди. 1950-йиллардан кейинги тадқиқотлар эса Тошкент воҳасида ҳам кўплаб палеолит даври ёдгорликларини топиш имконини яратди. Тешиктош ғор-макони, Омонқўтон, Такалisoй ёдгорликлари ўрганилиб, палеолитшунослик соҳасидаги маълум илмий билимлар шаклланди, тош қуроллар техникаси ва типологияси бўйича тажриба ва амалий кўникмалар эгалланади. Маконларни стратиграфик жиҳатдан ўрганиш, тош қуроллар мажмуасини техник-типологик жиҳатдан таснифлаш ва маданиятларга ажратиш ҳамда уларнинг нисбий хронологиясини аниқлаш усуллари яратилди. XX аср 50-йилларининг иккинчи ярми ва 60-йилларнинг бошларидаги тадқиқотлар Тошкент воҳасининг палеолит даври ёдгорликларини ўрганишнинг шаклланиш даврини бошлаб беради. Бу даврда А. П. Окладников, Х. К. Насриддинов, Р. Х. Сулейманов, М. Р. Қосимов ва бошқа тадқиқотчи олимлар томонидан Бўзсув 1, 2, Хўжакент 1,2, Обирахмат, Кўлбулоқ ва бошқа йигирмага яқин ёдгорликларни ўрганиш натижасида палеолит даври тарихига оид кенг қўламли маълумотлар тўпланиб, муҳим ютуқларга эришилди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Древности Чарвака. Ташкент, "Фан", 1976, -С.8;
2. Исламов У. И. Памятники первобытной культуры Ташкента и его окрестности (памятники эпохи палеолита). // У истоков древней культуры Ташкента. Ташкент "Фан", 1982, -С. 38-43, 60-65.
3. Касымов М. Р. Новое палеолитическое местонахождение близ селения Бричмулла. // Известия АН УзССР, СОИ, 1960, № 3, -С.51-52.
4. Касымов М. Р. Памятники каменного века в долине Ангрена. // ОНУ № 2., Ташкент "Фан" 1967, -С.57-58.
5. Касымов М. Р. Археологические работы в Узбекистане. //АО-1967, Москва, Наука, 1968, -С. 326-327.
6. Касымов М. Р. Палеолитические памятники в верховьях бассейна Чирчика. // Древности Чарвака. Ташкент, "Фан", 1976. -С.19.

7. Касымов М. Р., Растовцев О. М. Мастерские каменного века в долине р. Ангрэн. // ИМКУ., вып. 8, Ташкент “Фан”–1969. -С.21-27.
8. Лев Д.Н. Новые данные по палеолиту Узбекистана. // ТрИИА АН УзССР. Вып. 7, Ташкент, 1955,-С.17-18.
9. Литвинский Б. А., Окладников А. П., Ранов В. А. Древности Кайрак-Кумов. Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXIII, 1962, - С. 252-258.
10. Насриддинов Х. К. Разведка следов каменного века в Бостандыкском районе в 1959 г. // ИМКУ. Вып 4. Ташкент, “Фан” 1963, С.68-75.
11. Насриддинов Х.К. Грот Обирахмат. // ИМКУ. Вып. 5, Ташкент, «Фан» 1964. С.21-27. (икки марта келган)
12. Насриддинов Х.К. Пещера Акташ-палеолитическая стоянка под Ташкентом. // ОНУ. №6, Ташкент, “Фан” 1963,-С. 55.
13. Окладников А. П., Исламов О.И. Палеолитические находки в урочище Шуралисай (Бузсу-2) ИМКУ. Вып. 2, Ташкент, “Фан”, 1961 С.51-60.
14. Сулейманов Р.Х. Статистический изучение грота Обирахмат. Ташкент “Фан”, 1972. –С.28-73.
15. Ташкенбаев Н. Т. Находки материалов каменного века на территории строительства Чарвакской ГЭС, ОНУ,1968, № 6,-С. 63;
16. Ташкенбаев Н.Т. О морфологических признаках каракамышского палеолитического материала. // ИМКУ. Вып. №8. Ташкент “Фан”, 1969. С.11-15.
17. Шишкин В. А. Сорок лет советской археологии в Узбекистане (1924-1964). //ИМКУ. 1966., С. 10.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Курпаяниди Константин Иванович
PhD, Professor of the Department of Economics,
Fergana Polytechnic Institute,
Professor of the Russian Academy of Natural
Sciences, E-mail: antinari@gmail.com

MODERN DIGITALIZATION: PRIORITIES AND PROSPECTS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC TRANSFORMATION

Abstract. Advanced technological trends, such as artificial intelligence, robotics, blockchain, virtual and augmented reality technologies, have become the most important catalyst for a new stage of digital transformation. They provided unique opportunities for solving various tasks. Based on the analysis of current trends in the digital economy, the author defines "Digital transformation". The objectives of the presented research are to analyze the current state and prospects for the development of digital technologies and the process of digitalization of the world economy.

Keywords: digitalization, digital technologies, development priorities, digital transformation, modern economy, world economy.

Курпаяниди Константин Иванович
PhD, Iqtisodiyot kafedrasi professori, Farg'ona politexnika
instituti Rossiya tabiiy Fanlar Akademiyasi professori

ZAMONAVIY RAQAMLASHTIRISH: IQTISODIY O'ZGARISH SHAROITIDA USTUVORLIKLAR VA ISTIQBOLLAR

Annotatsiya. Sun'iy intellekt, robototexnika, blokcheyn, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari kabi ilg'or texnologik yo'nalishlar raqamli transformatsiyaning yangi bosqichi uchun muhim katalizator bo'lmoqda. Ular turli muammolarni hal qilish uchun noyob imkoniyatlarni taqdim etdilar. Raqamli iqtisodiyotning zamonaviy tendentsiyalarini tahlil qilish asosida muallif "raqamli transformatsiya" ta'rifini beryabdi. Taqdim etilgan tadqiqotning maqsadi raqamli texnologiyalarning hozirgi holati va rivojlanish istiqbollari va jahon iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonini tahlil qilishdir.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari, raqamli transformatsiya, zamonaviy iqtisodiyot, jahon iqtisodiyoti.

СОВРЕМЕННАЯ ЦИФРОВИЗАЦИЯ: ПРИОРИТЕТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Курпаяниди Константин Иванович
к.э.н., профессор кафедры «Экономика», Ферганский
политехнический институт, профессор Российской
академии естественных наук

Аннотация. Передовые технологические направления, такие как искусственный интеллект, робототехника, блокчейн, технологии виртуальной и дополненной реальности, стали важнейшим катализатором нового этапа цифровой трансформации. Они предоставили уникальные возможности для решения различных задач. На основе анализа современных тенденций цифровой экономики, автором дается определение «Цифровой трансформации». Целями представленного исследования является анализ современного состояния и перспектив развития цифровых технологий и процесса цифровизации мировой экономики.

Ключевые слова: цифровизация, цифровые технологии, приоритеты развития, цифровая трансформация, современная экономика, мировая экономика.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N3>

Introduction.

The modern world economy is changing under the influence of new technological trends related to informatization and networking, which are carried out in the format of digitalization of socio-economic processes, which leads to the formation of a new model of the information economy and information society. The intensive development and spread of digital technologies in recent years have significantly changed the appearance of key sectors of the economy and the social sphere [1,2,3]. More and more organizations are striving to transfer business processes to the digital environment, thereby significantly reducing transaction costs and significantly increasing the volume of economic activity. Information and communication technologies (ICT), goods and services have changed and continue to change many aspects of the global economy, government and society. Technological progress is a significant driving force of economic growth and improvement of people's quality of life. However, the ICT market is very volatile. In this regard, there is a need to revise and highlight current trends [4,5,6].

The modern world is changing under the influence of new technological trends related to informatization and networking, which are carried out in the format of digitalization of socio-economic processes, which leads to the formation of a new model of the information economy and information society [7]. The study of the phenomenon of digitalization, in this regard, has gained great popularity in modern conditions. At the same time, digitalization affects not only the business sector of the economy and the livelihoods of households, but also actively penetrates into the processes of public administration.

The governments of many countries and regions today are on the path of digital transformation, the implementation of which is becoming an important direction for the development of public administration around the world. These problems are also relevant in Uzbekistan, where, according to experts, the main problems of digitalization are the shortage of qualified personnel, errors in determining the demand for electronic services and the activation of cyber fraud, which poses a serious threat to the sustainable and effective development of "electronic government" [8,9].

The digital transformation of public administration processes can potentially lead to a reduction in the number of officials, an increase in the efficiency of administration (by increasing the objectivity of decisions made and eliminating the possibility of technical errors when making standard decisions), an increase in the quality and availability of state and municipal services by converting them to digital format, as well as increasing the level of security of their receipt. In this regard, a more detailed study of the ways of digitalization of public administration processes and prospects for their development is required.

Literature analysis. Questions concerning the theoretical foundations of the formation of the digital economy system, e-commerce and entrepreneurship in the field of information and communication technologies are studied in the works of such foreign economic scientists as N.Vulkan, G. Duncan, D. Kozie, M.P. McCartney, L. Mitchell, A.Summer, T. Wilson, etc.

In the CIS countries, digitalization data, as well as organizational and economic issues in e-commerce were considered in the works of I.T. Balabanov, L.E. Varakin, N.I. Gerashchenko, A. A. Kantarovich, O. A. Kobelev, G. Ya. Rezgo, L. D. Reiman, V. I.Skiba, I.V. Uspensky, V.V.Tsarev and others .

In the Republic of Uzbekistan, the issues of structural transformations and the development of the sphere of information and communication technologies have been studied by A.N.Aripov, R.I.Isaev, A.A.Dzhurabaev, H.A.Mukhitdinov and L.I.Shibarshova. The problems of theory and practice in e-commerce are studied in the works of R.I.Isaev, T.K.Iminov, H.A.Mukhitdinov. The conceptual apparatus of the essence of the e-commerce system was studied by M.M.Yuldashev. The issues of electronic document management and digital signature are studied in the works of R.I.Isaev, P.F.Khasanov, H.P.Khasanov and others. Practical examples of econometric analysis in the field of ICT are studied and proposed in the works of S.V.Chepel and L.I.Shibarshova. Among the special studies devoted to information security, one can single out the works of R.I.Isaev, M.M.Karimov, R.H.Hamdakov, H.P.Khasanov and others. The works of M.A.Makhkamova, R.I.Isaev, T.M. Butkeeva and others are devoted to the issues of improving the training process in the field of communications and informatization.

Research methodology. The methodological basis of this work was legislative and regulatory legal acts on the development of digitalization processes in the country, in particular, the state program "Digital Uzbekistan 2030", Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-5349 "On further improvement of information technologies and communications" dated February 19, 2018. Decree President of the Republic of Uzbekistan No. UP-5953 "On the State Program for the implementation of the Strategy of Actions in five priority areas of development The Republic of Uzbekistan for 2021 within the framework of the "Year of Science, Education and Digital Economy" of Uzbekistan dated March 2, 2017. In addition, the article uses modern statistical methods and observation methods used in the collection and processing of statistical data based on expert assessment and comparison.

Graphic, analytical, structural analysis and other methods are also widely used in the work.

Analysis and discussion.

Digitalization is a powerful catalyst for a variety of socio-economic and political processes, subsequently exerting a mutual influence on the development trends of digital transformations. Digitalization as a phenomenon erases territorial boundaries between states and between economic entities. This is predetermined by the fact that more and more transactions are carried out automatically, without human participation, and such costs are reduced to a minimum.

Of course, this phenomenon is not local in nature, but extends to the entire civilized world. The World Bank, characterizing the level of digitalization in a particular state, identifies three aspects reflecting the level of introduction of digital technologies into the public public space. Firstly, it is an opportunity to create personal accounts online in the system of interaction

with municipal and state level bodies. Secondly, it is an opportunity to file tax reports, including, first of all, income tax. Thirdly, the ability to register an organization.

Digitalization in the field of public administration is manifested in such industries as tax administration, customs clearance, provision of public services.

The concept of "digital transformation", at first glance, should not raise questions. In general, the concept of "digital transformation" (DT) can be interpreted extremely broadly, and the specific meaning depends on the context of use. In the company, digital transformation affects production, support and management processes; in the economy, it provides ways of interaction between counterparties; in society, it generates new communication formats for solving a whole range of tasks. The author offers the following definition of digital transformation — it is qualitative changes in business processes or methods of economic activity (business models) as a result of the introduction of digital technologies, leading to significant socio-economic effects.

Advanced technological trends, such as artificial intelligence, robotics, blockchain, virtual and augmented reality technologies, have become the most important catalyst for a new stage of digital transformation. They provided unique opportunities for solving various tasks. As a result, more and more investments are being made in new generation technologies. One of the key drivers is the changed needs of industries and the population against the background of the spread of COVID-19. For example, in a few months of the pandemic, a breakthrough was made in the level of digitalization of internal processes and product lines in different sectors of the economy, which is comparable to similar changes over the previous 3-4 years.

Digital transformation carries not only positive effects, but also a number of risks. The most acute problem is cybersecurity. For example, with the transition to "remote", the number of personal devices for exchanging corporate data with an insufficient level of protection has increased by 40%.

The second risk is the reduction of jobs against the background of digitalization, the robotization of many labor processes, as well as the risk of algorithmic discrimination — for example, data collection, control of employee movements, etc. The

main principle of digital transformation should be to stimulate the spread of advanced institutions, the training of qualified personnel and the development of regulation that creates favorable conditions for digital transformation.

Results.

Analyzing the current trends, we can identify some strategic trends in the IT industry. In our opinion, the most important strategic trends in IT are:

- *Internet of Behaviors (IoB)*. This includes facial recognition, location tracking and Big Data. Gartner predicts that by the end of 2025, more than half of the world's population will be involved in at least one IoB program [10];

- *generalized experience*. These technologies link together the experience of customers, employees and users. Given that human interaction is increasingly moving into the virtual sphere, companies absolutely need such tools;

- *cloud-Native Platforms*. Cloud platforms are essential to provide digital services anywhere in the world [11]. They provide scalable and elastic IT capabilities for technology creation, which reduces their payback time and reduces costs. Cloud platforms will serve as the basis for more than 95% of new digital initiatives by 2025, compared to less than 40% in 2022;

▪ *intelligence in decision-making* (Decision Intelligence). Intelligence in decision—making is a practical discipline used to improve the decision-making process through a well-developed decision-making system, evaluating results, managing them and improving them through feedback. According to preliminary estimates, in the next two years, a third of large organizations will use this method for structured decision-making in order to increase competitive advantage [12,13];

▪ *development of artificial intelligence* (AI Engineering). The development of systems based on artificial intelligence is an integrated approach to the implementation of AI models [14,15]. By 2025, 10% of enterprises implementing advanced AI development methods will generate at least three times more profit from their AI efforts than 90% of enterprises that do not;

▪ *autonomous Systems*. Autonomous systems have already declared themselves in 2021 — thanks to the ability to dynamically change their own algorithms without external software updates, they can quickly adapt to new conditions;

▪ *composite Applications*. In turbulent times, there is a growing need for companies to adapt to an ever-changing business context — this requires a technological architecture that supports rapid, secure and efficient application change [3]. The architecture of a composite application provides such adaptability, and companies that implement this approach will be 80% ahead of competitors in terms of the speed of implementation of new functions;

▪ *development of artificial intelligence* (AI Engineering). The development of systems based on artificial intelligence is an integrated approach to the implementation of AI models. By 2025, 10% of enterprises implementing advanced AI development methods will generate at least three times more profit from their AI efforts than 90% of enterprises that do not;

▪ *ensuring confidentiality*. As user awareness grows and new global data protection standards emerge, companies face greater risks of violating user privacy and negative consequences. The usual security measures for data storage are becoming obsolete. By 2025, half of large organizations will use special technologies that increase privacy protection. Such solutions will help to analyze data while maintaining the secrecy and confidentiality of users;

▪ *distributed Cloud*. This trend includes the distribution of public cloud services across various physical localizations, in which the provider of this cloud is responsible for the operation, management and development of services;

▪ *an all-accessible IT operating model*. Analysts believe that the ubiquitous IT operating model will become another trend, since it frees employees and customers from the need to do business in a specific place. This model gained particular importance during the pandemic. Gartner predicts that by the end of 2023, 40% of organizations will use the new model for virtual and physical interaction with customers and employees;

▪ *cellular cybersecurity*. The mesh structure of cybersecurity allows any user to gain secure access to any digital asset, regardless of where the asset is located or himself. It unlinks the implementation of policies from their formation through a cloud-based delivery model, allowing identification data to serve as a security perimeter. By 2025, cellular cybersecurity will serve more than half of digital access control requests;

▪ *hyperautomation*. Analysts note a huge demand for automation of repetitive manual processes and tasks. At the same time, companies are moving from automating

individual tasks to automating processes with multiple tasks, as well as to the functional automation of several processes and even to automation at the level of the business ecosystem.

Conclusion.

The study showed that total digitalization and the introduction of information and communication technologies is a natural and natural process, and, therefore, inevitable. The basic reason for the expansion of the digital segment of the economy is the growth of the transactional sector (public administration, information services, consulting, finance, services, etc.). It is established that the paradigm of digitalization is characterized by both positive and negative effects. The main trends highlight the changes that are taking place in the IT world. In the next 5-10 years, according to the agency's analysts, they will lead to the emergence of new business opportunities. The results of the study can be used in the development of programs and strategies for the development of the digital economy at both the macro and meso levels, the concept of sustainable socio-economic development.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Malenkov, Y., Kapustina, I., Kudryavtseva, G., Shishkin, V. V., & Shishkin, V. I. (2021). Digitalization and strategic transformation of retail chain stores: Trends, impacts, prospects. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(2), 108.
2. Salamatov, A. A., Gnatyshina, E. A., & Gordeeva, D. S. (2019, December). The concept of sustainable environmental and economic development in the transition to the digital economy. In *International Scientific and Practical Conference on Digital Economy (ISCDE 2019)* (pp. 574-579). Atlantis Press.
3. Ronzhina, N., Kondyurina, I., Voronina, A., Igishev, K., & Loginova, N. (2021). Digitalization of modern education: problems and solutions. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (ijET)*, 16(4), 122-135.
4. Adashalievich, B. M. (2022). Specific Features of Innovative Development of Private Entrepreneurship in the Context of Digitalization of the Economy. *European Scholar Journal*, 3(2), 88-93.
5. Ёршов, М. В. (2020). Digitalization of general secondary education: issues and prospects. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, (103), 19-27.
6. Kobzev, V., Izmaylov, M., Skvortsov, S., & Capro, D. (2020, November). Digital transformation in the Russian industry: key aspects, prospects and trends. In *Proceedings of the International Scientific Conference-Digital Transformation on Manufacturing, Infrastructure and Service* (pp. 1-8).
7. Mishchuk, Y., Rebrova, S., Krush, P., Zinchenko, D., & Astafieva, K. (2021). Digitalization security as a marker of modern mechanical engineering technology implementation in the context of ensuring strategic economic security of enterprises.
8. Курпаяниди, К. (2021). Actual issues of digitalization in the industrial sector of the economy of Uzbekistan. *Общество и инновации*, 2(4/S), 201-212.

9. Kurpayanidi, K. I. (2020). Problems of the use of digital technologies in industry in the context of increasing the export potential of the country. *Theoretical & Applied Science, (10), 113-117.*
10. Demura, N. A., & Putivtseva, N. P. (2021). Digitalization: the essence and role in the development of the national economy. *Scientific result. Economic research, 7(1), 22-30.*
11. Su, Ts. (2021). The development of the ICT sector of the PRC and its impact on the national economy. In *International Relations: History, Theory, Practice* (pp. 289-296).
12. Kholiavko, N., Popelo, O., & Tulchynska, S. (2021). Priority directions of increasing the adaptivity of universities to the conditions of the digital economy. *Revista Tempos E Espaços Em Educação, 14(33).*
13. Malenkov, Y., Kapustina, I., Kudryavtseva, G., Shishkin, V. V., & Shishkin, V. I. (2021). Digitalization and strategic transformation of retail chain stores: Trends, impacts, prospects. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, 7(2), 108.*
14. Nabiyeva, N., & ets. (2021). Analysis of the State's Macroeconomic Policy. *Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias, 11(4), 4669-4680.*
15. Frolova, E. V., Rogach, O. V., & Ryabova, T. M. (2020). Digitalization of Education in Modern Scientific Discourse: New Trends and Risks Analysis. *European journal of contemporary education, 9(2), 313-336.*

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Паязов Мурод Максудович
Иқтисод фанлари номзоди, доцент,
Фарғона политехника институти
Менежмент кафедраси (DSc) докторанти

ДАВЛАТ ХУСУСИЙ ШЕРИКЧИЛИГИ АСОСИДА ТЕМИР ЙЎЛ ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада давлат хусусий шерикчилиги асосида ҳалқаро тажриба, амалга оширилган ишлар, темир йўл хизматларидаги муаммолар, муаммоларни ечимини топиш учун илмий тадқиқот натижалари асосида хулоса ва таклифлар ўрин олган.

Калит сўзлар: ҳаб, инфратузилма, транспорт узеллари, консессионер, PL, давлат хусусий шерикчилиги, интеграция

Паязов Мурод Максудович
Кандидат экономических наук, доцент
Докторант (DSc) кафедры Менеджмент
Ферганского политехнического института

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО В РАЗВИТИИ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ ПЕРЕВОЗОК: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация: В этой статье исследованы такие вопросы как международный опыт в сфере государственного частного партнерства, проблемы в отрасли железнодорожных услуг и их решения, сделаны выводы и предложения по инновационному развитию решение проблем по развитию железнодорожных услуг.

Ключевые слова: хаб, инфраструктура, транспортные узлы, консессионер, PL, государственно-частное партнерство, интеграция.

Payazov Murod Maksudovich
Associate professor, PhD
Doctoral Student (DSc) of the Department of
Management Fergana Polytechnic Institute

DEVELOPMENT OF RAIL TRANSPORTATION ON THE BASIS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract. This article explores issues such as international experience in the field of public-private partnership, problems in the field of railway services and their solutions. There has been formed some solutions for the development of railway services.

Key words: hub, infrastructure, transport nodes, concessionaire, PL, public-private partnership, integration

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N4>

Кириш.

“Ўзбекистон каби денгизга бевосита чиқа олмайдиган мамлакатларда темир йўллارнинг хавфсизлиги, ишончлилиги ва барқарорлиги мамлакат тараққиёти ва иқтисодий ўсишини таъминлашда муҳим омиллардан бири ҳисобланади”, – дейди ОТБнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси директори Такео Кониши. – Ўзбекистонда транспорт соҳасининг яхшиланиши мамлакатнинг Марказий Осиёдаги савдо ва транспорт хаби сифатидаги стратегик жойлашувини мустаҳкамлайди”[1].

Ўзбекистон Республика Президентининг “2022-2026 йилларда Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” фармонида “2023 — 2025 йилларда — 11 та, шу жумладан нефть маҳсулотларини сақлаш, темир йўлларда ташишда қўшимча хизматларни кўрсатиш, аэровокзал ва вокзал олди комплексларини юритиш хизматлари, темир йўлда экспедиторлик хизматлари. Транспорт ва логистика хизматлари бозори ва инфратузилмасини ривожлантириш, темир йўл инфратузилмасини электрлаштириш даражасини 60 фоизга етказиш ва автомобиль йўллари тармоғини жадал ривожлантириш. **«Ўзбекистон темир йўллари» АЖда трансформация жараёнларини жадаллаштириш.** Бунда, соҳада хусусий юк ташиш операторлари фаолиятини йўлга қўйиш, асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган активларни мақбуллаштириш, юк ташиш харажатларини камайтириш, янги сервис таклифларини жорий этиш. Қўшни давлатлар билан тўғридан-тўғри боғлайдиган туристик автобуслар ва темир йўл қатновини жорий этиш. **Тошкент** шаҳрида жойлашган **«Тошкент-юк саройи»** ва **«Чуқурсой юк-саройи» темир йўл станцияларини (терминалларини)** келгусида юк ташиш ҳажмларини ошишини инобатга олган ҳолда пойтахт атрофига кўчириш ёки модернизация қилиш **Концепциясини** ишлаб чиқиш. **«Ўзбекистон—Қирғизистон—Хитой», «Термиз — Мозори Шариф — Қобул — Пешовар»** темир йўл линиясини қуриш лойиҳасини, **«Хитой — Қирғизистон — Ўзбекистон» темир йўли** лойиҳасини жадаллаштириш. Шаҳарлараро ва шаҳар атрофи темир йўл қатновлари жозибадорлигини ошириш”[2] масалалари темир йўл хизматларининг жозибадорлиги ҳамда мамлакат иқтисодиётини ҳамда ижтимоий турмуш тарзини кўтарилишида долзарб аҳамият касб этади. Ушбу вазифаларни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 октябрдаги ПҚ-3980 сон “Давлат-хусусий шерикликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва институционал базасини яратиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари, Президентнинг 2022-йил 21-июнда “Гуманитар ёрдам кўрсатиш бўйича халқаро кўп функцияли транспорт-логистика хабини ташкил этиш чоралари тўғрисида”ги ПҚ-288-сон қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги вазифаларни бажарилиши Ўзбекистон темир йўлларида қўйилган вазифаларни амалга оширилишида муайян даражада хизмат қилади.

Адабиётлар шарҳи.

Россия транспорт воситалари шарҳловчиси и.ф.н.И.Полякова: «Айтишимиз мумкинки, ҳар хил хаблар керак, ҳар хил марказлар муҳим, айниқса, бу транспорт

йўналиши эндигина ривожлана бошлаган мамлакат бўлса»[3] -деб таъкидлайди. Л. Э. Еремеева: “Агар биз темир йўл транспортига мурожаат қиладиган бўлсак, транспорт моделида камайтириш учун транспорт харажатлари - shuttle хизматлари ва транспорт узелларини жорий этиш лозим”[4]лигини таъкидлайди. П.В.Медведев: “Темир йўл вокзаллари негизида транспорт узелларини ривожлантиришнинг замонавий тенденцияларидан бири бу "шаҳар ичидаги шаҳар" тушунчаси (масалан, Венадаги бош темир йўл вокзалининг лойиҳаси). Ушбу концепция хаб ҳудудида офис бинолари, чакана савдо ва маданий жойлар, автотураргоҳли меҳмонхоналар, велоўлаклар тармоғи, пиёдалар учун йўл махсус ўтказгичлар. Транспорт узелларини бундай ташкил этиш станциялар сиғимини ва транспорт тизими самарадорлигини ошириш билан бир қаторда, ҳар доим ҳам ўлчаб бўлмайдиган ва миқдорий жиҳатдан баҳолаб бўлмайдиган қатор қўшимча ижтимоий ва иқтисодий манфаатлар ва афзалликларни яратади”[5] – деб изоҳ беради. Россия катта энциклопедиясида: “Темир йўл хаби — бир неча темир йўл линияларининг (камида учтаси) туташувчи, ўтиш йўллари орқали уланган, бир қанча йўналишдаги темир йўл инфратузилмасининг кесишиши ёки туташуш нуқтаси”[6] дир деб таъриф берилган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев «Марказий Осиё халқаро транспорт коридорлари тизимида: стратегик истиқболлар ва фойдаланилмаган имкониятлар» халқаро анжуманида: “Марказий Осиёда Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиё, Европа, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини бирлаштирувчи муҳим транзит йўл бўлиб хизмат қиладиган ягона интеграциялашган хабни яратиш масалалари минтақамиз учун долзарб аҳамият касб этади.”[7]-деган таклиф берди. В.Е.Шведов: “Европада бундай хабларни ташкил этишда давлат хаб фаолиятини режалаштиради, назорат қилади, инвестиция киритади, ҳудуд, божхона ва бошқа органлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб туради”[8]. Д.Ибрагимова: “Темир йўл транспортида муаммолар сақланиб қолмоқда соҳанинг ўзгариши, ривожланиши билан боғлиқ рақобат, етказиб бериш самарадорлиги пастлиги..., юк, юк эгалари учун қулайлик ва қулай шарт-шароитлар яратиш учун янги усул ва ёндашувларни жорий этиш зарур”[9] лигини таъкидлайди.

Шу билан бирга ўрганилаётган ишларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, темир йўл хабларининг мамлакатда темир йўл хизмат кўрсатиш таърифларининг мақбуллиги нуқтаи назаридан кўриб чиқилган бўлсада, лекин Ўзбекистон миқёсида темир йўл хизматларини давлат хусусий шерикчилиги асосида ташкил этишда ҳали етарлича илмий тадқиқ этилмаганлиги мунозарали бўлиб қолмоқда.

Тадқиқот методологияси.

Тадқиқотнинг асосий мақсади темир йўл хизматларини ривожланишига тўсиқ бўлаётган муаммоларни ёритиш билан, муаммоларга ечим топиш, жаҳон тажрибаларидан фойдаланган ҳолда темир йўл хизматларида замонавий хизмат турларини жорий қилиш учун илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборатдир.

Тадқиқот жараёнида танқидий таҳлил, илмий абстракция, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларида самарали фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

“Ҳозирги кунга қадар дунёда 27 та темир йўл ДХШ (давлат хусусий шерикчилиги) асосида фаолият юритаётган бўлса, улардан 16 таси Европада жойлашган. Бу давлат-

хусусий муносабатларнинг бир қисми бўлиб, давлат органлари тизимни қуриш ёки ишлатиш бўйича баъзи масъулиятни хусусий шахсларга ўтказди”[10].

Масалан, Япония давлати мисолида кўрадиган бўлсак. Японияда темир йўл мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнайди, у ерда бу соҳани бошқаришда 11 та компания фаолият кўрсатади, шундан 10 таси юк ташиш билан шуғулланади. 11 та компаниядан 3 таси хусусийлаштирилган. Шундай бўлсада давлат асосий инвестор ва шерик сифатида фаолиятини давом эттирмоқда, бу фақат тадбиркорга кўмак вазифасини ўтамоқда. Японияда темир йўлга оид илмий-тадқиқот ишларининг давлат томонидан молиялаштирилиши дунёда биринчи марта энг узун "Маглев" (магнит ёстикдаги поездлар рельсга тегмасдан ҳаракатланади) тезюлар поездларини ишлаб чиқилишига ва биринчилардан фойдаланишга олиб келди. Давлат темир йўл томонидан кўплаб энергия сарфи бўлаётганлиги сабабли, темир йўлларни қайта тикладиган энергияга ўтказиш юзасидан лойиҳаларини қўллаб қувватлади. Токио метрополитени бўйлаб ўзининг барча темир йўл линиялари ва станцияларини 100% қайта тикладиган энергия манбаларига, жумладан қуёш, шамол, геотермал ва гидроэлектр энергиясига ўтказилди. Давлат темир йўл хизматларининг жозибадорлигини ошириш мақсадида, темир йўл атрофида инновацион лойиҳалар, стартапларни қўллаб қувватлаш фондини ташкил этди. Япония йирик шаҳарлари, жумладан, Токио, Осака, Нагоя, Кобэ, Киотога қатновчи поезд тўхташ жойларида транспорт хизматлари, театр, спорт иншоотлари, турли галерея, музей, меҳмонхона, ўйингоҳ, бизнес марказлари, савдо ҳамда маиший хизматлар, кўнгилочар томошалар каби маданий масканлар фаолияти йўлга қўйди. Темир йўл станциялари шу даражада ривожландики, дунё миқёсида Япониянинг Нагоя шаҳридаги Нагоя станцияси темир йўл хаблари ичида энг йирик хаблар қаторига кирди. Йўловчилар оқимининг юқорилигидан бир йўналишда 450 та поезд қатнови йўлга қўйилган. Нагоя темир йўл вокзали жаҳон стандартларига, Европа стандартларига жавоб беради. Темир йўл вокзалиди иккита 59 қаватдан иборат осмонўпар Tower меҳмонхонаси ва Япониянинг Central Japan Railway компаниясининг бош қароргоҳи жойлашган 55 қаватли офис биносидан иборатдир.

Япониянинг 2005 йил № 41-сонли “Шаҳар темир йўлларининг қулайлигини таъминлаш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ ер, инфратузилма, транспорт ва туризм вазири томонидан тасдиқланган лойиҳага асосан давлат мавжуд шаҳар темир йўл иншоотларини боғлайдиган янги линияларни қуришга; бир нечта линияларни улаш учун зарур бўлган шаҳар темир йўл иншоотларига техник хизмат кўрсатишга; поездлар ўтиб кетиши учун зарур бўлган шаҳар темир йўл иншоотларини ривожлантиришга; мавжуд станция объектларида ўтказишни осонлаштириш учун шаҳар темир йўллари йўл хўжалигини ривожлантиришга субсидия ажратган.

Давлат хусусий шерикчилигини биз қўшма корхоналар очиш, транспорт фрачайзенги, интегрциялашаган эксплуатация, давлат консессионерлари, қурилиш ва бошқа инновацион лойиҳаларни амалга ошириш ва бошқа кўринишларда кўриниши мумкин. Давлат хусусий шерикчилиги тасдиқдан ўтган лойиҳалар асосида имтиёзли маблағлар билан молиялаштирилади.

Бу борада Хитой, Англия, АҚШ, Германия, Норвегия каби давлат тажрибаларини ҳам мисол қилиш мумкин.

Бу борада Ўзбекистонда ҳолат қандай?

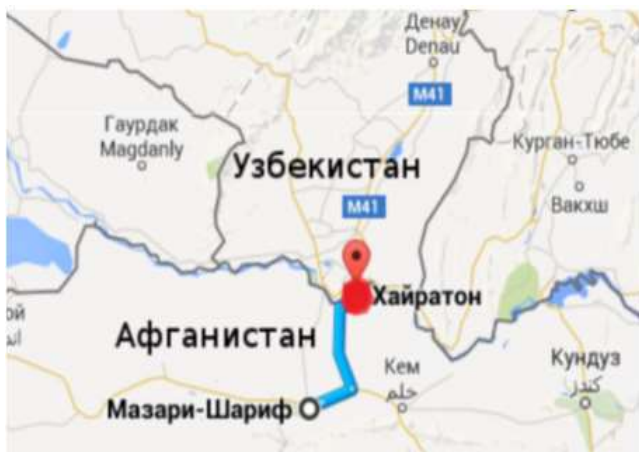
Ж.С.Файзуллаев: “Мамлакатимизда мультимодал логистика марказлари етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги, экспорт ва импорт операциялари учун кетадиган вақт, юкни кузатиб бориш ва назорат қилиб бориш каби кўрсаткичлар пастлиги сабабли, 160 та давлат ичида Ўзбекистон мос равишда 99 ўринни эгаллаган”. Муаммолар сифатида қуйидагиларни кўрсатади: “...– контейнер ташув ҳажми етишмаслиги; – темир йўл транспортида юк ташиш нархларининг юқорилиги; – 3PL ва 4PL даражадаги логистик хизмат провайдерларининг ривожланмаганлиги; – темир йўл вагонларининг 60% га яқин қисми 20-30 йил давомида, 13% эса 30 йилдан ортиқ хизмат кўрсатиб келмоқда”[11] деб ёзади. Ўринли равишда тўғри дея оламиз, чунки хорижий тажрибаларни тадқиқ этадиган бўлсак, “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ учун рақобатлашадиган замонавий компаниянинг ўзи йўқ. Сабабларидан бири монопол ташкилот сифатида фаолият юритмоқда. Юкни етказиб бериш, кузатиб бориш бўйича 160 та давлатнинг ичида 99 ўринни эгаллаши муаммолидир. Мавжуд транспорт коммуникациялар тизимини ривожланмаганлиги оқибатида экспорт-импорт юклар ташувига сарфланаётган вақтни чўзилиб ва транзит юкларни ўз вақтида манзилга етказиб бўлмайдди, “вақт” омилини биринчи ўринда бўлиши лозим. Чунки маҳсулотларни қисқа вақт ичида ўз эгаларига етказиш, транспорт харажатларининг қисқаришини таъминлайди. Мутахассисларнинг фикрича, юкларни тегишли манзилга бир кун кечикиб қелиши савдо ҳажмининг энг камида 1 фоизга, тез сифати бузиладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари эса ўртача 7 фоизга камайишига олиб келади. Транспорт коммуникациялар техник ҳолатининг талаб даражасида эмаслиги ушбу жараёнга салбий таъсир кўрсатади. ЭСКАТО конвенциясига кўра, соатига 120 км (тезюлар поездлар учун соатига 160 км) тарзида белгиланган. Минтақа мамлакатларидаги транспорт комуникациялар техник ҳолатининг ёмонлиги боис, темир йўл магистралларда поездларнинг ҳаракат тезлиги соатига ўртача 34 кмни ташкил этмоқда[12].

Айрим мамлакатлар темир йўлларида вагонларнинг узунлиги турлича, хусусан, Хитойда ва Туркменистонда 16,5 м, Россияда 18 м, Эронда 14 м ва ЕИ мамлакатларида 15 м, Қозоғистонда 11,5 м, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон республикаларида 20 м ўлчамида белгиланганлиги чегара ўтиш пунктларида божхона назоратини амалга ошириш жараёнида қийинчиликлар туғдирмоқда. Бундан ташқари, турли мамлакатларда рельслар орасидаги меъёрий масофа турлича: Хитой ва Эрон стандартларига кўра – 1435 мм., Россия ва Марказий Осиё стандартларида – 1520 мм. Юкланиш меъёрлари ҳам бир хил эмас. Хитой вагонларида ўққа энг катта юкланишни 11,5 тонна қилиб белгиласа, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон қоидаларига кўра вагонларнинг ўққа юкланиш эса 10 тоннадан ортиқ бўлмаслиги керак.

Божхонадан ўтиш сарф-харажатлари вагонлар сонига қараб ҳисобланади. Хитой вагонларининг ўлчамларига боғлиқ равишда юк кўтариш қобилятининг пастлиги сабабли, транспортировка таннархи юқорироқ, транспорт корхоналари рентабеллиги – пастроқ. Бундан ташқари, Хитойда юкланиш меъёрларидан ортиқ вагонлардан фойдаланиш таъқиқланган, ортиқча юкланиш учун бадал талаб этилмайди, Марказий Осиёнинг аксарият мамлакатларида эса ортиқча юкланиш қўшимча тўлов эвазига

рухсат этилади. Натижада, технологик меъёрлар ва андозалардаги фарқлар Хитой ва Марказий Осиё мамлакатларида автомобиль ва темир йўл транспорти орқали ҳамкорлик қилишда тўққинликларни вужудга келтиради.

Бугунги кунда ривожланган давлатларда темир йўл ўз хизматларини 4PL даражасига чиққан бўлса, Ўзбекистонда эса бу кўрсаткич ҳали 3PL даражасига ҳам чиқмаган. Бу эса темир йўл хизматларида рақамли бошқариш тизими, шунингдек хизмат кўрсатишнинг ривожланган давлатлардан орқада қолаётганлигини билдиради. Бу биринчи муаммо бўлса, иккинчи муаммо: “Қозоғистонга тегишли компания Афғонистондаги Ҳайратон — Мозори Шариф темир йўлини бошқариш ҳуқуқига эга чиқди. Унинг бошқаруви 2011 йилдан бери «Ўзбекистон темир йўллари» шўба корхонасида эди. Янги компания аввалгидан 5 барабар узунроқ линияга деярли 4 барабар арзонроққа хизмат қилади”[13]. “Ўзбекистон темир йўллари» акциядорлик жамияти шуба корхонаси «Сўғдиёна Транс» 22 км темир йўлга фақат Ҳайратон портида хизмат кўрсатса (1-расмга қаралсин), Қозоғистоннинг Мансур Фотиҳ компанияси 106 км темир йўлга хизмат кўрсатади, техник масалаларини ҳам ҳал қилади. Ушбу хизматнинг ўтиб кетишига асосий сабаб қилиб Ўзбекистонга 15 млн. доллар хизматига ҳақ олган бўлса, янги компанияга йилига 4,1 миллиондан сал кўпроқ долларга хизмат

1-расм. Ҳайратон-Мозори Шариф темир йўл тармоғи

кўрсатиши мумкинлигини маълум қилган. Натижада Қозоғистон компанияси тендерда ғолиб чиққан. Демак, Ўзбекистон Афғонистондаги 106 км.лик темир йўл хизматларидан маҳрум бўлди. Ушбу ҳолат буюртмачи томон яхшилаб ўрганилмаганлиги, маркетинг тадқиқотлари ҳамда бошқарувда менежментнинг сустилиги, хизмат кўрсатишнинг жаҳон стандартлари ўрганилмаганлигидан далолат беради. Ўзбекистон томони бир неча йиллардан бери Афғонистонга гуманитар ёрдам бериб келаётган бўлсада, бундай натижага эришиши салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Ўзбекистон мавжуд транспорт коммуникациялардан фойдаланиш бўйича кўплаб давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйган бўлишига қарамасдан, айрим лойиҳа ва шартномаларнинг амалга ошмай қолишига бир қатор муаммолар сабаб бўлмоқда.

Мазкур соҳадаги муаммоларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: ташқи сиёсатдаги манфаатларнинг тўқнаш келиши; ўрнатилган ташкилий меъёрларнинг тубдан фарқ қилиши; халқаро аҳамиятга эга коридорларнинг талаб даражасида эмаслиги; техник стандартлардаги мавжуд тафовутлар; молиявий ресурслар ва инвестициянинг етишмаслиги, энг асосий муаммолардан бир давлат хусусий шерикчилигига оид чора-тадбирлар ишлаб чиқилмаганлигидир.

Кейинги муаммо: “Мамлакатимиз бўйлаб кузатилаётган аномал совуқ об-ҳаво туфайли, йўловчи поездлар ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш ва йўловчиларни ўз манзилларига етказиш давомида ноқулайликлар келиб чиқишини олдини олиш

мақсадида, 766/765-сонли "Тошкент – Бухоро – Тошкент" йўналишидаги "Афросиёб" юқори тезликда ҳаракатланувчи электропоездлари қатновлари 2023 йилнинг 13,14,15-январ кунлари 3 та рейсга бекор қилинади"-деб хабар беради "Ўзтемирўйўловчи" АЖ матбуот хизмати. Ушбу ҳолат бўйича Ўзбекистон аномал совуқ ва қиш фаслига тайёр эмаслигини билдиради. Хорижий давлатларда аномал қиш, темир йўллари қор қоплаганида замонавий поездлар ёрдамида йўллари тозалаётганлигини гувоҳи бўласиз (2-расмга қаралсин). Ўзбекистон эса ҳали ҳануз кўл меҳнатидан фойдаланилаётганлиги кўриш мумкин. Ушбу ва шу каби "Ўзбекистон темир йўллари" АЖдаги муаммолар ушбу тизимда ислохотларни талаб қилади.

2-расм. Қордан темир йўллари тозалаш махсус поездлари

Ушбу ҳолатларни кузатар экансиз, беихтиёр муммоларни бартараф этишнинг иложи борми деган савол пайдо бўлади. Бугунги кунда бунинг биргина ечими бор. Бу ҳам бўлса давлат хусусий шерикчилиги асосида (1-жадвалга қаралсин) "Ўзбекистон темир йўллари" АЖ тизими хизматларини босқичма-босқич илоҳ қилиш зарур бўлади.

1-жадвал

Давлат хусусий шерикчилигининг афзалликлари ва камчиликлари

Мамлакат ичидаги ҳамкорлик		Ўзбекистон ҳамкорлиги	
Афзалликлари	Камчиликлари	Афзалликлари	Камчиликлари
<ul style="list-style-type: none"> • Давлатга стартап лойиҳаларни молиялаштириши, ишлаб чиқиши ва бажарилишида тенг ҳамкорлик қилади • ҳуқуқий – меъёрий база шаклланади. • Давлат аҳамиятдаги лойиҳаларни ишлаб чиқишга имконият туғилади. • Бошқа соҳаларда, жумладан илмий-техник институтлари, фаолиятга тегишли турдош соҳалар билан ҳамкорликка замин яратилади. • Инновациялар ва нау-хауларни киритиш ҳамда хизматларни кенгайтириш имконияти ошади 	<ul style="list-style-type: none"> • Лойиҳани амалга оширишда давлатларнинг транспорт инфратузилмаси имкониятларининг бир хил эмаслиги лойиҳаларни амалга оширишга тўсиқ бўлиб қолиши. • Ҳамкорликдаги лойиҳалар қамровининг тор доирада ишлаб чиқиши. 	<ul style="list-style-type: none"> • Лойиҳаларни ҳалқаро доирада амалга оширилиши давлатларнинг интеграциялашувига олиб келади. • Қўшимча инвестицияларни жалб этиш имконияти кенгайди. • Иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги кенг қамровли ҳамкорлик ишлари ривожланади • Икки давлат ўртасида шу соҳа бўйича ҳуқуқий база такомиллашади. • Манфаатлар учинчи давлатга боғлиқ бўлмайди. • Икки томонлама лойиҳаларни самарали амалга ошириш имконияти юқори бўлади. • Тезкор қўшма бошқарув қарорларини қабул қилиш имконияти мавжуд. 	<ul style="list-style-type: none"> • Бир давлатнинг молиявий имконияти билан боғлиқ муаммо лойиҳани тўхтаб қолшига олиб келади. • Бошқарув қарорларини қабул қилиш мураккаблашади.

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Хулоса ва таклифлар.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистонда темир йўлларда деярли ижобий ўзгаришлар сезилаётган бўлсада, барча муаммоларга илмий асосда ёндашишни талаб қилмоқда.

Биринчи навбатда Ўзбекистон темир йўллари бошқаруви, темир йўл хизматларини ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиши лозим. Ушбу концепцияга мувофиқ темир йўлларни ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилади.

Иккинчидан, темир йўлларда рақобат муҳитини ҳосил қилиш учун “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ негизида қўшимча рақобатлаша оладиган хусусий темир йўлларни давлат хусусий шерикчилиги асосида ташкил этиш. Давлат темир йўлларни қўллаб-қувватлашда қайси соҳаларга устуворлик сифатида қараши ва молиялаштиришни аниқ стратегиясини ишлаб чиқиши лозим.

Учинчидан, “Ўзбекистон темир йўллари” АЖнинг глобал иқтисодий интеграциядаги иштироки тобора чиқурлашиб боришини инobatга олган ҳолда темир йўлнинг ўтказувчанлигини ошириш лозим, бунинг учун бир-бирига қарама-қарши ҳаракатланишни таъминловчи икки йўлакли темир йўл линияларни қуриш лозим.

Бешинчидан, темир йўл вокзалларида вагонлар ўтказувчанлиги, юкларни тақсимлаш, қабул қилиб олиш ва сақлаш, божхона назоратидан ўтиш ҳамда йўловчиларга сифатли хизмат кўрсатиш бўйича ихтисослаштириш лозим.

Олтинчидан, “Шаҳар ва туманларда темир йўл хизматларини ташкил этиш тўғрисида” қонун қабул қилиш асосида, ҳудудларда темир йўллар қурилишини ҳамда хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш лозим.

Еттинчидан, Афғонистон-Мозори Шариф ҳамда Қирғизистон-Хитой йўлаги очилганидан сўнг ишлаб чиқариш корхоналари, тадбиркорларнинг четга ўз маҳсулотларини экспорт қилиш имкониятларини таъминлаш мақсадида контейнерлар таъминотини яхшилаш мақсадида, контейнерлар сонини кўпайтириш масалаларини олдиндан ҳал этиш лозим.

Саккизинчидан, темир йўлларда энергия сафи юқорилигини ҳисобга олган ҳолда, темир йўлларни алтернатив ёқилғига ўтказиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш керак.

Тўққизинчидан, темир йўлларда илмий-техник ривожланишини таъминлаш мақсадида ихтисослашган ўқув марказлари, малака ошириш, қайта тайёрлаш, олий таълим тизими, замонавий илмий-тадқиқот институтлари фаолиятини жонлантириш лозим бўлади.

Ўнинчидан, “Темир йўлларни ривожлантириш фонди” ни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, кейинги беш йилликда темир йўллар мамлакат иқтисодиётини ривожланиши, унинг маданий қиёфасини ўзгариши ҳамда ижтимоий турмиш тарзида муҳим ўрин тута бошлайди.

Акс ҳолда, Ўзбекистон сиёсий ва иқтисодий ўйинларда ютқазиб икки қўли бўш қолиши, фақат воситачи сифатида фаолиятини давом эттириши мумкин. Глобал иқтисодиётда, ҳалқаро йўлақлар фақат транзит учун эмас, мамлакат иқтисодиётини тиклаш ва ривожлантириш мақсадига қаратилиши керак.

Ҳар қандай келажакдаги барқарор транспорт тизимининг асосига айланиш потенциалига эга транспорт турларидан бири сифатида темир йўллар автомобил транспортидан барқарор модал ўтиш учун зарурдир. Ушбу модал силжишнинг

афзалликларини максимал даражада ошириш учун темир йўллар хаби зарур бўлса, уни мониторинги, стратегик режалар ишлаб чиқлиши ва молиявий қўллаб-қувватлашда давлатнинг ўрни ўзига хос аҳамият касб этади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. ОТБ Ўзбекистон темир йўлларига доир лойиҳага 80 млн доллар ажратади. <https://kun.uz/98072974?q=%2Fuz%2F98072974>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ- 60-сон Фармони.
3. И.Полякова. Хабы всякие нужны, хабы всякие важны. <https://transportrussia.ru/razdely/logistika/9181-khaby-vsyakie-nuzhny-khaby-vsyakie-vazhny.html>
4. Интермодальные и мультимодальные перевозки [Электронный ресурс]: учебное пособие / Л. Э. Еремеева; Сыкт. лесн. ин-т. — Электрон. дан. — Сыктывкар : СЛИ, 2014. — 144 с.
5. П.В.Медведев. Формирование транспортно-пересадочных узлов в городах. Ж.: Вестник Университета № 11 (Государственный университет управления), 2014. С.120-124
6. Железнодорожный узел / Железнодорожный транспорт: Энциклопедия — Гл. ред. [Н. С. Конарев](#) // М.: [Большая Российская энциклопедия](#), 1994 — 559 с., ил. [ISBN 5-85270-115-7](#). (С. 145-146).
7. Марказий Осиё халқаро транспорт йўлаклари тизимида: Ўзбекистон нигоҳи. [Электрон манбаа]: <https://isrs.uz/uz/maqolalar/markazij-osie-halkaro-transport-julaklari-tizimida-uzbekiston-nigoi> (қаралди 13.01.2023)
8. Transport and logistics systems for the transportation of goods: textbook for universities / V.E. Shvedov [and others]. St. Petersburg: Intermedia, 2020.— 288 p.
9. Д.Ибрагимова. Трансформация транспортной системы Узбекистана. Ж.: Иқтисодиёт: таҳлиллар ва прогнозлар. № 1 (12) 91 Январь-март 2021. 90-102б.
10. Julien Dehornoy, «PPPS in the rail sector – a review of 27 projects», Revue d'histoire des chemins de fer, 48-49 | 2018, 99-131p.
11. Ж.С.Файзуллаев. Транспорт-логистика тизими: муаммо ва ечимлар. Proceedings of Global Technovation 2 nd International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from London, U.K. <https://conferencepublication.com> December 28th, 2020. 50-54 б.
12. Биргит Виохл. Транспортные потоки и нефизические барьеры. – Бишкек: ОБСЕ, 2015. – С. 20-21.
13. Ўзбекистон Афғонистондаги темир йўл линиясини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум бўлди. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/12/07/railway/>.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Шохўжаева Зебо Сафоевна

Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги соҳасида стратегик
ривожланиш ва тадқиқотлар халқаро маркази
докторанти, иқтисод фанлари номзоди

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА СУВТЕЖАМКОР СУҒОРИШ УСУЛЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

Аннотация. Аграр соҳадаги туб ислоҳотлар натижасида сув ресурсларини бошқариш ва фермер хўжаликлари ўртасида сувдан фойдаланиш борасидаги муносабатларини такомиллаштириш, сувдан оқилона фойдаланиш, сув хўжалиги инфратузилмасини ривожлантириш, сувтежамкор технологияларни қўллашни рағбатлантириш ва суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Бироқ, иқтисодиётни барқарор ўсиши, ижтимоий инфратузилмаларнинг ривожланиши ва аҳоли эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда қишлоқ хўжалигига сарфланаётган сув ресурсларини тежаш ва тежамкорликни таъминлашда замонавий рақамли технологияларни қўллаш борасидаги янги ёндашувларни амалиётга жорий этиш долзарб масалалардан саналади. Шу сабабдан ушбу мақолада сув ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланишда сувтежамкор технологиялардан фойдаланиш ва сув хўжалиги тизимини янада такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: сув тежовчи суғориш технологиялари, сув хўжалиги тизими, рақамлаштириш, сув ресурслари, Ақлли сув, ёмғирлатиб суғориш технологиялари, томчилатиб суғориш, лазер ускунаси ёрдамида текислаш, сувдан фойдаланиш, сув истеъмоли, рақамли иқтисодиёт, глобал иқтисодиёт, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати.

Шохўжаева Зебо Сафоевна

Докторант Международного центра стратегического
развития и исследований в сфере продовольствия и
сельского хозяйства, кандидат экономических наук

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ВОДООТТАЛКИВАЮЩИХ МЕТОДОВ ОРОШЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация. В результате коренных реформ в аграрной сфере проводится широкомасштабная работа по улучшению отношений между хозяйствами в области управления водными ресурсами и водопользования, рациональному использованию воды, развитию инфраструктуры водного хозяйства, стимулированию применения гидроэнергетических технологий и мелиорации орошаемых земель. Однако актуальными являются вопросы устойчивого роста экономики, развития социальной инфраструктуры и внедрения в практику новых подходов к применению современных цифровых технологий в обеспечении экономии и экономии водных ресурсов, расходуемых в сельском хозяйстве, с учетом потребностей населения. В связи с этим в данной статье были сформулированы предложения и рекомендации, направленные на дальнейшее совершенствование системы водного хозяйства и использование водоэкономических технологий при эффективном и рациональном использовании водных ресурсов.

Ключевые слова: водосберегающие ирригационные технологии, система водного хозяйства, оцифровка, водные ресурсы, интеллектуальная вода, технологии дождевого орошения, капельное орошение, выравнивание с помощью лазерного оборудования, водопользование, потребление воды, Цифровая экономика, мировая экономика, рекультивация орошаемых земель.

Shokhjaeva Zebo Safoevna

Doctorate Student of the International Center
for Strategic Development and Research in
Food and Agriculture, PhD in Economics

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF WATER-REPELLENT IRRIGATION METHODS IN AGRICULTURE

Annotation. As a result of the radical reforms in the agrarian sphere, large-scale work is being carried out to improve the relationship of Water Resources Management and water use between farms, to promote the rational use of water, to develop the infrastructure of water management, to encourage the use of water-based technologies and to improve the reclamation of irrigated lands. However, the introduction into practice of new approaches to the use of modern digital technologies in saving and saving water resources spent on agriculture, taking into account the sustainable growth of the economy, the development of social infrastructures and the needs of the population is one of the urgent issues. For this reason, this article developed proposals and recommendations aimed at the use of water-efficient technologies and further improvement of the water management system in the efficient and rational use of Water Resources.

Keywords: water-saving irrigation technologies, water management system, digitization, Water Resources, intelligent water, rainwater irrigation technologies, drip irrigation, laser equipment leveling, water use, water consumption, digital economy, global economy, reclamation of irrigated lands.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N5>

Кириш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси сув хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонида кўзда тутилган асосий масалалар қўйидагиларни ўз ичига олади [1]:

❖ сув ресурсларини бошқариш тизимини такомиллаштириш, сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли ҳисобини юритишда “Smart Water” (“Ақлли сув”) ва шу каби рақамли технологияларни жорий қилиш;

❖ қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришда сув тежовчи суғориш технологияларининг жорий қилинишини янада кенгайтириш ва давлат томонидан рағбатлантириб бориш, ушбу соҳага хорижий инвестициялар ва грантларни жалб қилиш;

❖ суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва барқарорлигини таъминлаш, ерларнинг унумдорлигини оширишга қўмаклашиш, тупроқнинг шўрланиш даражасини пасайтириш ва унинг олдини олиш бўйича самарали технологияларни қўллаш;

❖ сув хўжалигида бозор иқтисодиёти тамойилларини, жумладан, сувни етказиш харажатларининг бир қисмини босқичма-босқич сув истеъмолчилари томонидан қоплаш тизимини жорий қилиш, тушган маблағларни сув хўжалиги объектларини ўз вақтида сифатли таъмирлаш-тиклаш, рақамли технологияларни жорий қилиш ҳамда самарали бошқаришга йўналтириш.

Демак, концепцияда белгиланган асосий масалалардан бири бу, сув хўжалиги тизимини рақамлаштириш, яъни сув хўжалигини инсон омилисиз онлайн бошқариш илгари сурилмоқда.

Материаллар ва усуллар.

Мақолани ёзишда Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон ва Қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларидан шунингдек, хорижий иқтисодчи олимларнинг фикрларидан ва Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотларидан кенг фойдаланилган. Мавзуни ёритишда мантиқий фикрлаш, қиёсий ва солиштирма таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Муҳокама ва натижалар.

Иқтисодиётни барқарор ўсиши, ижтимоий инфратузилмаларнинг ривожланиши ва аҳоли эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда қишлоқ хўжалигига сарфланаётган сув ресурсларини тежаш ва тежамкорликни таъминлашда замонавий рақамли технологияларни қўллаш борасидаги янгича ёндашувларни амалиётга жорий этиш долзарб масалалардан саналади.

Мамлакатимизда сув ресурсларидан фойдаланиш механизмларини тубдан ислоҳ қилиш, улардан оқилона ва самарали фойдаланишни таъминлаш, иқтисодиёт тармоқларида сув тежовчи технологияларни жорий этишни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, шунингдек, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Амалга оширилаётган чора-тадбирлар, шунингдек, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмлари 2019 йилнинг ўзида қўшимча 33,2 минг гектарда сув тежовчи суғориш технологиялари жорий этилишини таъминлаш имконини берди, бу эса шу каби технологиялар қўлланилаётган ерлар умумий майдонининг 44 фоизини ташкил этди.

Бироқ сув тежовчи суғориш технологиялари қўлланилаётган умумий майдон атиги 75 минг гектарни ёки умумий суғориладиган ер майдонларининг 1,7 фоизини ташкил этаётгани қишлоқ хўжалигида сув тежовчи технологиялардан фойдаланишни кенгайтиришга ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни янада фаоллаштириш заруратини тақозо этмоқда.

Республикада сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, сувга доир муносабатларини тартибга солиш мақсадида дастлаб 1993 йил 6-майда 837-ХП –сонли “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида” ЎЗР Қонуни қабул қилинди [2]. Бунда сув билан боғлиқ барча муносабатлар ўз аксини топди. Сув ресурслари объектлари, сувдан фойдаланиш, асраш ва сув истеъмоли билан барча муносабатлар ушбу қонунда мужассамлаштирилди.

Шунинг учун мамлакатимизда сувдан тежаб ва унумли фойдаланиш учун ундан фойдаланувчилар олдига катта вазифалар қўйилган. Бу ўз навбатида юқорида қайд этилган қонуннинг 50 – моддасида, яъни «Сув объектларидан қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланувчиларнинг вазифалари» моддасида ўз аксини топган:

Сувдан қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланувчилар:

- сувдан фойдаланишнинг белгиланган лимитлари, меъёр ва режимларига риоя этиш, тик дренажни инобатга олган ҳолда фойдаланишнинг барча турлари учун ишлатилаётган сувни ҳисобга олиб боришлари;

- ички хўжалик суғориш, сув чиқариш ва коллектор-дренаж тармоғи ҳамда ундаги иншоотларни ва сув чиқариш қудуқларини техника жиҳатидан ишга яроқли ҳолда сақлашлари;

- мелиорация қилинган ерларни комплекс реконструкция қилишлари ва қишлоқ хўжалик экинлари ҳамда ўсимликларни суғориш, шунингдек яйловларга сув чиқаришнинг мақбул режимини сақлашлари;

- сувни тежайдиган технологиялар ва илғор техникани жорий этиш орқали суғоришнинг услуб ҳамда усуллари такомиллаштиришлари;
- қишлоқ, хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланадиган сув мониторинга асосида салбий жараёнларнинг сабаблари ва оқибатларини бартараф этишлари;
- белгилаб олинган аниқ мақсадларга мувофиқ, фойдаланилаётган сувларнинг самарадорлигини оширишлари шартлиги белгилаб қўйилган.

Хўжаликлараро мелиорация тармоқларини ишга яроқли ҳолда сақлаб туриш учун сувдан фойдаланувчилар қонунларда белгиланган тартибда ирригация-мелиорация ишларини бажаришга жалб этиладилар [2].

“Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонунинг 8-боб, 31- “Сув объектларидан фойдаланиш муддатлари” моддасининг 3-қаторида “Сувдан вақтинча фойдаланиш муддати: қисқа –уч йилгача ва узоқ –йигирма йилгача бўлиши мумкин” – дейилган. Ушбу жумлани “Сув объектларининг тури ва хизмат қилиш муддатини ҳисобга олган ҳолда, улардан вақтинча фойдаланиш муддати: қисқа –уч йилгача ва узоқ –йигирма йилгача бўлиши мумкин” деб ўзгартириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Аграр ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири қишлоқ хўжалигида чекланган ресурслардан фойдаланишни тартибга солувчи, уларга турли хизматлар кўрсатувчи, таъминотчи корхоналар, молия ва солиқ тизимини ўз ичига олувчи инфратузилма тизимини ривожлантиришга эътибор қаратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 декабридаги “Қишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологияларни жорий этишни янада жадал ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан 2021 йилда Қашқадарё вилоятида 50 минг 406 гектар майдонда сув тежовчи технологияларни жорий этиш режалаштирилган. Жумладан, 27 минг 601 гектар майдонда томчилатиб суғориш, 14 минг 105 гектар майдонда ёмғирлатиб суғориш технологияларини ўрнатиш, 8 минг 700 гектар майдонни лазер ускунаси ёрдамида текислаш мўлжалланган.

Бугунги кунга қадар 1268 та қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларнинг 30 410 гектар майдонда сув тежовчи технологияларни жорий қилиш учун қурувчи пудрат корхоналар билан шартномалар расмийлаштирилган. Шундан 26 671 гектар майдонда томчилатиб суғориш, 3 739 гектар майдонда ёмғирлатиб суғориш технологияси орқали суғориш ишлари амалга оширилди.

Сув хўжалигида давлат-хусусий шерикликни жорий этиш, алоҳида сув хўжалиги объектларини фермер, кластер ва бошқа ташкилотларга фойдаланиш учун бериш ҳамда тежалган маблағларни сув хўжалиги объектларини модернизация қилиш ва ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш ва рағбатлантиришга йўналтириш бўйича ҳам ишлар бошлаб юборилди.

2020 йилда Қашқадарё вилоятининг сув хўжалигини ривожлантиришнинг келгуси 10 йилга мўлжалланган концепцияси ишлаб чиқилди. Ва бунда 2021-2023 йилларда сув хўжалиги объектларида “SMART WATER” (“Ақлли сув”) ва шу каби рақамли технологияларни 1 503 тага жорий қилиш режалаштирилди. Бундан ташқари, йирик аҳамият касб этадиган сув хўжалиги объекти Яккабоғ туманидаги “Яккабоғ” гидроузелини автоматлаштириш ва рақамли бошқариш режалаштирилди[3].

Аграр соҳани рақамлаштириш бўйича хорижий ҳамкорлар билан пилот ва тижорий лойиҳалар ҳудудлар кесимида амалга оширилди. Хусусан 2020 йилда Қашқадарё, Андижон, 2021 йилда Сирдарё ва Бухоро вилоятларидаги пахта ва ғалла майдонларининг контурлари кесимида экин майдони ҳажми, экин турлари номи ва бошқа маълумотлари рақамли платформага жойлаштирилди.

Бухоро вилоятида жами 225,5 минг гектардан ортиқ майдонда онлайн мониторинг қилиш лойиҳаси амалга оширилмоқда. Қишлоқ хўжалиги техникаларини

электрон ҳисобга олиш ва реал вақт режимида механизация хизматлари кўрсатилишини мониторинг қилиш ахборот тизими ишга туширилди ва 3 500 дан зиёд қишлоқ хўжалиги техникаларига GPS қурилмалари ўрнатилиб, онлайн мониторинг қилинмоқда.

Ирригация объектларида сув ресурсларидан фойдаланиш мониторинги ахборот тизими ишлаб чиқилди, 200 дан ортиқ “Ақлли сув” (Smart Water) рақамли қурилмалари ўрнатилиб, тизим мониторинг қилинмоқда.

Қишлоқ хўжалиги технологияларини ривожлантириш стратегияси тасдиқланиб, Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тасарруфида соҳада фаолият юритувчи “Агросаноатни рақамлаштириш маркази” давлат муассасаси ташкил этилди.

Маълумки, бугунги кунда сув танқислиги ва сув таъминотидаги кескин ташвишли ҳолатлар натижасида сувдан самарали фойдаланиш, унинг ҳар бир томчисини йўқотмаслик доирасидаги тизимли ва мақсадли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ушбу тадбирлар орасида сув тежовчи технологияларни қишлоқ хўжалигининг ҳар бир тармоғида ва ҳар бир ҳудудда изчил ҳамда жадал қўлланилишини амалга ошириш долзарб масала ҳисобланади.

Сувдан унумли фойдаланишни, сув тақсимотида қатъий тартиб ўрнатишни, қўшимча манбалар қидириб топишни даврнинг ўзи талаб қилмоқда. Сув хўжалиги қурилишини янада ривожлантириш ва сувдан фойдаланишни янги талаблар даражасига кўтариш фан-техника тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Бутун сув хўжалиги мажмуаси бошқаруви жараёнига янги технологик тизимларни жорий этиш орқали сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш имкониятларини муттасил кенгайтириб бориш мумкин.

1-жадвал

Қишлоқ хўжалигида томчилатиб суғориш технологияларидан фойдаланиш муаммолари ва афзалликлари

Фойдаланишдаги муаммолар	Суғориш усуллари афзалликлари
✓ Томчилатиб суғориш усулида турли тупроқ иқлим шароитлари ва экин турлари, навлари бўйича етарлича илмий тадқиқотлар ўтказилмаганлиги;	✓ сувнинг кўп миқдорда тежалиши –ўсимликнинг фақат илдиз қисми хўлланади, буғланиб исроф бўладиган сув миқдори камаяди, сувнинг агатдан ўтишидаги нобудгарчиликка йўл қўйилмайди. Бир гектар ғўза учун сув сарфи томчилатиб суғоришда 3-3,5 минг. м ³ ни анъанавий суғоришда эса 4,5-6,0 минг. м ³ ни ташкил этиб, 1,5-2,5 минг м ³ ёки 35-40 фоиз сув ресурслари тежалади;
✓ Томчилатиб суғориш усули шароитида экинларни алмашлаб ва навбатлаб экиш тизимларининг яратилмаганлиги;	✓ электр энергия, меҳнат сарфи, ёнилғи-мойлаш (ЁММ) ва бошқа материаллар тежалади. Томчилатиб суғоришда кам сув талаб этилиши натижасида насосларнинг ишлаши учун электр энергия ёки дизель ёнилғиси кам сарфланади, 1 га ғўза майдонини суғориш учун меҳнат сарфи 2,5-3 марта, ёнилғи маҳсулотлари сарфи 80-85 литрга тежалади;
✓ Томчилатиб суғориш усулига мос ўғит турларининг етишмаслиги; ✓ Томчилатиб суғориш усулидан фойдаланишда	✓ минерал ўғитлар 40-45 фоизга тежалади - оддий суғоришда 1 гектар ғўза майдонига 600-700 кг азот ўғити, 150 кг фосфор, 100 кг калий сарфланса, томчилатиб суғоришда 250-300 кг азот, 150 кг фосфор, 50 кг калий сарфланади. Минерал ўғитларнинг ўзлаштирилиши 90-95 фоизни,

малакали кадрларнинг етишмаслиги;	анъанавий суғоришда эса 30-38 фоиз бўлади. Суғориш вақтида эритилган ўғитлар бевосита илдиз зонасига кириб, озуқа моддалар тез сўрилади. Бу ўғит беришнинг энг самарали усулидир;
✓ Томчилатиб суғориш усули билан экинларни ўғитлаш тизимларининг етарлича ишлаб чиқилмаганлиги:	✓ қишлоқ хўжалиги экинларидан олинадиган ҳосил ошади ва сифати яхшиланади, томчилатиб суғоришда ҳосилнинг эрта пишиш кузатилади. Намнинг ўсимликлар илдиз тизимига аниқ тушиши ва ўғитлар тўлиқ ўзлаштирилиши ҳисобига анъанавий суғоришга нисбатан ҳосилдорлик 50-55 фоизга юқори бўлади;
✓ Томчилатиб суғориш усулида экинларни ўсиши, ривожланишини ростловчи препаратлардан фойдаланиш бўйича маълумотларнинг йўқлиги;	✓ томчилатиб суғориш қўлланилган майдонда коллектор-зовур қурилиши талаб қилмайди, натижада 10 фоиз экин майдони қўшилади, ер ости сизот сувлари ва тузлар юқорига кўтарилмайди, тупроқ тузилмаси сақланиб қолади;
✓ Томчилатиб суғориш усулида бегона ўтларга қарши гербицидлар қўллаш тизимининг етишмаслиги:	✓ тупроққа сув сингиши турлича ва юзаси ўта нотекис бўлган ер майдонларини суғориш имконияти яратилади, томчилатиб суғориш тизими жўякларда жойлашади ва тупроқни кўчирмасдан суғориш имконини беради;
✓ Шўрланган ерларда томчи-латиб суғориш усулининг экин турлари ва иқлим шароитлари бўйича илмий маълумотларнинг етишмаслиги;	✓ қатор ораларида тупроқ бутун мавсум давомида қуруқ бўлиб агротехник тадбирларни бажаришда техника ва одамлар ҳаракатланиши учун қулай бўлади;
✓ Шамол эрозияси мавжуд бўлган ерларда томчилатиб суғориш усулини қўллаш бўйича тадқиқот натижаларининг йўқлиги;	✓ бегона ўтлар миқдори кам бўлади, сув ўсимликнинг илдиз тизимига етказиб берилаётгани сабабли атрофдаги ерлар суғорилмайди, ғўзани илдизи яхши ривожланади ва кўплаб фаол илдиз тукчалари ҳосил бўлади, сув билан озуқа моддаларни истеъмол қилиш жадаллиги ошади;
✓ Оқова – чиқинди, минераллашган сувлар билан экинларни томчилатиб суғоришдаги илмий тадқиқотларнинг етишмаслиги.	✓ томчилатиб суғоришни жорий қилган юридик шахсларнинг томчилатиб суғорилаётган ер майдони 5 йил муддатга ягона ер солиғидан озод қилинади. Бу имтиёз 1 га майдон учун ўртача 130-150 минг сўмни ташкил этади.

Манба: Муаллифнинг илмий тадқиқотлари асосида тузилган.

Суғоришнинг истиқболли усуллари ва технологияларини танлаш ва уларнинг иқтисодий тармоқларининг самарадорлигини аниқлаш нафақат уларнинг иқтисодий балки ижтимоий самарадорлигини таққослаш орқали эришиш мумкин. Бунда ижтимоий самара умумий нарх кўрсаткичлари ёрдамида сон жиҳатдан аниқланиши зарур. Бироқ, янги техникаларни жорий қилишнинг ижтимоий самарасини таққослама баҳоларда аниқлаш яхши натижа бермайди ва у маълум қийинчиликларни юзага келтиради. Шундай экан, ижтимоий натижаларни сон жиҳатдан эмас, балки нархни асос

қилиб баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Нарх ёрдамида эса ҳар хил истеъмол нархларини ва ҳар хил меҳнат турларини таққослаш мумкин бўлади.

Таҳлиллар натижаси кўрсатишича, Қашқадарё вилояти миқёсида суғоришнинг сув тежаш техникасини, яъни томчилатиб суғориш усулини амалиётга қўллаш натижасида йилига ўртача 1100-1200 млн. м³ сувни иқтисод қилиш имконини беради. Иқтисод қилинган сув ресурслари билан эса қўшимча 120-135 минг гектар экин майдонларини суғориш мумкин бўлади.

Муҳокама.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида сув тежовчи технологияларни жорий қилинишини кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари, фармонлари қабул қилинди, қабул қилинган. Мазкур меъёрий ҳужжатларда асосан сувдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида сувни тежайдиган суғориш технологияларни жорий қилиш, уларни молиялаштиришни самарали ташкил этиш, томчилатиб суғориш тизими жорий қилинган ерларда беш йилгача ягона ер солиғини тўлашдан озод қилиниши ҳамда сув истеъмолчиларига нисбатан лимитдан ортиқча сув олганлиги учун жарима санкцияларини қўллашга доир вазифалар белгиланган бўлиб, барча ҳужжатларда сув тежовчи технологияларни қишлоқ хўжалигида қўллашни ривожлантиришга қаратилганлигидан далолатдир.

Хулоса.

Хулоса қиладиган бўлса, олиб борилган тадқиқотлар иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида, қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланишнинг сув тежовчи технологияларни қўллаш кўламини кенгайтириш, уларни хўжалик объектларида тизимли қўлланилиши таъминловчи ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий чора-тадбирларни такомиллаштирилиши лозим ва қуйидаги таклифларни тавсия этамиз:

1. Сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли ҳисобини юритишнинг «Smart Water» «Ақлли сув» рақамли технологияларни қўллаш *бизнингча* ушбу тизимда қуйидагилар, яъни: 1) ҳар бир ҳудуд кесимида сувнинг таркиби, яъни шўрланганлик даражаси тезкорлик билан аниқланишига; 2) сувнинг сифати яхшиланиши ва бу атроф муҳитнинг экологик мувозанатини сақланишига; 3) етказиб берилган 1 м³ сувнинг таннарни бўйича аниқ ҳисоблар юритилишига; 4) креатив таклифлар ишлаб чиқилишига асос бўлиб хизмат қилади.

2. Сув танқислиги шароитида ҳар бир метр куб сувдан самарали ва оқилона фойдаланишда энг аввало суғориш тизимларини модернизация ва реконструкция қилиш, сув сарфини камайтиришда сувтежамкор технологиялардан фойдаланиш ва “Ақлли сув” рақамли технологияларни қўллаш.

3. Сув хўжалигида давлат-хусусий шерикликни жорий этиш, алоҳида сув хўжалиги объектларини фермер, кластер ва бошқа ташкилотларга фойдаланиш учун бериш ҳамда тежалган маблағларни сув хўжалиги объектларини модернизация қилишга йўналтириш бўйича таклифлар.

4. Сув Кодексини ишлаб чиқиш бўйича таклифимизда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилган бўлиши лозим:

1) Сув ресурсларини бошқариш, сувдан оқилона фойдаланиш ва сувни истеъмол қилиш бўйича самарали механизмларни жорий этиш;

2) Сув хўжалигига бозор механизмлари ва давлат-хусусий шериклик тамойилларини жорий этиш;

3) Соҳага алоқадор вазирлик ва идоралар ҳамда сув хўжалиги ташкилотларининг функциялари, роли ва мажбуриятларини белгилаш;

4) Сувни тежайдиган технологияларни қўллашни кенгайтириш ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш;

5) Сувдан фойдаланувчилар ва сув истеъмолчиларининг масъулиятини ошириш;

- 6) Сув объектларини фойдаланишга бериш тартиби ва шартларини бозор механизмлари асосида йўлга қўйиш;
- 7) Сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли тўғрисидаги низоларни кўриб чиқиш тартибини белгилаш ва шу каби бошқа масалалар.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси сув хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони
2. ЎзР Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 221-модда, сўнги ўзгартириш 25.12.2009 й.
3. Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари.
4. ZS Shokhujayeva, HN Mirjamilova. Innovative processes in the water sector and factors influencing their development. Asian Journal of Research in Business Economics and Management. №5. 2022. Page 18-27.
5. SZ Safoevna, SM Mirjamilovich. Development of entrepreneurship and improvement of organizational and economic bases of its state regulation. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal №3. 2021. Page 1186-1193.
6. ЗС Шохўжаева. ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА СУВ РЕСУРСЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ. Irrigatsiya va Melioratsiya jurnali №3, 2018. 82-88 бет.
7. Zebo Safoevna Shoxo'jayeva. Efficient use of water resources in the agricultural sector. Monograph. T. 2012.
8. NS Xushmatov, ZS Shoxo'Jayeva. SUV RESURSLARINING AGRAR TARMOQNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGINI BAHOLASH. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences jurnal №3, 2022. Page 1121-1129.
9. Shoxojaeva Zebo Safoevna, Mamanazarova Nasiba Juraevna. Economic efficiency of modernization and development of water facilities in agriculture. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal №8, 2020. Page 195-201.
10. SZ Safoevna, TF Sagdullaevna. Food provision of the population of the republic of uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. №2, 2021. Page 1320-1325.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Asamxodjayeva Shoira Shukurullayevna
TMI, “Baholash ishi va investitsiyalar”
kafedrası katta o’qituvchisi

INSON KAPITALI RIVOJIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR

Аннотация. Maqolada inson kapitaliga investitsiya kiritishning mohiyati hamda inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishga ta’sir etish omillari, shuningdek ularning tarkibi o’rganilgan. Asosiy omillardan biri sifatida ta’lim tizimi orqali inson kapitalini rivojlantirish yo’nalishlari keltirilgan.

Калит so’zlar: inson kapitali, intellektual kapital, investitsiya, ta’lim, mehnat bozori, daromad, samaradorlik, sog’liqni saqlash tizimi, ilm-fan, kasb-hunar.

Асамходжаева Шоира Шукуруллаевна
старший преподаватель кафедры
«Оценочное дело и инвестиции» ТФИ

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Аннотация. В статье рассматриваются сущность инвестирования в человеческий капитал и факторы, влияющие на формирование и развитие человеческого капитала, а также их состав. Представлены направления развития человеческого капитала через систему образования, что является одним из основных факторов.

Ключевые слова: человеческий капитал, интеллектуальный капитал, инвестиции, образование, рынок труда, доход, производительность, система здравоохранения, наука, профессия.

Asamxodjaeva Shoira
Senior teacher, Tashkent Institute of Finance

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL

Abstract. The article examines the essence of investing in human capital and factors affecting the formation and development of human capital, as well as their composition. The directions of development of human capital through the education system are presented, which is one of the main factors.

Key words: human capital, intellectual capital, investment, education, labor market, income, productivity, healthcare system, science, profession.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N6>

Innovatsion iqtisodiyotda insonning bilimi nafaqat uning shaxsiy mulki, balki mamlakat taraqqiyotini belgilovchi asosiy iqtisodiy resursga aylanadi. Inson kapitalining sifati va samaradorligi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot uchun strategik ahamiyatga ega bo'lib, bu uning shakllanishi, to'planishi va ayirboshlanishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish zarurligini taqozo etadi.

Ma'lumki, so'nggi o'n yilliklarda inson kapitalining bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy konsepsiyalari yaratilgan. Ular orasida "inson kapitali haqidagi ta'limot" (T.Shults [6], G.Bekker [3], L.Tyurov va boshqalar), shaxsga sarmoya kiritish tushunchasi (L.Tyurov, S.Boulz, M.Blaug, F.Harbison va boshqalar), "filtr nazariyasi" (P.Wiles, A.Berg) va boshqalarni sanab o'tish mumkin. Mazkur konsepsiyalarda ma'lum bir farqlar kuzatilsada, ilgari surilgan nazariya quyidagicha izohlanadi: inson kapitaliga investitsiya kiritish orqali har bir shaxs kelajakda daromadni oqilona oshishiga umid qiladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda ta'limning barcha ma'lum darajalarida inson kapitalining institutsional shakli va uni iqtisodiy shaklga aylantirish muhimligi isbot talab qilmaydigan haqiqatga aylangan [4].

2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga ko'ra 4-yo'nalish "Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish" deb nomlangani ham bejizga emas [1]. Mazkur strategiyaga ko'ra har bir fuqaroga davlat hisobidan aniq kasb-hunarga o'qish imkoniyatini yaratish; kasbga o'qitish ko'lamini 2 baravar oshirib, jami 1 million nafar ishsiz fuqaroni kasb-hunarlariga o'qitish va bu jarayonda nodavlat ta'lim muassasalarining ishtirokini 30 foizga yetkazish maqsad qilib qo'yildi. Shuningdek, kadrlar buyurtmachilari takliflari asosida qabul parametrlarini 2022 yilda oshirish hamda 2022 yilda yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 38 foizga yetkazish belgilandi.

Inson kapitali intellektual kapitalning ajralmas qismi bo'lib, xodimlarning bilim, malaka va qobiliyatlari to'plamidir.

Zamonaviy sharoitda intellektual kapitalning tarkibiy qismlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillari hisoblanadi. Inson kapitalini rivojlantirish nafaqat alohida bir kompaniyaning, balki butun davlatning yuqori raqobatbardoshligini ta'minlashning asosiy omilidir. Shu munosabat bilan ishchi kuchining mikro va makro darajada sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Har bir mamlakat hududining ijtimoiy hamda iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari inson kapitali yordamida yuqori bilim va texnologiya talab qiladigan sanoatni rivojlantirish istiqbollari yildan-yilga ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda.

Inson kapitalini ma'lum bir hudud darajasida o'rganayotganda, uning alohida resurs turi sifatida inson kapitalining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash ham dolzarb bo'lib qoladi. Ulardan asosiylari:

- inson kapitali muayyan shaxsning bilimi sifatida vujudga keladi va shakllanadi;
- muayyan masalalarni o'rganish uchun tabiiy qobiliyatlarning mavjudligi yoki yo'qligi hududning inson kapitalini rivojlantirish samaradorligi darajasiga alohida ta'sir qiladi;
- inson kapitali hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish vositalaridan biri sifatida jismoniy eskirishning yo'qligi bilan tavsiflanadi.

Biroq, inson kapitali bilimlarning eskirishi bilan aloqador amortizatsiyaning mavjudligi bilan tavsiflanadi; – inson kapitalining to'planishi uzluksiz; – inson kapitalini rivojlantirishga investitsiyalar muayyan shaxsga sarmoya kiritish orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy sharoitda hududning inson kapitali boshqaruvning eng muhim elementlaridan biri sifatida qaraladi. Buning sababi shundaki, odamlar nafaqat resurslarni iste'mol qilish tizimini rivojlantirish, balki ishlab chiqarish, demak, yalpi hududiy mahsulot uchun ham muhim rol o'ynaydi. Inson kapitali hududiy rivojlanishning yetakchi omili sifatida ko'rib chiqilishi kerak, chunki u hudud iqtisodiyotining alohida tarmoqlarini samarali rivojlantirish imkoniyatlarini belgilaydi. Eng umumiy ma'noda inson kapitali deganda ma'lum bir faoliyat uchun bilim, ko'nikma, shaxsiy qobiliyatlar yig'indisi tushuniladi, ularni daromad bilan ta'minlaydi.

Inson kapitalining shakllanishidan butun jamiyat manfaatdor, chunki zamonaviy sharoitda u rivojlanishning asosiy zaxirasini tashkil etadi. Muayyan shaxsning bilim, qobiliyat va ko'nikmalar darajasini oshirish uning daromadlarini maksimal darajada oshirishning asosiy shartidir.

Hududiy miqyosda inson kapitalining rivojlanishi bir qator omillar bilan bog'liq. Aniqroq bo'lishi uchun inson kapitalini rivojlantirish samaradorligi darajasiga bevosita ta'sir etuvchi omillar tizimi 1-rasmda ko'rsatilgan. Rasmda keltirilgan omillar inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishning biologik jihatlarini ham, ijtimoiy jihatlarini ham qamrab oladi [5].

Biologik omillar	Ijtimoiy omillar
<ul style="list-style-type: none"> • umr ko'rish davomiyligi; • jismoniy qobiliyat; • sog'liqni saqlash tizimi. 	<ul style="list-style-type: none"> • ta'lim, malaka, bilim; • mehnat migratsiyasi; • ma'naviyat, madaniyat.

1-rasm. Inson kapitali rivojiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar guruhi

An'anaviy ishlab chiqarish korxonalariga nisbatan yuqori texnologiyali tarmoqlar texnologik innovatsiyalarni yaratish va ulardan foydalanishning uzluksiz siklining natijasi bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Mahalliy yuqori texnologiyalarning rivojlanishi jahon taraqqiyotidan 10-15 yilga ortda qolmoqda. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar sanoati oltinchi texnologik tartib darajasida, mahalliy korxonalar esa to'rtinchi va beshinchi darajalarda ishlaydi.

Hozirgi vaqtda talabalar uchun ta'lim to'g'risidagi diplom, kasbiy sertifikatlar, sertifikatlar va boshqalar mavjudligi kabi professional kapitalning institutsional shakllari katta ahamiyatga ega. Ayni paytda oliy ta'limda o'qishni muhimligi ham ma'lum.

Oliy ta'lim tizimiga investitsiyalarning yo'naltirilishi mutaxassislarning yuqori malakasini shakllantiradi, ularning malakasini kasbiy darajada amalga oshirish hududlar va butun mamlakat iqtisodiy o'sishiga doimo yordam berishi kerak. Ular rasmiy ta'lim olish va uni keyinchalik davom ettirish, shu jumladan inson kapitaliga sarmoya kiritish usuli sifatida qo'shimcha treninglarda qatnashishdan iborat bo'lishi mumkin. Yuqorida aytilganlarning barchasi katta vaqt va pul sarflashni talab qiladi. Kasbiy ta'lim kasbiy faoliyat sohasida bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga va maxsus ko'nikmalarga ega bo'lishga qaratilgan.

Inson kapitaliga ta'sir etuvchi omillar quyidagi rasmda tizimlashtirilgan bo'lib, ular sog'liqni saqlash, ta'lim, fan, madaniyat, sport va ijtimoiy ta'minotni o'z ichiga olgan. Rivojlangan mamlakatlarda raqobatbardoshlikning sifat va miqdoriy xususiyatlarini

ta'minlashda inson kapitali katta rol o'ynaydi. Iqtisodiy o'sish nazariyasida inson kapitali tushunchasi asosiy o'rinni egallaydi [8].

Sog'liqni saqlash tizimi	<ul style="list-style-type: none"> • mavjudligi, yuqori sifat, malakali kadrlar; innovatsion texnologiyalar-ning o'zlashtirilganligi; sog'liqni saqlash muassasalarini innovatsion texnologik uskunalar bilan ta'minlanganligi; sog'liqni saqlash muassasalarini moliyaviy ta'minoti.
Ilm-fan va ta'lim	<ul style="list-style-type: none"> • ta'limdagi ochiqlik va shaffoflik; ta'lim darajalarining ketma-ketligi mehnat bozorida kasbiy kompetensiyalarga talab; kadrlar malakasi va kompetensiyasi.
Sport va madaniyat	<ul style="list-style-type: none"> • sport va madaniyat inshootlari tarmog'ining rivojlanganligi; malakali kadrlar; moddiy-texnik bazaning yangilanganligi.
Ijtimoiy ta'minot	<ul style="list-style-type: none"> • kadrlar ta'minoti; ijtimoiy muassasalar tarmog'ining rivojlanganligi; aholi farovonligi standartlarining takomillashganligi; axborot-aloqa texnologiyalarining rivojlanganligi.

2-rasm. Inson kapitali rivojlanishini ta'minlovchi omillar

Inson kapitaliga investisiyalarni oshirish orqali innovatsiya resurslarining sifatini oshirish, so'ngra ulardan keladigan samarani o'sishiga umid qilish mumkin [2].

Inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar samarasi uning daromad darajasida, martabasining o'sishida hamda mehnat bozoridagi unga bo'lgan talabda ko'rinadi. Shu sababli, ta'limning har bir yangi bosqichida egallangan kasbiy kompetensiyalar kelajakda inson kapitalining iqtisodiy samarasini oshirishga xizmat qilishga qaratilgan rag'batlantirishlar ijobiy natija beradi.

Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida korxonalarining raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

- inson kapitalidan foydalanish tizimida mavjud muammolarni hal etish imkonini beruvchi tub o'zgarishlarni amalga oshirish kerak;

- inson kapitalining sifati va samaradorligi, moslashuvchanligi va o'suvchanligini ta'minlash zarur;

- uni mehnat bozoriga moslashtirish, mamlakatning mehnatga layoqatli aholisining kasbiy darajasini umumiy va uzluksiz ravishda oshirish lozim.

Hozirgi sharoitda inson kapitali mehnat bozorida yetarlicha talab yo'qligi sababli uzoq vaqt davomida shaxsning amalga oshirilmagan salohiyati bo'shlig'ida qolishi mumkinligi achinarli holat hisoblanadi. Talabalarning ishlab chiqarish va malakaviy amaliyotlarini sohaviy korxonalar va tashkilotlarning ishlab chiqarish jarayonlari bilan chambarchas bog'lanmaganligi oqibatida bitiruvchilarning amaliy ko'nikmalari talab darajasida emas [7]. Shu sababli, zamonaviy bozor talablariga javob beradigan amaliyotga yo'naltirilgan kadrlar tayyorlash tizimi vositasida malakali kapitalni ko'paytirish, yosh mutaxassis kadrlarning kasbiy kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, ta'lim, jumladan, kasb-hunar ta'limi sohasini isloh qilish natijalarini ijobiy baholash hali ham qiyin. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotni qurish sharoitida mamlakatimizda ta'lim tizimi inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishning hal qiluvchi omillaridan biriga

aylanishi lozim. Bizningcha, buning uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- birinchidan, ta'limning sifatini oshirish bilan birgalikda, uning zamonaviy bozor talablariga muvofiqligini ta'minlash, uning rivojlanish jarayonini faollashtirish;

- ikkinchidan, shaxsning ijodiy, kasbiy mahoratini oshirishga, umuminsoniy, shaxsiy va kasbiy bilim hamda tajribalarini shakllantirishga qaratilgan elektron ta'lim texnologiyalari, loyiha usullarini faol joriy etish va ulardan foydalanish;

- uchinchidan, mustaqil ta'limni rivojlantirishda yetakchi ta'lim muassasalari tajribasini o'rgangan holda, ta'lim oluvchilarda izlanuvchanlikni, ijodkorlikni, kreativ fikrlashni, masalaga mustaqil yondashishni kuchaytirish;

- to'rtinchidan, kasb-hunar ta'limi tizimini innovatsion rivojlantirish yo'nalishlaridan biri sifatida ish beruvchilarni faol jalb etgan holda hamkorlikdagi ilmiy-ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish hamda takomillashtirish;

- beshinchidan, turli kasblarga bo'lgan talabni baholash maqsadida mutaxassisliklar bo'yicha ehtiyojlarni har xil uslubiyotlar yordamida monitoring qilish;

- oltinchidan, oliy ta'lim hamda kasb-hunar ta'limi sifati va salohiyatini oshirish, talaba va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yuksaltirish, zamonaviy bozor talablariga mos kadrlarni ko'paytirish.

Xullas, ta'lim va amaliyot uyg'unligi ta'minlanishidan talabalar ham, korxonalar ham, universitetlar ham birdek manfaatdorligini anglagan holda, ushbu hamkorlikning samarali tajribalarini o'zlashtirib, o'zaro hamkorlik mexanizmlarini yanada takomillashtirish darkor.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli farmoni.
2. Asamxodjayeva Sh.Sh. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashda Global innovatsion indeksning o'rni. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. -2021. № 1(3). <https://doi.org/10.47390/10.47390/A1342132021N2>.
3. Bekker G. Inson kapitali va daromadning shaxsiy taqsimoti: analitik yondashuv//Inson xatti-harakati: iqtisodiy yondashuv. - M.: GU HSE, 2003.-672 p.
4. Egel E.A. Inson kapitali: nazariya va amaliyot // Iqtisodiy jurnal. - 2006. - 13-son. - S. 82-85.
5. Пшеничникова В. Д. Человеческий капитал и его значение для региональной экономики. Молодой ученый.- 2022. № 23 (418). С. 571-573. URL: <https://moluch.ru/archive/418/92857/>.
6. Shults T. Ta'lim orqali kapital shakllanishi // Siyosiy iqtisod jurnali. - 1960. - jild. 68. - No 6. - R. 571-583.
7. Sharipov S. Ta'lim berish jarayonida nazariya va amaliyot birligini ta'minlash. "Scientific progress" Scientific journal. Volume: 1, Issue:6. 2021 yil.
8. Шмелева Л.А., Штанова К.А. Сравнительный анализ развития человеческого капитала в высокотехнологичных и наукоемких отраслях экономики в России и за рубежом // Вестник Алтайской академии экономики и права.-2020.-№11-2.-С.369-375; URL: <https://vaael.ru/ru/article/view?id=1435>.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Элбоев Бобур Ботирович

Тошкент молия институти катта ўқитувчиси

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА САВДОНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДА БАНК КАФОЛАТИ ВА ЗАХИРА АККРЕДИТИВНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада тижорат банклари томонидан савдони молиялаштириш хизматини кўрсатишда банк кафолати ва аккредитивнинг ўзига хос хусусиятлари, банк кафолати ва аккредитив бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш айрим жиҳатлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: савдони молиялаштириш, банк, банк кафолати, аккредитив, экспортёр, импортёр.

Элбоев Бобур Ботирович

Старший преподаватель

Ташкентского финансового института

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БАНКОВСКОЙ ГАРАНТИИ И РЕЗЕРВНОГО АККРЕДИТИВА ПРИ ТОРГОВОМ ФИНАНСИРОВАНИИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности банковской гарантии и аккредитива, некоторые аспекты расчетов по банковской гарантии и аккредитиву при оказании услуг торгового финансирования коммерческими банками.

Ключевые слова: торговое финансирование, банк, банковская гарантия, аккредитив, экспортёр, импортёр.

Elboev Bobur Botirovich

Senior teacher,

Tashkent Institute of Finance

USE OF BANK GUARANTEE AND RESERVE LETTER OF CREDIT IN TRADE FINANCING IN COMMERCIAL BANKS

Annotation. This article discusses the features of a bank guarantee and a letter of credit, some aspects of settlements under a bank guarantee and a letter of credit in the provision of trade finance services by commercial banks.

Key words: trade finance, bank, bank guarantee, letter of credit, exporter, importer.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N7>

Кириш.

Сотувчи ва харидор муносабат ўрнатаётган вақтда доимо ўз манфаатларини қўзлайди, сотувчи товар ёки хизмат учун тўловни ўз вақтида олишни, харидор эса товар ёки хизматнинг сифатли бўлиши ҳамда муддатида етказиб берилишини хоҳлайди. Товар ва хизматлар савдоси тобора такомиллашиб, турли давлатларда жойлашган сотувчи ва харидор ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишни, ишончли тўлов воситасига бўлган эҳтиёж сусаймади. Ана шу ишончли тўлов воситаларидан бири банк кафолати бўлса, яъна бири аккредитивдир.

Банк кафолати ҳам, аккредитив ҳам томонлар ўртасида ишончни мустаҳкамлайди, харидор (импортёр)нинг сотувчи (экспортёр)га тўловни амалга оширмаслик рискинни камайтиради, товар, хизмат ёки ишнинг сифатли бўлишини таъминлайди. Бироқ, уларнинг мақсади ва халқаро савдода қўлланилишида фарқлар мавжуд. Ушбу фарқларни ва қайси бири қай ҳолатда фойдаланса томонлар учун манфаатли бўлади, ушбу хизматни кўрсатувчи учун манфаатли томонларини билиш муҳим.

Банк кафолати ва аккредитив тижорат банклари томонидан савдони молиялаштириш бўйича кўрсатадиган хизматлари қаторига киради. Ҳар қандай иқтисодиётнинг ривожланишига халқаро савдо таъсир кўрсатади. Савдо ҳар қандай мамлакат иқтисодий ўсишининг двигателидир. Шу боис глобаллашув шароитида ташқи савдо алоҳида аҳамият касб этиб, иқтисодиётни ривожлантириш ва барқарорлигини таъминлашнинг ҳал қилувчи омилларидан бирига айланиб бормоқда. Савдони ва натижада миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун давлат глобаллашувнинг барча мавжуд афзалликларидан фойдаланиши керак. Халқаро савдони молиялаштириш бундай имкониятни беради.

Тижорат банклари савдони молиялаштиришда катта рол ўйнайди, бу нафақат мавжуд рискларни қоплаш, балки корхоналар фаолияти узлуксизлигини таъминлаш ва уларнинг айланма маблағларда бўлган бўшлиқларини ёпиш учун арзон капитални жалб қилиш эҳтиёжини қондириш имконини беради. Шу билан бирга экспортёр ва импортёр томонидан товарларни етказиб бериш ва тўловни тўлашнинг кафолатланган шартларини таъминлаш ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи.

Савдони молиялаштириш халқаро савдо оқимларини молиялаштириш бўлиб, импорт қилувчилар ва экспортчилар ўртасида транзакциялар билан боғлиқ хавфларни юмшатиш ва корхоналарда айланма маблағлар самарадорлигини ошириш учун воситачи вазифасини бажаради. У ички ва халқаро савдони молиялаштириш билан боғлиқ фаолият билан шуғулланади.

Савдони молиялаштириш халқаро савдо оқимларини молиялаштириш бўлиб, импорт қилувчилар ва экспортчилар ўртасида транзакциялар билан боғлиқ рискларни юмшатиш ва корхоналарда айланма маблағлар самарадорлигини ошириш учун воситачи вазифасини бажаради (Alliedmarketresearch, 2022). Бундан кўриниб турибдики

савдони молиялаштириш фаолият воситачилик операцияларига мос келади, у ички ва халқаро савдони молиялаштириш билан боғлиқ фаолият ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда бутун дунё бўйлаб ташқи савдо операциялари ва операцияларининг 80% дан ортиғи савдони молиялаштириш орқали амалга оширилади, ташқи иқтисодий фаолият субъектлари томонидан ушбу банк хизматига талаб йил сайин ортиб бормоқда.

Банк мижозлари савдосини молиялаштириш – бу асосан ҳужжатли воситалардан (ҳужжатли аккредитив, захира аккредитив, банк кафолати ва бошқалар) фойдаланган ҳолда харидор, етказиб берувчи иштирокида ташқи савдо фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича банк операциялари ва хизматлари мажмуидир (Вишкарёва, 2012). Бунда савдони молиялаштириш айнан мижозлар учун кўрсатилишини ва унда турли хил молиявий воситалардан фойдаланиш мумкинлигини кўриш мумкин.

Савдони молиялаштириш кенг қўламда компаниялараро тижорат операциялари билан боғлиқ ҳар қандай молиявий келишувларни ўз ичига олади (Ellingsen & Vlachos, 2009). Ушбу ҳолат савдони молиялаштириш нафақат ташқи, балки ички савдони ҳам молиялаштириш билан боғлиқ деган хулосага келишимизга имкон беради.

Савдони молиялаштиришдан фойдаланиш нафақат ликвидликни сақлаш учун ресурсларни жалб қилиш, балки турли хил молиявий рисклардан ҳимоя қилиш, шунингдек, трансчегаравий ва ички савдо операцияларини амалга оширишда ҳам муҳимдир (Подосенков, 2012). Албатта, сотувчи ва харидор ўртасида воситачилик қилиш, уларнинг рискин камайтириш муҳим ҳисобланади.

Савдони молиялаштириш бозорининг асосий иштирокчилари банклар ва йирик корпорациялардир. Савдони молиялаштиришнинг энг машҳур воситалари аккредитивлар ва кафолатлардир (Лахно, 2019). Бу савдони молиялаштиришда тижорат банклари томонидан берилаётган кафолатлар ва аккредитив бўйича ҳисоб-китобларнинг амалга ошириши тўғри ташкил қилиш зарурлигини белгилаб беради.

Банк кафолати банк операцияси сифатида банк томонидан принципалнинг бенефициар олдидаги мажбуриятларни бажарилишини кафолатлайди (Элбоев, 2022). Банк кафолати харидор ва сотувчи ўртасида ҳисоб-китоб ишлари тижорат банклари томонидан амалга оширилиши таъминлайди.

Аккредитив бўйича ҳисоб-китоб қилинганда мижознинг топшириғи билан ва унинг кўрсатмаларига мувофиқ аккредитив очган банк маблағларни олувчи ёки у кўрсатган шахс ҳужжатларни тақдим этган ва аккредитивда назарда тутилган бошқа шартларни бажарган тақдирда тўловни амалга ошириш мажбуриятини олади (Умаров, 2021). Аккредитив маълум бир шартлар бажарилганда тўловни амалга ошириш кафолатланади.

“Аккредитив” атамаси кенг ва тор маънода ишлатилади. Тор маънода асосан нақд пулсиз ҳисоб-китобнинг шакли сифатида фойдаланилади. Кенг маънода, тўлов усули сифатида аккредитив ташқи савдо битим тарафлари ўртасидаги муносабатларнинг барча соҳаларини қамраб олади: сотувчи ва харидор, эмитент банк, авизо қилувчи банк, тасдиқловчи банк, қопловчи (рамбурсловчи) банк, шунингдек юк ташувчилар, суғурта компаниялари ва бошқалар (Умаралиев & Акбаров, 2020).

Ушбулардан келиб чиққан ҳолда тижорат банклари савдони молиялаштириш бўйича ўз хизматларини таклиф қилганда тўловларни кафолатлаш бўйича асосан банк кафолатини ва аккредитивларни таклиф қилади.

Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот жараёнида мавзуга оид назарий ва амалий маълумотларни ўрганишда анализ, синтез, таққослаш, илмий мушоҳада, мантиқий фикрлаш, тизимли ёндашув, иқтисодий таҳлил усулларидадан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Жаҳон савдосининг қарийб 80-90 фоизи савдони молиялаштиришга (савдо кредити ва суғурта/кафолатларга) таянади, бу асосан қисқа муддатли характерга эга. Жаҳон савдо ташкилоти савдони молиялаштириш бозорида иштирок этувчи мураккаб алоқалар ва тармоқларни қайта тиклашни рағбатлантиришга интилмоқда ва шу билан савдо оқимларининг қисқаришининг камида битта сабабини юмшатишга ҳаракат қилмоқда (WTO, 2022). Албатта бу савдони молиялаштириш билан шуғулланувчи тижорат банклари, савдо уйлари, турли ҳил корпорацияларнинг ўрни юқори эканлигини кўрсатади.

Савдони молиялаштириш жаҳон иқтисодиётининг рақобатбардошлиги ва самарадорлигини таъминлашнинг асосий омили ҳамда халқаро савдони осонлаштириш ва турли хил хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш механизми ҳисобланади (Бабошкина, 2016).

Сотувчи (ёки экспорт қилувчи) харидордан (импорт қилувчидан) жўнатилган товарлар учун олдиндан тўловни талаб қилиши мумкин бўлса-да, сотувчи харидордан жўнатилган товарларни тўловларни кафолатлашни ҳужжатлаштиришни талаб қилиб, рискни камайтиришни хоҳлаши мумкин. Банклар ва бошқа молия институтлар ушбу амалиётни бажариб бериши мумкин.

Тижорат банклари савдони молиялаштириш хизмати орқали хўжалик юритувчи субъектларга фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган турли ҳил рискларини ҳисоб-китоб қилиш, бошқариш ва ташқи савдо операциялари учун молиялаштириш имконини берувчи банк маҳсулотлари ва воситалари мажмуини англатади. Мижозларга савдони молиялаштиришни таъминлаш орқали банклар иккита асосий функцияни бажарадилар:

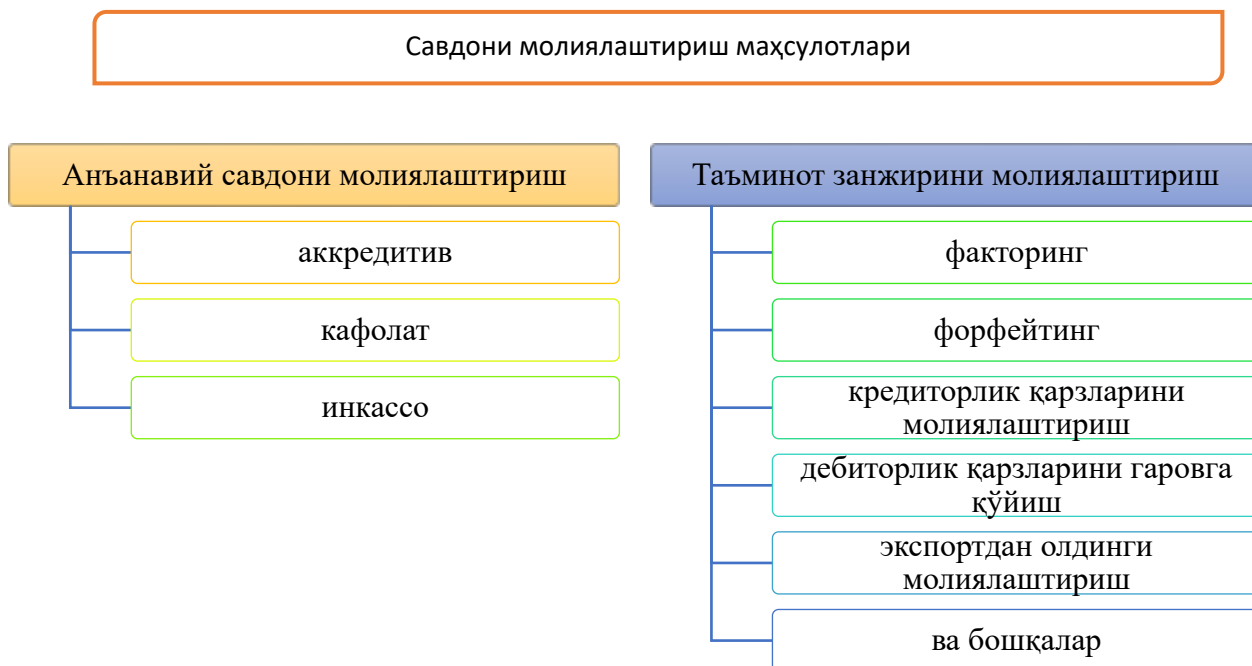
1) улар хўжалик субъектларни ташқи савдо операцияларини амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминлайди;

2) уларга тўловни кечиктириш ёки битим бўйича товарларни етказиб бериш рискини камайтирадиган воситаларни таклиф қилади.

Савдони молиялаштириш импортерлар ва экспортчиларга савдо орқали бизнес юритиш имконини беради ва осонлаштиради, экспортчи ва импортернинг турли эҳтиёжларини мувофиқлаштириш орқали глобал савдо билан боғлиқ рискни камайтиришга ёрдам беради.

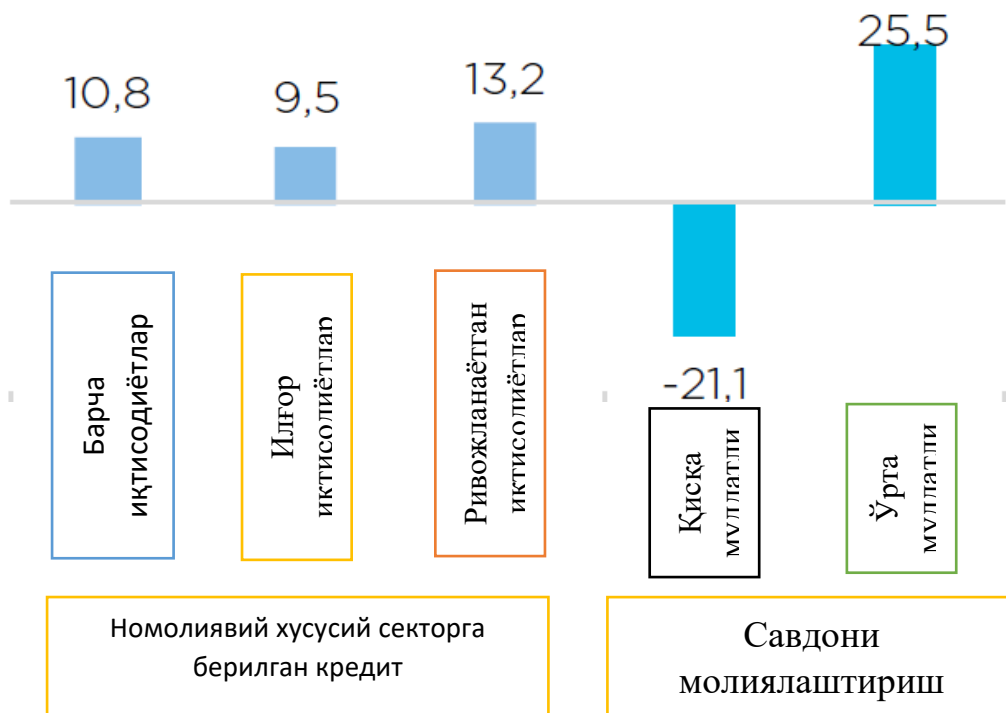
Халқаро Савдо Палатасининг таснифида савдони молиялаштириш маҳсулотлари бозори анъанавий савдони молиялаштириш ва таъминот занжирини молиялаштиришга бўлинади. Биринчиси, аккредитивлар, кафолатлар ва инкассолар каби халқаро савдо учун анъанавий банк воситаларидан фойдаланишни ўз ичига олади. Иккинчиси етказиб беришдан кейинги ҳисоб-китобларга асосланади ва турли хил

воситалар ва усулларни, жумладан, факторинг, форфейтинг, кредиторлик қарзларини молиялаштириш, дебиторлик қарзларини гаровга қўйиш, экспортдан олдинги молиялаштириш ва бошқаларни ўз ичига олади.

1-расм. Халқаро Савдо Палатасининг таснифида савдони молиялаштириш маҳсулотлари¹.

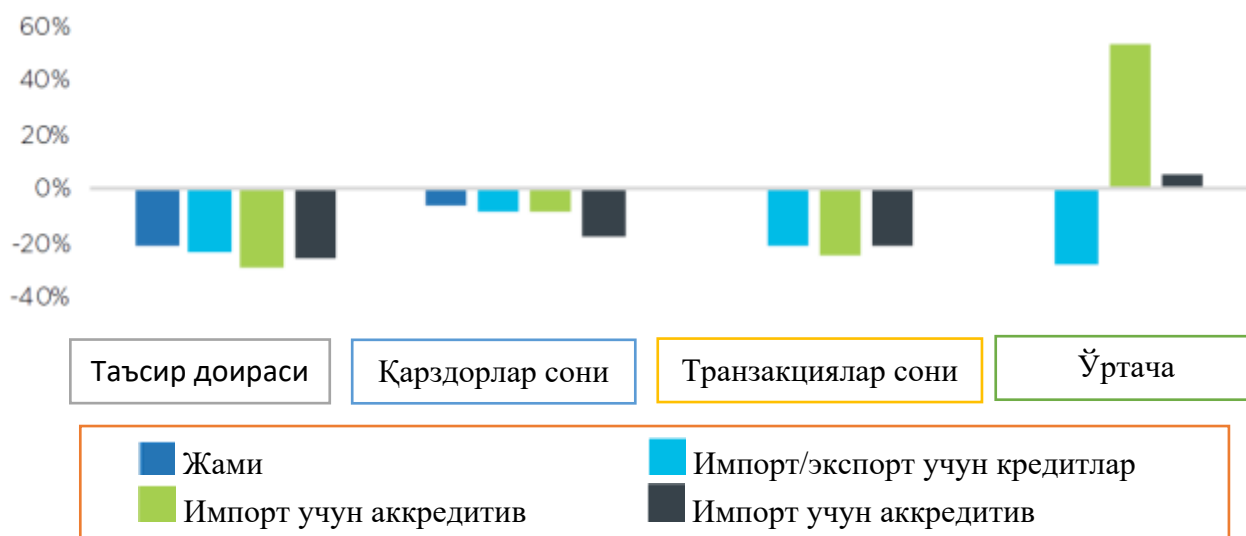
Олиб бораётган тадқиқотимизда савдони молиялаштиришнинг анъанавий шаклида фойдаланиладиган банк кафолати ва аккредитивга кўпроқ эътибор қаратамиз.

¹ Муаллиф томонидан тузилди

2-расм. 2020 йилда нолиявий хусусий секторга берилган кредит ва савдони молиялаштириш¹, ўтган йилга нисбатан ўзгариш, % да.

Қисқа муддатли савдони молиялаштиришга бўлган талаб 2020 йилда қисқарди, ўрта муддати савдони молиялаштиришга талаб ошган. 2019 ва 2020 йиллар оралиғида 2021 йилги Халқаро Савдо Палатаси Савдо реестридан олинган маълумотларга кўра товарлар импорти ва экспортнинг камайиши туфайли қисқа муддатли савдони молиялаштириш таъсири 21 фоизга камайиб, 2 043 миллиард АҚШ долларини ташкил қилди. Ушбу қисқаришнинг асосий ҳиссаси савдо кредитлари ва импорт аккредитивлари бўлган, чунки улар мос равишда 23 ва 29% га камайган. Бу 2020 йилнинг биринчи ярмида импортнинг қисқариши билан боғлиқ бўлган глобал талабнинг қисқаришини акс эттиради. Натижада, ушбу икки маҳсулотнинг улуши камайди, аммо улар ҳали ҳам умумий қисқа муддатли савдо молиясининг ярмидан кўпини ташкил қилади. Аммо шунинг таъкидлаш жоизки, қисқа муддатли савдони молиялаштириш ковид-19 инқирози натижасида юзага келган савдо қисқаришидан жиддий зарар кўрди, амалга оширилган фискал ва пул-кредит сиёсати натижасида нолиявий секторга кредитлар 11 фоизга ошган.

3-расм. Жаҳонда савдони молиялаштиришга умумий таъсир, транзакциялар сони, қарз олувчилар ва ўртача транзакция суммаси², 2019-2020 йиллардаги ўзгаришлар, % да.

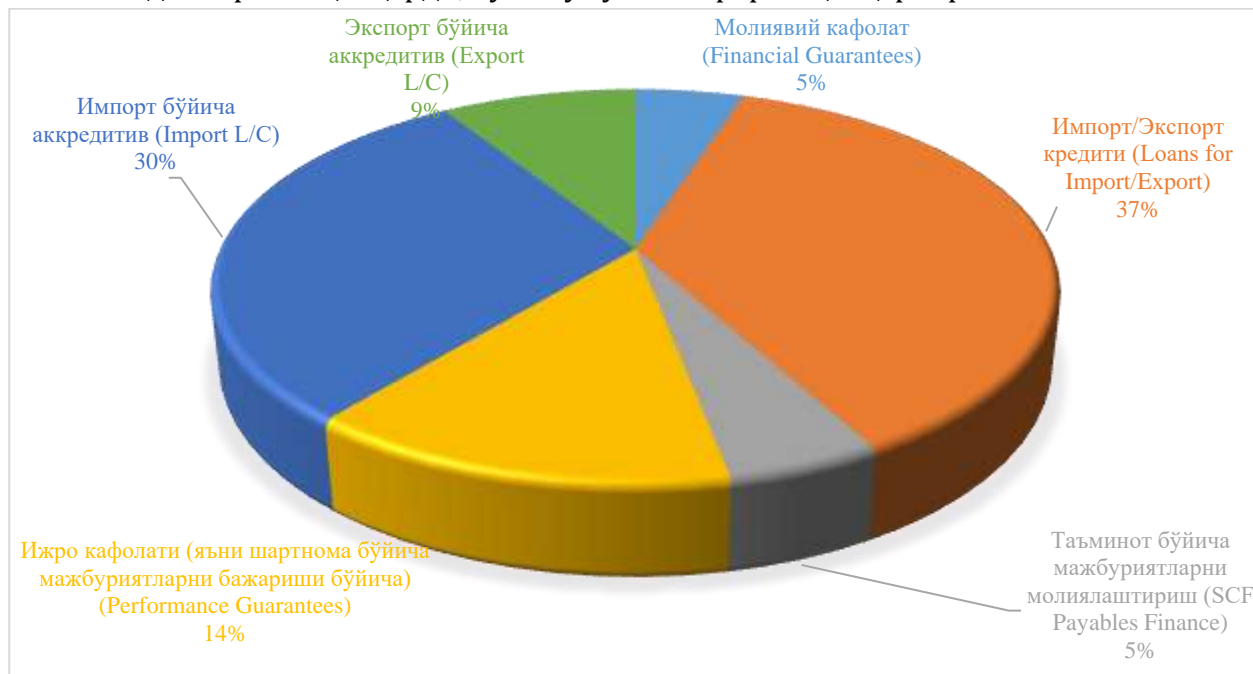
Халқаро Савдо Палатаси хулосасига кўра банкларни қисқа муддатли молиялаштиришни чеклашга олиб келди ва бу савдогарлар дуч келадиган қийинчиликларни кучайтирди. Ноаниқлик ва товар нархларининг ўзгарувчанлиги шароитида бир қанча банклар қисқа муддатли молиявий маҳсулотлар таклифини қисқартириди. Ҳақиқатан ҳам, 2021 йилги Халқаро Савдо Палатаси Савдо реестридан олинган маълумотларга кўра, 2020 йилда қисқа муддатли савдони молиялаштиришнинг пасайиши банк сектори ликвидлигининг камайиши билан боғлиқ бўлиши мумкин. 2020 йилда транзакциялар сони доимий равишда сақланиб қолган

¹ Recent trends in trade and trade finance: Impact of the Covid-19 Crisis and Challenges Ahead // March 2022 <https://iccwbo.org/publication/recent-trends-in-trade-and-trade-finance-impact-of-the-covid-19-crisis-and-challenges-ahead/> маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

² Recent trends in trade and trade finance: Impact of the Covid-19 Crisis and Challenges Ahead // March 2022 <https://iccwbo.org/publication/recent-trends-in-trade-and-trade-finance-impact-of-the-covid-19-crisis-and-challenges-ahead/> маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

бўлса-да, қисқа муддатли савдони молиялаштириш таъсирининг пасайиши савдо кредитлари (-8%) ва аккредитивлар (импорт учун - 18%) бўйича қарз олувчилар сонининг камайиши билан боғлиқ эди (9% экспорт учун), бу умумий таъсирнинг 75% ни ташкил қилади. Бундан ташқари, савдо кредитлари бўйича ўртача сумма (бу умумий зарарнинг 37 фоизини ташкил қилади) 30 фоизга 169 миллион АҚШ долларидан 129 миллион долларгача қисқарди, бу эса умумий зарарни қисқартирган.

4-расм. 2019 йилда маҳсулот бўйича қисқа муддатли савдони молиялаштириш¹, жамига нисбатан % да.

Савдони молиялаштиришда фойдаланилган молиявий воситалар ичида аккредитивлар 39 фоизни, берилган кредитлар 37 фоизни, кафолатлар 19 фоизни ва таъминот бўйича мажбуриятлани молиялаштириш 5 фоизни ташкил қилган.

Савдони молиялаштиришнинг тижорат рискларини бошқариш ва савдони молиялаштиришдан фойдаланишни таъминлаш функциялари унинг халқаро савдони ривожлантиришдаги асосий ролини тушунтиради.

Глобал савдони молиялаштириш бозори ҳажми 2020 йилда 44,098 миллион долларга баҳоланди ва 2030 йилга келиб 90,212 миллион долларга етиши прогноз қилинмоқда, бу эса 2021 йилдан 2030 йилгача бўлган даврда йиллик ўсиш суръати (Compound Annual Growth Rate (CAGR)) 7,4 фоизни ташкил этади (Alliedmarketresearch, 2022).

Ўзбекистон Республикаси бўйича тижорат банклари томонидан савдони молиялаштириш бўйича кўрсатаётган хизматлари тўғрисида расмий статистик маълумот олиш имконияти йўқ. Лекин, тижорат банклари ўз расмий сайтлари орқали савдони молиялаштириш бўйича ўз хизматларини таклиф қилиб келмоқда.

Бунда асосан банк кафолати, аккредитив, факторинг ва экспорт-импорт учун кредит линияларини таклифини кўриш мумкин.

¹ Recent trends in trade and trade finance: Impact of the Covid-19 Crisis and Challenges Ahead // March 2022 <https://iccwbo.org/publication/recent-trends-in-trade-and-trade-finance-impact-of-the-covid-19-crisis-and-challenges-ahead/> маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди

Халқаро амалиёт кўрсатишича банк кафолати ҳам, аккредитив ҳам ёки бошқа молиявий воситалар банк томонидан таклиф қилинаётган хизматлар мижозлар учун маъқул бўлгани танланган ҳолда фойдаланиб келинмоқда.

Тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган савдони молиялаштириш хизматининг мижозлар учун афзалликлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- товар етказиб бериш ва хизматларни кўрсатиш билан боғлиқ рискларни камайтириш;
- товар ёки хизмат учун шартномада келишилган олдиндан тўлов улушини камайтириш;
- тўловларни кечиктириш орқали харидор ўзи учун зарур бўлган айланма маблағларга эга бўлиши;
- кредитга нисбатан арзонроқ маблағлардан фойдаланиш;
- шартномаларнинг банк томонидан қўллаб-қувватланиши;
- ҳужжатлаштириш жараёни махсус дастурий таъминот воситалари ва мутахассислар томонидан амалга оширилиши;
- товар ёки хизмат сифатини назорат қилиш.

Санаб ўтилган афзалликлар банк кафолати ва аккредитив учун ҳам мос келади.

Ўзбекистон банк тизимида ўз ўрнига эга бўлган Ўзсаноатқурилишбанк АТБ томонидан савдони молиялаштириш бўйича банк кафолати ва аккредитив бўйича хизматларни таҳлил қилиб қўрамиз.

Ўзсаноатқурилишбанк АТБ кичик бизнес субъектлари ва йирик бизнесга фаолият тури, мақсади, муддати, таъминотига қараб ўз хизматини таклиф қилади. Жумладан, кичик бизнес субъектларига қуйидаги банк кафолатларини бериши мумкин:

1. Шартнома шартларини бажариш кафолати;
2. Тендер савдоларида қатнашиш учун кафолат;
3. Божхона тўловларини кафолатлаш;
4. Мижознинг хорижий кредит линиялари олдидаги мажбуриятини таъминлаш;
5. Аванс (бўнак) тўловини амалга ошириш ва бошқалар бўйича кафолатлар.

Шу билан бирга йирик бизнес вакилларига ҳамкорлар олдида ўз мажбурятларини ўз вақтида ва хавфсиз бажариш учун «Guarantee» банк кафолатини (Ўзсаноатқурилишбанк, 2022) таклиф қилади.

Ушбу хизматлар банк кредит сиёсатига мувофиқ таклиф қилади.

Ўзсаноатқурилишбанк АТБ томонидан бериладиган кафолатлар қопланмаган ва қопланган шаклда тақдим қилинмоқда. Қопланмаган банк кафолати – мижоз (принципал)нинг пул маблағлари билан қопланмай бериладиган (чиқариладиган) банк кафолати. Бу каби кафолатлар таъминот қабул қилган ҳолда берилади. Қопланган банк кафолати – пул маблағлари таъминоти билан бериладиган (чиқариладиган) банк кафолатидир.

Кафолат турлари банк кафолати нархига, аввало, мижознинг кафил банк олдидаги мажбуриятларини таъминлаш усули таъсир қилади. Яъни пул маблағи билан қопланган банк кафолатининг нархи қопланмаганга нисбатан арзонроқ ҳисобланади (Умаров & Азимов, 2021).

Шу билан бирга банк аккредитивни ҳам хужжатлаштириладиган банк хизматлари қаторида таклиф қилади.

Ўзсаноатқурилишбанк АТБ аккредитив бўйича хизматларни Халқаро савдо палатаси томонидан 2007 йилда қабул қилинган “Хужжатли аккредитивлар бўйича ягона умумлаштирилган қоида ва одатлари” (UCP 600) га асосан амалга оширади. UCP 600 аккредитивда иштирок этадиган томонларнинг мажбуриятларини тартибга солади ва тегишли аккредитив хужжатларини кўриб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, иштирок этувчи банклар ўзларининг импорт қилувчи ва экспорт қилувчи мамлакатадаги ҳуқуқий вазиятга ҳам риоя қилишлари талаб этилади.

Ушбу хизматлар банк кредит ва тариф сиёсатида белгиланган миқдорда ҳақ олинади.

Хулоса ва таклифлар.

Тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хулоса ва таклифлар шакллантирилди:

Тижорат банклари савдони молиялаштиришда тўловларни кафолатлаш бўйича асосан банк кафолати ва аккредитивлардан фойдаланади.

Банклар савдони молиялаштириш орқали импортер ва экспортчига бизнес юритиш имконини беради ва осонлаштиради, экспортчи ва импортернинг турли эҳтиёжларини мувофиқлаштириш орқали глобал савдо билан боғлиқ рискни камайтиришга ёрдам беради.

Банк кафолатининг турли мақсадлар учун берилиши банк мижозларининг молиявий имкониятларини оширади, бизнес юритиши учун кўмак беради, рискларни камайтиради.

Хужжатли аккредитивлар фойдаланиш барча иштирокчилар учун рискларни камайтириш имконини беради.

Савдо молиялаштириш кенгайиш тенденциясига эга бўлганлиги учун тижорат банкларида алоҳида савдони молиялаштириш бўйича бўлим ташкил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ellingsen, Tore & Vlachos, Jonas. (2009). Trade finance in a liquidity crisis. The World Bank, Policy Research Working Paper Series.
2. Recent trends in trade and trade finance: Impact of the Covid-19 Crisis and Challenges Ahead // March 2022 <https://iccwbo.org/publication/recent-trends-in-trade-and-trade-finance-impact-of-the-covid-19-crisis-and-challenges-ahead/>.
3. Trade finance https://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/tr_finance_e.
4. Trade Finance Market Outlook 2030 <https://www.alliedmarketresearch.com/trade-finance-market>.
5. Бабошкина А.А. Актуальные аспекты торгового финансирования на мировом рынке // Российский внешнеэкономический вестник, 10 – 2016, - с. 67-77.
6. Вишкарёва И.А. Перспективы развития торгового и структурного финансирования клиентов российских банков: автор. дис. канд. экон. наук – М., 2012 – с. 23.

7. Лахно Ю.В. Особенности организации торгового финансирования в условиях индустрии 4.0 // *Налоги и финансы* № 2/2019.
8. Подосенков Н.С. Применение методов торгового финансирования на российском финансовом рынке. автор. дис. канд. экон. наук –М.: 2014, - с. 25.
9. Ўзсаноатқурилишбанк АТБ расмий сайти <https://sqb.uz>.
10. Умаралиев А.Э., Акбаров Ҳ.М. Халқаро савдони молиялаштиришда халқаро ҳисоб-китоблардан фойдаланиш масалалари // “Логистика ва иқтисодиёт” илмий электрон журналы, III сон. 2020.
11. Умаров З.А. Банкларда бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Инновацион ривожлантириш нашриёт-матбаа уйи” 2021, 612 б.
12. Умаров З.А., Азимов Б. Банк кафолати ва унинг ҳисоби / *Молия илмий журналы* 2021 йил 1-сон, Б. 98-106.
13. Элбоев Б.Б. Банк кафолати моҳияти ва аҳамияти // *Молия ва Банк иши Журнали* 1 (2022), 90-94.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Ermatov Akmaljon Akbaraliyevich,
Farg'ona Politexnika Institut,
"Buxgalteriya hisobi va audit" kafedresi, PhD.,
e-mail: a.ermatov@ferpi.uz, +998 93 739 10 04

O'ZBEKISTONDA MOLIYAVIY BOSHQARUV TIZIMINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Moliyaviy texnologiyalarga asoslangan aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy boshqaruv mexanizmini bosqichma-bosqich rivojlantirish hamda xalqaro integratsiya masalalari dolzarb masala sifatida ko'rilmogda. Shu o'rinda ushbu maqola O'zbekistonda moliyaviy boshqaruv tizimining rivojlanish xususiyatlari va tamoyillariga bag'ishlangan bo'lib, uning o'ziga xosligini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: korxonalarini boshqarish, moliyaviy tahlil, moliyaviy menejment, moliyaviy ko'rsatkichlar, moliyaviy resurslar.

Эрматов Акмалжон Акбаралиевич,
Ферганский Политехнический Институт,
PhD, кафедра "Бухгалтерский учет и аудит"

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. На современном этапе проводимых в Узбекистане кардинальных реформ особое внимание уделяется развитию экономики. Актуальными являются вопросы постепенного развития механизма финансового управления в акционерных обществах, основанных на финансовых технологиях, а также вопросы международной интеграции. На данный момент данная статья посвящена особенностям и принципам развития системы финансового управления в Узбекистане и призвана раскрыть ее уникальность.

Ключевые слова: управление предприятием, финансовый анализ, финансовый менеджмент, финансовые показатели, финансовые ресурсы.

Ermatov Akmaljon Akbaraliyevich,
Fergana Polytechnic Institute,
PhD., Department of Accounting and Audit,

DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL MANAGEMENT SYSTEM IN UZBEKISTAN

Abstract. At the present stage of the cardinal reforms carried out in Uzbekistan, special attention is paid to the development of the economy. The issues of gradual development of the financial management mechanism in joint-stock companies based on financial technologies, as well as issues of international integration are relevant. At the moment, this article is devoted to the features and principles of the development of the financial management system in Uzbekistan and is designed to reveal its uniqueness.

Keywords: enterprise management, financial analysis, financial management, financial indicators, financial resources.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N8>

Kirish.

Iqtisodiyot tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarni diversifikatsiya qilish va amalga oshirish, korporativ tuzilmalarning moliyaviy faoliyatini rivojlantirish sharoitida moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda moliyaviy boshqaruvning roli va ahamiyatini oshib bormoqda. Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda (aksiyadorlik jamiyatlarida) korporativ boshqaruvning zamonaviy usullarini joriy etish, xususan, moliyaviy boshqaruvning nazariy va iqtisodiy asoslarini o'rganish, moliyaviy menejment mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan bilimlarni rivojlantirish, xorijiy davlatchilikning ilg'or tajribalaridan oqilona foydalanish masalasi bugungi kunda juda dolzarb hamda muhim hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida aksiyadorlik jamiyatlarini moliyaviy boshqarish tizimiga yangicha yondashishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Korxonani boshqarish iqtisodiy jihatdan mustaqil va moliyaviy barqaror faoliyat turlarining mavjudligi, ularda boshqaruvni to'g'ri tashkil etish, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalangan holda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni oqilona tashkil etish, ilmiy-texnik yangiliklar, yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish kabi bir qator omillarga bog'liq, moliyaviy boshqaruv ishlarini to'g'ri tashkil etish shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng, iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashga qodir bo'lgan ko'p bosqichli iqtisodiyotni va raqobat muhitini shakllantirishning huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish ustuvor vazifa bo'ldi. O'tish iqtisodiyotini isloh qilish tajribasi shuni ko'rsatadiki, ma'muriy rejali iqtisodiyotdan boshqaruvning bozor modeliga uyg'un o'tishning eng muhim vositasi xususiylashtirish va aksiyadorlik jamiyatlarining paydo bo'lishi bo'lib, bu haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirishga olib keladi va moliyaviy boshqaruvning samarali usullarini joriy etishda alohida ahamiyatga egadir.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar natijasida korxonalarda tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirilmoqda va ular faoliyatiga zamonaviy boshqaruv usullari joriy etilmoqda. Biroq, zamonaviy sharoitda innovatsion g'oyalar va texnologik ishlanmalardan foydalanish, boshqaruv samaradorligini oshirish va investitsiyalardan samarali foydalanish asosida korxonalarda zamonaviy boshqaruv mexanizmlarining ishlashini ta'minlash darajasi pastligicha qolmoqda. Shuning uchun O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi rivojlanish strategiyasida "milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" [6] kabi ustuvor vazifalar belgilangan, ushbu vazifani amalga oshirish korxonalarni boshqarishda zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish samaradorligini oshirishni talab qiladi

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Mazkur tadqiqot mavzusi doirasida iqtisodchi olimlar, mutaxassislarining xalqaro va milliy amaliyotda moliyaviy boshqaruvning iqtisodiy mazmunini to'g'risidagi turli fikrlari o'rganildi. Albatta, ba'zi hollarda bildirilgan fikrlar moliyaviy boshqaruvning mohiyatini tushuntirishdan tashqari, ushbu konsepsiyaga yondashuvi bilan ham farq qilishini ko'rishimiz mumkin. Buning asosiy sababi va olimlarning fikrlarini o'rganishdan oldin, moliyaviy boshqaruv konsepsiyasiga xalqaro yondashuvlar va uning turli jihatlari haqida to'xtalib o'tish

kerak, jumladan moliyaviy boshqaruvning iqtisodiy mazmuni va amaliy jihatlarini yoritishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy adabiyotlar mualliflari amerikalik iqtisodchilar Jeyms Van Xem va Jon Vaxovich bo'lib, moliyaviy menejmentni quyidagicha ta'riflaydilar: "Moliyaviy boshqaruv - bu bir nechta asosiy maqsadlarga erishishni nazarda tutadigan shakllantirish, moliyalashtirish va aktivlarni boshqarish jarayoni. Shunga ko'ra, moliyaviy boshqaruvda qaror qabul qilish funksiyasi quyidagi uchta asosiy yo'nalishga qaratiladi: investitsiyalar, moliyalashtirish va aktivlarni boshqarish bo'yicha qarorlar qabul qilish. Olimlarning fikriga ko'ra, moliyaviy menejerlar moliyaviy aktivlarni samarali shakllantirish, moliyalashtirish va oqilona boshqarish evaziga nafaqat kelajakda kompaniyaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga, balki iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashga ham hissa qo'shadilar. Firma va kompaniyalarning maqsadlari har xil bo'lishiga qaramay, asosiysi kompaniya egalarining (mulkdorlarning, aksiyadorlarning) moliyaviy holatini maksimal darajada oshirishdir" [9; 21 b.].

Yana bit taniqli amerikalik iqtisodchilar Stefan Ross, Randalf Vesterfeld va Bradford D.Jordan "moliyaviy boshqaruvni kompaniyaning faoliyatining uchta asosiy yo'nalishi bo'yicha qarash kerak deb hisoblashadi. Birinchisi, kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish (byudjetlashtirish), ya'ni kompaniyaning uzoq muddatli kapital qo'yilmalarning rejalashtirish va boshqarish. Ikkinchisi-kompaniya kapitalining tarkibiy tuzilishi, ya'ni kompaniyaning uzoq muddatli kapital qo'yilmalarning moliyalashtirish uchun zarur ta'minot manbalarini aniqlash va boshqarish. Uchinchisi-aylanma mablag'lar, ya'ni kompaniya faoliyatining muntazamligini va ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash maqsadida qisqa muddatli aktivlar va majburiyatlarni boshqarish" [7; 23 b.].

Buyuk Britaniyaning Birkbek (Birkbeck — London universiteti) universiteti professori L.Fungning fikricha "Moliyaviy menejment deganda, kompaniya quyi tizimlarini nazorat qilish va moliyaviy rejalashtirish borasida qarorlar qabul qilish jarayoni tushuniladi, u o'z ichiga g'aznachilik; yangi investitsion imkoniyatlarni baholash, tanlash, nazorat qilish va boshqarish; uzoq muddatli moliyaviy aktivlarning o'sish dinamikasini ta'minlash va boshqarish; moliyaviy risklarni boshqarish; kompaniyaning qisqa va uzoq muddatli moliyaviy faoliyatini boshqarish kabilarni oladi" [2; 35 b.].

Rus iqtisodchi olimi G.B. Polyak boshchiligidagi olimlar guruhining ta'kidlashlaricha, moliyaviy menejment tushunchasi xo'jalik mexanizmining faol tarkibiy qismi sifatida korxonalar moliyasini boshqarish mexanizmi yoki moliyaviy mexanizm tushunchalari bilan bog'liqdir. Moliyaviy menejment — korxonalarda moliyaviy resurslarini shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish, aylanma mablag'larni boshqarish jarayonidir. Moliyaviy menejment korxonalarda moliyaviy resurslar va aylanma mablag'larni boshqarish jarayonida foydalaniladigan usullar, qo'llanmalar va dastaklarning umumlashtirilgan tizimidir [13; 7 b.].

Moliyaviy menejment tushunchasiga I.Ya. Lukasevich o'zining iqtisodiy asarida quyidagicha ta'rif bergan. Moliyaviy menejment -bu xo'jalik subyektining joriy va strategik maqsadlariga erishishda, ularning moliyaviy resurslari va moliyaviy faoliyatini boshqarishdir. Uning fikricha, moliyaviy menejment o'zining mohiyatiga ko'ra serqirra tushuncha bo'lib, unga turli xil yondashish mumkinligini tushuntirgan, ya'ni: 1) alohida ilmiy predmet sifatida; 2) xo'jalik subyektlari moliyasini boshqarish tizimi sifatida; 3) tadbirkorlik faoliyatining bir ko'rinishi sifatida [11; 12 b.]

So'ngi yillarda mamlakatimizda ham moliyaviy menejment tizimini tashkil yetish bo'yicha ilmiy, nazariy va amaliy tadqiqotlar keng miqyosda olib borilmoqda, mahalliy

olimlarimiz tomonidan moliyaviy menejment, moliyaviy boshqaruv tushunchasi to'g'risida o'z qarashlari va tariflari mavjud.

Jumladan, professor O.K.Iminovning fikricha, "moliyaviy menejment — bu korxonaning pul mablag'lari aylanishini tashkil etishda va moliyaviy mablag'larni tarkib toptirish, taqsimlash, ishlatish jarayonida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va joriy etishning tamoyil va usullari tizimidir" [5. 19.b.]

B.Toshmurodova, S.E.Imirzayev va N.Tursunovalar tomonidan chop etilgan "Moliyaviy menejment" nomli darslikda mazkur tushunchaga quyidagicha ta'rif berilgan. "Moliyaviy menejment — bu korxonaning strategik va joriy maqsadlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan moliyaviy resurslarni va moliyaviy faoliyatni boshqarishdir" [8; 20 b.].

R.X. Karlibayeva tadqiqot ishida moliyaviy menejmentga ta'rif berishda turlicha yondashuvlardan kelib chiqqan holda quyidagicha fikr bildirgan. Moliyaviy menejmentni fan va amaliy faoliyatning maxsus sohasi sifatida tadqiq qilish natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi: birinchidan, moliyaviy menejment nazariyasi, moliya nazariyasi va buxgalteriya hisobi analitik apparatining sintezi hisoblanadi; ikkinchidan, moliyaviy menejment ko'p jihatli tushuncha bo'lib, unga bir tomondan fan sifatida, ikkinchi tomondan, kompaniya boshqaruv tizimida O'ziga xos boshqaruv subyekti, obyekt hamda boshqaruv instrumentlarining arsenalini o'zida mujassamlashtiruvchi mustaqil amaliy faoliyatning alohida turi sifatida qarash mumkin; uchinchidan, moliyaviy menejmentning asosiy funksiyasi ijobiy moliyaviy natijalarga erishish maqsadida xo'jalik subyektlari moliyasining turli sohalarini boshqarish bo'yicha optimal qarorlar qabul qilish jarayonidir" [3; 11 b.]

Yuqorida olimlarning bergan ta'riflaridan kelib chiqqan holda, moliyaviy menejment tushunchasiga A.U. Burxanov hamda O.N. Hamdamov o'zining "Moliyaviy menejment" darsligida quyidagicha ta'rif berishgan: "moliyaviy menejment — korxonaning joriy va strategik maqsadlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq qilish, istiqboldagi moliyaviy holatni prognoz qilish, moliyaviy risklarni boshqarish va baholash, rejalashtirish kabi funksiyalarni amalga oshirish, moliyaviy resurslarni samarali shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish jarayonlarini boshqarish" [1; 15 b.]

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolani yozishda ekspert baholash, ilmiy ma'lumotlar, xulosa va fikrlarning qiyosiy tahlil usullari yordamida O'zbekistonda moliyaviy boshqaruv tizimini rivojlantirish xususiyatlari va tamoyillarining hozirgi holati baholandi. Ushu tahlillardan foydalangan holda muallif o'z xulosalari shakllantirdi.

Natija va muhokamarlar.

Bizning fikrimizcha, moliyaviy menejment-bu aksiyadorlik jamiyatlarining pul oqimlarini boshqarish, moliyaviy resurslarning eng oqilona manbalarini jalb qilish va ulardan aksiyadorlik jamiyatlarining strategik va taktik maqsadlariga erishish uchun eng samarali foydalanish fani va san'atidir.

Moliyaviy menejmentning mazmuni uning mohiyatiga qaraganda ancha kengroq tushunchadir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qiymat qonuni tartibga soluvchi rol o'ynaydi va moliyaviy munosabatlar aksiyadorlik jamiyatlaridagi barcha ishlab chiqarish jarayonini, shu jumladan barcha iqtisodiy munosabatlarni qamrab oladi. Shunday qilib, moliyaviy boshqaruv aksiyadorlik jamiyatini boshqarishning umumiy tizimining asosiy tarkibiy qismidir. Moliyaviy

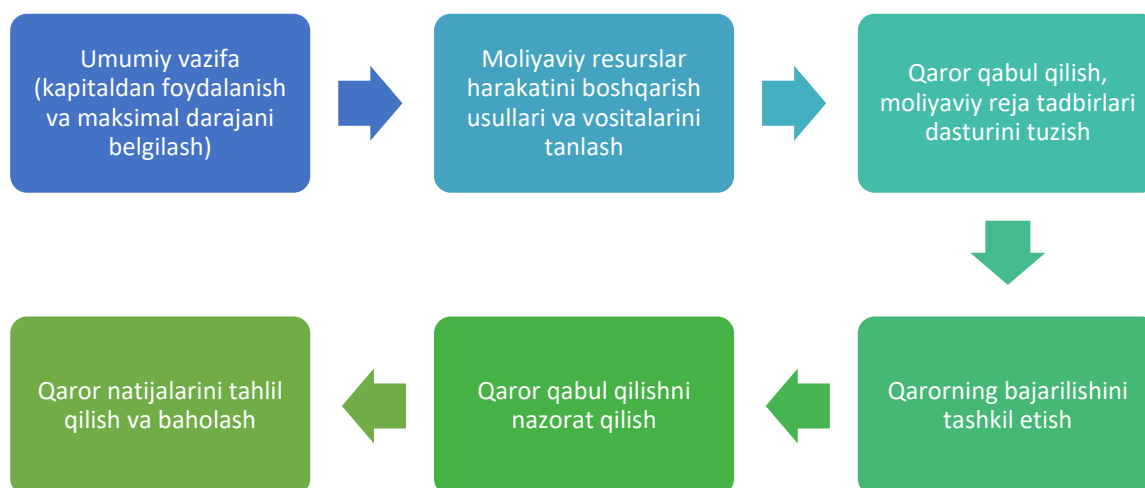

menejment-foydani maksimal darajada oshirish bir vaqtning o'zida butun boshqaruv tizimining maqsadi, shu jumladan texnik va ishlab chiqarishni boshqarish demakdir [4].

Moliyaviy qarorlarni qabul qilish jarayoni, har qanday boshqaruv qarorlarini qabul qilish kabi, uch bosqichdan iborat bo'ladi.

Har bir yechim turi aniq axborot va tahliliy yordamni talab qiladi. Prognozlash va rejalashtirish qarorlari istiqbolli tendensiyalarni tahlil qilish usullaridan foydalangan holda bir necha yil yoki chorak uchun umumlashtirilgan buxgalteriya hisobotiga asoslanadi. Iqtisodiy faoliyat yo'nalishini tartibga soluvchi qarorlar operatsion tahlil usullaridan foydalangan holda operatsion, shu jumladan buxgalteriya ma'lumotlariga asoslanadi. Baholash va nazorat qilish qarorlari retrospektivaga, joriy tahlil usullarini qo'llab-quvvatlashga, joriy hisobot davri uchun joriy va rejalashtirilgan (prognozi) ma'lumotlarni taqqoslashga asoslangan.

Zamonaviy moliyaviy menejmentning mazmuni moliyaviy tahlil usullarini chuqurlashtirish va O'zbekiston Respublikasining bozor sharoitlariga o'tishi bilan bog'liq yangi muammolarni hal qilish bilan tavsiflanadi [10]. Bunday muammolar, masalan, daromadlar va kapitalni diskontlash, kapital qiymatini aniqlash orqali kapital tuzilishini boshqarish, iqtisodiy diagnostika usullaridan foydalanish qobiliyati, moliyaviy xatarlarni boshqarish, moliyaviy ta'sir va boshqalar.

1-sxema. Moliyaviy boshqaruvning umumiy sxemasi

Aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy boshqaruvi umumiy boshqaruv tizimining ajralmas qismi bo'lib, u o'z navbatida aksiyadorlik jamiyatlarining iqtisodiy faoliyatini moliyalashtirish jarayonini oqilona boshqarish tizimi bo'lib, u moliyaviy resurslarning harakatini va yonalishidan kelib chiqadigan moliyaviy resurslarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Shunga asoslanib, moliyaviy menejmentni kapitaldan oqilona va samarali foydalanish tizimi, kapital hajmini oshirish, investitsiyalarni ko'paytirish va moliyaviy resurslarni ko'paytirishga qaratilgan moliyaviy resurslar harakatini boshqarish mexanizmi sifatida tavsiflash mumkin. Moliyaviy boshqaruv moliyaviy resurslar bilan ishlashning normal jarayonini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bo'lib, uning samaradorligi aylanish tezligi (aylanish tezligi) bilan tavsiflanadi.

Klassik ma'noda moliyaviy boshqaruv obyekti korxonada moliyasidir, ya'ni naqd pul masasi, shuningdek, ularning shakllanish manbalari hamda ularni shakllantirish va foydalanish jarayonida shakllanadigan munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bu erda siz kompaniyaning barcha naqd bo'lmagan aktivlarini qo'shishingiz kerak, chunki aslida ular bir xil pul, faqat boshqa

shaklda. Shunday qilib, moliyaviy boshqaruv ushbu korxonada aktivlaridan foydalanish darajasiga e'tibor berishga majburdir.

Moliya direktori ushbu masala bo'yicha qonun hujjatlarida taqdim etilgan variantlarni tanlash nuqtai nazaridan korxonaning moliyaviy natijalarini shakllantirish jarayonlariga katta qiziqish bildirishi kerak. Moliyaviy boshqaruvning muhim jihati iqtisodiy va moliyaviy faoliyatni amalga oshirishda kompaniyaga hamroh bo'ladigan moliyaviy xatarlarni boshqarishdir.

Ayniqsa, kompaniya va moliyaviy menejmentning maqsadli yo'nalishini ta'kidlash kerak. Bundan tashqari, kompaniyaning rivojlanish maqsadlari aniq belgilanishi, shakllantirilishi, ichki hujjatlar bilan ta'minlanishi va korxonaning barcha xodimlariga yetkazilishi kerak [12]. Shundagina korxonaning har bir bo'g'inining faoliyati belgilangan vazifalarga erishishga yordam beradi. Bu korxonaning progressiv rivojlanishi uchun ajralmas shartdir, aks holda u oxir-oqibat raqobatda taslim bo'ladi.

Shunday qilib, moliyaviy boshqaruv ta'sirining asosiy yo'nalishlarini aniqlash mumkin:

- korxonaning ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijalarini tartibga solish, ya'ni xarajatlarni boshqarish, narxlash, soliqqa tortish, foydani taqsimlash, shakllantirish, debitorlik va kreditorlik qarzlarning holati va nisbatlarini boshqarish;

- aktivlarni boshqarish-korxonada mulkini shakllantirish bilan bog'liq faoliyatini;

- moliyaviy resurslar manbalarini boshqarish-o'z va qarz mablag'larini boshqarish.

Obyektlar haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, korxonaning barcha moliyaviy oqimlarini nazorat qilish, barcha zaxiralarni baholash deyarli mumkin emas, lekin mumkin bo'lgan boshqaruv ta'siri doirasi va doirasini ongli ravishda aniqlash juda muhimdir [14].

O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning yangi qiyin bosqichi moliyaviy boshqaruvni strategik va taktik maqsadlarga erishishga qaratilgan aksiyadorlik jamiyati moliyasini boshqarish fani sifatida o'qitish zarurligini yaratdi.

Moliyaviy boshqaruvning ustuvor maqsadi mulk egasining iqtisodiy samaradorligini oshirishdir [15]. Ushbu maqsadga erishish mexanizmlari samarali dividend va investitsiya siyosati, aksiyadorlik jamiyatining kredit siyosati, likvidlik va maqbul aylanma mablag'larning yetarli siyosati, soliq bazasini shakllantirishning maqbul siyosatini qo'llab-quvvatlashdir.

Moliyaviy boshqaruvning ikkinchi maqsadi ustuvor maqsadni to'ldiradi va aniqlaydi. Uning mohiyati aksiyadorlik jamiyatida ushbu aksiyadorlik jamiyatining biznesini rivojlantirishga xizmat qiladigan mijozlar va kreditorlar, xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan samarali biznes hamkorlikni tashkil etishdan iborat. Ishbilarmonlik hamkorligining samaradorligini ta'minlash mexanizmi tomonlarning munosabatlari bilan asoslanadi, qo'ylma mablag'lar to'liq qaytariladi va bir muddat nazorat qilinadi, kafolatlar, garov, ijara haqi, tovar kreditlari, bank xizmatlarini taqdim etish asosiy qarzga xizmat ko'rsatishning samarali sxemasining xulosasi hisoblanadi.

Bizning keyingi maqsadimiz aksiyadorlik jamiyatimiz faoliyatining ijtimoiy javobgarligini ta'minlashdir. Bugungi kunda respublikamizda turli mulkchilik shaklidagi korxonalar faoliyat yuritmoqda. Bularga davlat mulki shaklidagi, aksiyadorlik jamiyati shaklidagi, mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidagi, qo'shma korxonada shaklidagi korxonalar va boshqalar kiradi [11]. Aksiyadorlik jamiyatining tadbirkorlik faoliyatining barqarorligi soliq bazasini kengaytirish, bandlikni oshirish, ishlab chiqarish vositalariga talabni oshirish, mamlakat ichida va undan tashqarida bozor munosabatlari ishtirokchilari o'rtasidagi

munosabatlar va o'zaro munosabatlarda tijorat munosabatlarini qo'llab-quvvatlash uchun yaxshi istiqbollarni yaratadi. Iqtisodiy va moliyaviy o'sish, ijtimoiy rejalashtirish, inson kapitaliga investitsiyalar, potensial bankrotlik monitoringi va biznes qarorlarini qabul qilishga ta'sir qiluvchi ijtimoiy ko'rsatkichlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish jarayonida moliyaviy boshqaruv maqsadlari o'zgaradi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, moliyaviy boshqaruvning maqsadi daromadni maksimal darajada oshirishdir. Biroq, aksiyadorlik jamiyatining bozor qiymatini maksimal darajaga ko'tarish har doim ham u olgan foyda miqdorini maksimal darajada oshirish orqali avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Masalan, olingan yuqori foyda to'liq joriy maqsadlarga sarflanishi mumkin, natijada aksiyadorlik jamiyatlari rivojlanish uchun moliyaviy resurslarining asosiy manbasini yo'qotadilar. Bundan tashqari, yuqori darajadagi moliyaviy tavakkalchilik bo'lishi mumkin, bu esa aksiyadorlik jamiyatlarining bozor qiymatining pasayishini oqlashi kerak.

Xulosa.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekistonda samarali boshqaruv amaliyoti rivojlanish bosqichida, obyektiv iqtisodiy qiyinchiliklar, normativ-huquqiy bazaning nomukammalligi, mutaxassislar tayyorlashning yetarli emasligi bilan bog'liq muammolarga duch kelmoqda. Zamonaviy iqtisodiyot uchun quyidagilar xarakterli hisoblanadi:

- xususiylashtirilgan aksiyadorlik jamiyatlari ustav kapitali darajasini pasaytiradi;
- moliyaviy resurslarning yuqori qiymati;
- aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion jozibadorligi pastligi;
- fond bozori va moliyaviy infratuzilmaning rivojlanmaganligi.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy boshqaruvni rivojlantirish iqtisodiyotidagi tendensiyalar va o'zgarishlar holatini ko'rib chiqish ushbu yo'nalish nafaqat ma'lum an'analarga, balki porloq kelajakka ham ega bo'ladi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Burxanov A.U., Hamdamov O.N. Moliyaviy menejment. Darslik. — T: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi" — 2020, 468 bet.
2. Fung, L. (2015). Financial management economics. Management, 1(2), 9-44.
3. Karlibayeva R.X. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy menejment tizimini samarali tashkil etish yo'llari: i.f.d., diss. avtoreferati. — Toshkent, 2018. — 14 b.
4. Kudbiev, D., Qudbiyev, N. T., & Imomova, Z. T. Q. (2022). Moliyaviy Hisobotlardan Moliyaviy Menejmentda Foydalanish Masallari. Scientific progress, 3(4), 1030-1037.
5. Moliyaviy boshqaruv/Mualliflar jamoasi R.R.Hasanov, N.H.Haydarov, T.S.Malikov va boshq: — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2009 y — 433 bet.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 28.01.2022-yildagi PF-60-son.
7. Ross, S. A., Westerfield, R., & Jordan, B. D. (2014). Fundamentals of corporate finance. New York, NY, USA: Irwin.

8. Toshmurodova B.E., Elmirzayev S.E., Tursunova N.R. Moliyaviy menejment Darslik -T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2017. — 336 bet.
9. Van Horne, J. C., & Wachowicz, J. M. (2001). Fundamentals of financial management. Pearson Educaci3n.
10. Кудбиев, Д. (2022). Особенности И Принципы Развития Системы Финансового Менеджмента В Узбекистане. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 12, 200-206.
11. Лукасевич, И. Я. Финансовый менеджмент в 2 ч. Часть 1. Основные понятия, методы и концепции: учебник и практикум для вузов / И. Я. Лукасевич. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2023. — 377 с.
12. Узбекистан, Р. (2021). РОЛЬ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ. Научный редактор, 151.
13. Финансовый менеджмент [Электронный ресурс]: Учебник для вузов / Под ред. акад. Г. Б. Поляка. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. — 527 с.
14. Эрматов, А. А., & Муратов, А. А. (2022). Вопросы Формирования Уставного Капитала Предприятия В Условиях Модернизации Экономики. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 11, 158-165.
15. Юлдашева, С. Н., & Джураев, А. У. (2019). ФИНАНСОВЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ-ОСНОВНОЙ РЫЧАГ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА. In СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ (pp. 133-136).

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Абдикулова Дилноза Абдукадировна
Тошкент Молия институти таянч докторанти

АГРАР СОҶА ЎСИШНИ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРГА ТАЪСИРИНИ СТАТИСТИК ЎРГАНИШ

Аннотация. Мақолада аграр соҳа ўсишини макроиқтисодий кўрсаткичларга таъсирини статистик ўрганиш ва бу жараёнда амалга оширилган статистик таҳлиллар натижалари келтирилган. Республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари йиллар ҳамда ҳудудлар кесимида таҳлил қилинган ва умумий хулосалар берилган.

Калит сўзлар: аграр соҳа, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ҳосилдорлик, ер унумдорлиги, бандлик, инфляция, экспорт, ялпи қўшилган қиймат, ялпи ички маҳсулот, ялпи ҳудудий маҳсулот, интенсив ривожлантириш, вақтли қаторлар, тренд, циклик, статистик таҳлил, гуруҳлаш, ўсиш тенденцияси.

Абдикулова Дилноза Абдукадировна
Докторант Ташкентского финансового института

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ РОСТА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА НА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Аннотация. В статье представлено статистическое исследование влияния роста аграрного сектора на макроэкономические показатели и результаты статистического анализа, проведенного в этом процессе. Проанализированы темпы роста производства сельскохозяйственной продукции в нашей республике по годам и регионам и даны общие выводы.

Ключевые слова: аграрный сектор, сельскохозяйственная продукция, урожайность, продуктивность земли, занятость, инфляция, экспорт, валовая добавленная стоимость, валовой внутренний продукт, валовой региональный продукт, интенсивное развитие, временной ряд, тренд, цикл, статистический анализ, группировка, тенденция роста.

Abdiqulova Dilnoza Abdukadirovna
Doctoral student, the Tashkent Institute of Finance

STATISTICAL STUDY OF THE INFLUENCE OF AGRICULTURAL SECTOR GROWTH ON MACROECONOMIC INDICATORS

Annotation. The article presents a statistical study of the impact of the growth of the agrarian sector on macroeconomic indicators and the results of the statistical analyzes carried out in this process. The growth rates of the production of agricultural products in our republic were analyzed by years and regions and general conclusions were given.

Key words: agricultural sector, agricultural products, yield, land productivity, employment, inflation, export, gross added value, gross domestic product, gross regional product, intensive development, time series, trend, cycle, statistical analysis, grouping, growth trend.

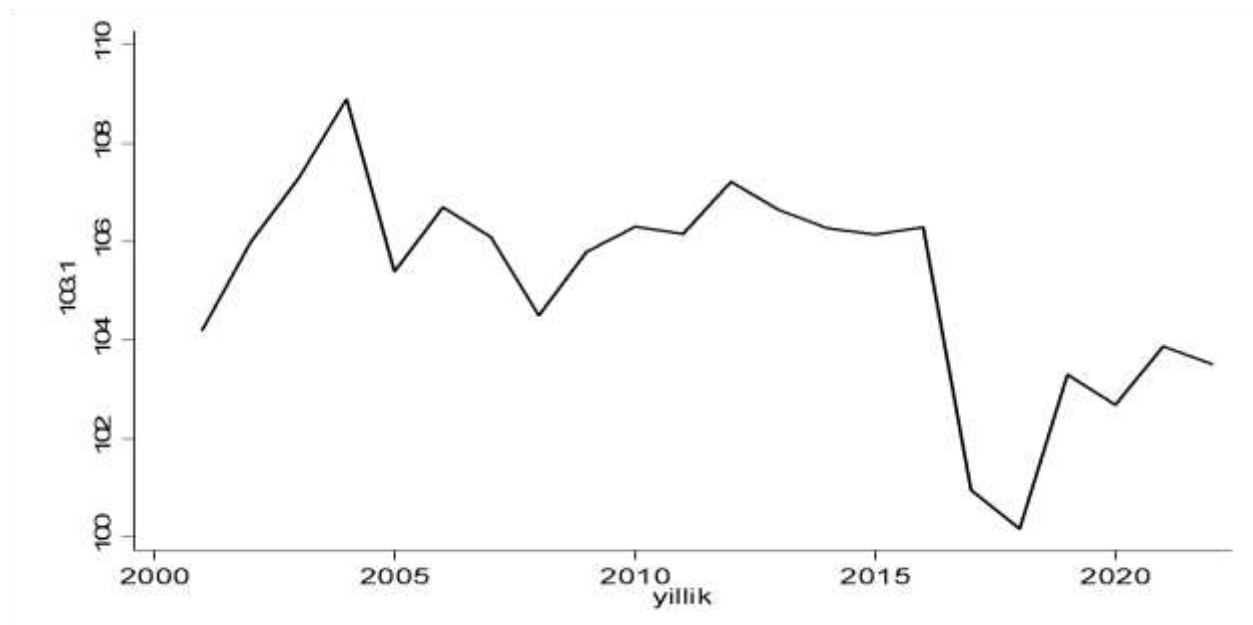
<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N9>

Кейинги пайтларда республика иқтисодийни ривожлантиришда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳосилдорлигини орттириш, ернинг унумдорлигини яхшилаш, қишлоқ хўжалигини изчил ўсишини таъминлаш бўйича таъсирчан чоралар кўрилди ва бир қанча ижобий кўрсаткичларга эришилди.

Мамлакатимизнинг аграр соҳасида бугунги кунда олиб борилаётган ислохотларнинг асосий мазмуни бу йўналишда фақат хом ашё тайёрлаб етказишга чек қўйиш, бунда етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш ҳамда бу орқали худудларни ривожлантиришни таъминлашга йўналтирилгани билан аҳамиятлидир.

Чунки, аграр соҳа асосида ишсизликни камайтириш натижасида доимий бандликни сақлаш, инфляцияни таргетлаш, экспортни рағбатлантириш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонида ҳам бу стратегик йўналиш ўзининг амалий ифодасини топган. Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалиги соҳаси трансформацион, яъни миллий иқтисодийни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш учун мавжуд муносабатларнинг тубдан янгиланиши каби жараёнларини бошидан кечириши белгилаб берилган.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 30-мақсадида Қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини камида 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини камида 5 фоизга етказиш, устувор вазифа қилиб белгиланган [1].

1-расм. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати, ўтган йилга нисбатан фоизда

1-расмдан Ўзбекистон Республикасида 2000 йилдан 2021 йилгача қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ўсиш динамикасида юқорида санаб ўтилган хусусиятлар мавжуд эмас деб хулоса қилишимиз мумкин, лекин стационарликни бирлик илдиз тести Диккей Фуллер тести билан ҳам текширамиз.

Агар вақтли қаторнинг динамикаси ўртачаси атрофида ўзгарса вақтли қатор стационар бўлади. Вақтли қатордаги тренд, циклик, тасодифийлик вақтли қаторни ностационар эканлигини ифодалайди.

Илмий адабиётларда ностационар даврий қаторлар “интеграциялашган жараён” деб ҳам юритилади. Қаторнинг интеграция даражаси унинг стационар ҳолга келтириш учун неча марта дифференциаллаш лозимлиги билан аниқланади. Шундай қилиб, стационар қаторлар “нолинчи даражали интеграциялашган” бўлади ва қисқача $I(0)$ деб ифодаланади. Қатор бир марта дифференциаллангандан сўнг стационар ҳолга келса, у биринчи даражали интеграциялашган дейилади ва $I(1)$ деб белгиланади. Умумий тарзда, даврий қатор d марта дифференциаллангандан кейин стационар бўлса, d даражали интеграциялашган дейилади ва $I(d)$ тарзида белгиланади. [2]

Dickey-Fuller test for unit root		Number of obs = 21		
Test Statistic	Interpolated Dickey-Fuller			
	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value	
Z(t)	-2.045	-3.750	-3.000	-2.630

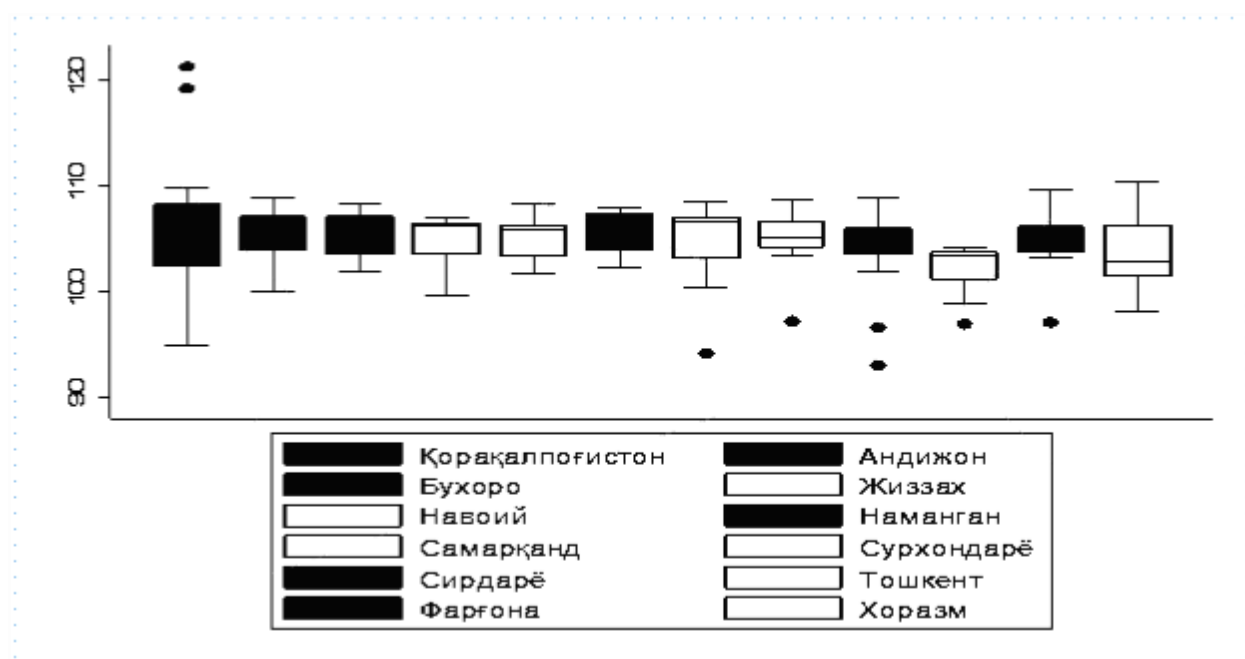
MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.2673

2-расм. Бирлик илдиз тести натижалари

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўсишининг йигирма йиллик ўзгаришларнинг ҳолати ностационар, Диккей Фуллер тест эҳтимоллик даражаси 0.05 дан катта, яъни 0.2673 га тенг. Бундан узоқ муддатли ҳолатда қишлоқ хўжалишиги ўсиши нобарқарор эканлиги аниқланди.

Албатта, фермер ва деҳқонларнинг даромадини 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини 5 фоизга етказишни амалга ошириш енгил иш эмас. Буни амалга ошириш соҳа вакилларида ўз ишига ёндошишни тубдан янгилашни тақозо қилади. Чунки, бугунги кунда қишлоқ хўжалиги ҳам инновацион ривожланиш сари юз бурди. Энди, фақат ота-боболаримизнинг тажрибалари, яъни анъанавий деҳқончиликка асосланиб қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда давр талабидаги даражада юқори маҳсулдорликка эришиб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси барча 14 ҳудудининг фақатгина Тошкент шаҳри учун қишлоқ хўжалиги бўйича статистик маълумотлар шакллантирилмайди.

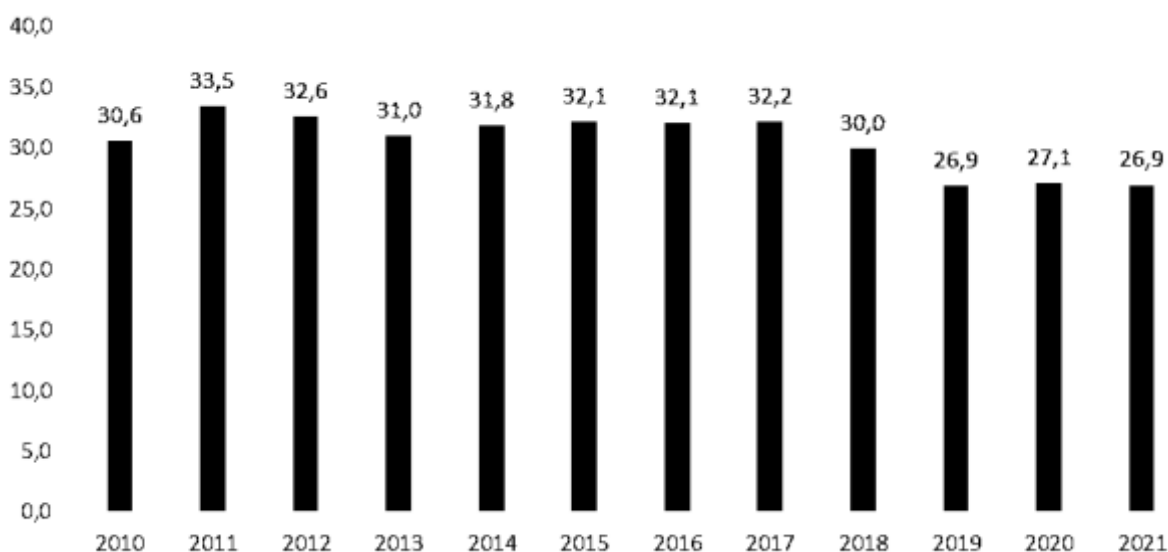
3-расм. Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида 2000-2021 йиллардаги қишлоқ хўжалиги ўсиш тенденцияси

Boxplot графиги асосидаги маълумотлар бўйича ҳудудлардаги қишлоқ хўжалиги ўзгаришларини икки гуруҳга бўлишни таклиф қиламиз. Биринчи гуруҳда охириги йигирма йилликда ўртача ўсиш кузатилинган. Биринчи гуруҳга Андижон, Бухоро, Жиззах, Navoiy, Наманган ҳудудларини киритишни таклиф қиламиз. Мазкур ҳудудларда ўртача ўсиш 100%-110% гача

Иккинчи гуруҳга қолган етти ҳудуд киради.

Қишлоқ хўжалиги ўсиши асосий омил эмас, бундан ташқари қишлоқ хўжалиги ЯИМ ва ЯҲМ таркибидаги улуши ҳам қишлоқ хўжалигини макроиқтисодий кўрсаткичлар билан боғлиқликни таъминлайди.

Республика ЯИМ таркибида қишлоқ хўжалиги улуши йиллар кесимида ўзгариб турган. Халқаро тажрибада ривожланган давлатларда ЯИМ улушида хизмат кўрсатиш ортиб бормоқда, қишлоқ хўжалиги, балиқчилик ва ўрмончилик ўртача 10% ташкил қилади.

4-расм. ЯИМ таркибида Қишлоқ хўжалиги, балиқчилик ва ўрмон хўжалиги ЯҚҚ улуши

Қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётдаги аҳамияти ва унинг тузилиши турли мамлакатларда ва вақт ўтиши билан фарқ қилади. Кам даромадли мамлакатларда қишлоқ хўжалиги одатда бандлик ва миллий маҳсулотга кўшган ҳиссаси бўйича энг йирик сектор бўлиб, унинг катта қисми савдо занжирининг бир қисми эмас, балки ўзини ўзи таъминлайди ва қишлоқ хўжалигидан макроиқтисодиёт билан боғлиқлик аксинча кучлироқдир.

Аксинча, юқори даромадли мамлакатларда қишлоқ хўжалиги кенг маънода қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш, деҳқончилик ва хўжалиқдан ташқари маркетинг иш билан бандлик ва миллий маҳсулотнинг 20 фоиздан камини ташкил қилади, деҳқончиликнинг ўзи эса кичик фоизни ташкил қилади ва кучли давлатлар мавжуд. Иқтисодий алоқалар ва тармоқлараро трансфертлар ва истеъмолчиларнинг харажатлари учун рақобатдир. Кўпгина юқори даромадли мамлакатларда халқаро савдо, ишлаб чиқаришнинг катта улушлари учун экспорт бозорлари ёки рақобатдош импорт орқали, қишлоқ хўжалиги сектори муҳитининг муҳим қисмидир. Савдо ва қишлоқ хўжалиги сиёсати умуман қишлоқ хўжалиги, хусусан, деҳқончилик халқаро савдо ва макроиқтисодий тебранишлардан қанчалик изоляция қилинганлиги билан фарқланади.[4]

Фикримизни асослаш учун вилоятларнинг қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар, олдинги йилга нисбатан ишлаб чиқаришни шакллантирдик.

	Худудлар	Қишлоқ хўжалиги ўсиши %	Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш 2020 йилга нисбатан	Қишлоқ хўжалигига суғориладиган Ерлар
	1	2	3	4
1	Қорақалпоғистон Республикаси	103,5	1760,2	508,6
2	Андижон	104,5	4316,9	265,9
3	Бухоро	104,9	4653,3	274,9
4	Жиззах	104,1	4118,3	300,4
5	Қашқадарё	101,9	4497,8	514,9
6	Навоий	104,6	3237,5	123
7	Наманган	106,6	3683,0	282,3
8	Самарқанд	103,2	6391,7	379,5
9	Сурхондарё	104,2	3991,5	325,7
10	Сирдарё	103,7	1753,0	287,8
11	Тошкент	104,2	5663,2	398,4
12	Фарғона	103,1	6045,7	362,7
13	Хоразм	103,4	3052,8	265,4

Демак, соҳага илмий янгиликлар, илмий асосга тажрибаларни кўрқмасдан жорий этиши керак. Бунинг учун эса, хоҳ фермер, хоҳ деҳқон бўлсин, илмий янгиликларнинг моҳиятини тушунадиган ва уни амалиётга жорий этишдан чўчимайдиган бўлиши керак. Ўзбекистон фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгашининг асосий фаолияти ҳам мана шундай янгилик ва ўзгаришларни ҳаётга татбиқ этишда фермер ва деҳқонларга кўмакчи бўлишдир. Энди ҳар бир фермер ўз меҳнатини ташкил қилиш, экинларни парваришлаш, агротехник тадбирларни ташкил қилиш каби жараёнларга илмий асосда ёндошув кўникмаларини ўзида шакллантириши керак бўлади.

Шунингдек, ҳозирги вақтда мамлакатимизда аграр соҳани янада ривожлантириш учун бир қанча долзарб масалаларни ҳал этиш вазифаси турибди. Буларга мисол қилиб туманларни аниқ маҳсулот турини етиштиришга ихтисослаштириш, фойдаланишдан чиққан ерларни қайтадан фойдаланишга киритиш, тупроқ унумдорлигини ошириш ҳамда унинг структуравий ҳолатини тубдан яхшилаш, уруғчилик ва кўчат етиштириш бўйича миллий дастурларни амалга ошириш учун замонавий лабораториялар тармоғини вужудга келтириш, экспортбоп маҳсулотлар етиштириш ва экспорт ҳажминини кенгайтириш учун агрологистика марказларини ривожлантиришни келтириш мумкин. Мамлакатимизнинг иқтисодий тараққиётида ўз тарихи ва ўрнига эга бўлган, аграр соҳада энг илғор қатлам ҳисобланган фермерларнинг бу ишларни амалга оширишда фаол иштирок этиши давр талабидир.[5]

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.
2. Gujarati, Damodar N.: Basic Econometrics, 4th ed., McGraw-Hill, New York, 2004.
3. www.stat.uz
4. <http://www.gospodarkainnowacje.pl/index.php/poland/article/view/78>
5. <http://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/download/2418/686>

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Qudbiyev Nodir Tohirovich

Farg'ona Politexnika Instituti,
"Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasasi assistenti,
e-mail: nodir.qudbiyev@ferpi.uz, +998911054548.

Tojimatov Abdumutalibjon Abduqayumovich,

Farg'ona Politexnika Instituti,
"Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasasi assistenti,
e-mail: tojimatov.abdumutalib@ferpi.uz, +998905351165.

KORXONALARNING TIJORAT BANKLARI BILAN O'ZARO MUNOSABATLARI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada korxonalar va tijorat banklari o'rtasidagi munosabatlar tizimini takomillashtirish konsepsiyasi ko'rib chiqiladi. Banklar umuman zamonaviy pul iqtisodiyotining ajralmas qismi bo'lib, ularning faoliyati korxonalar va banklarning ehtiyojlarini qondirish uchun foydalaniladigan korxonalarni kreditlashning samarali mexanizmini ishlab chiqish va ulardan foydalanishni ko'paytirish zarurati bilan chambarchas bog'liq.

Kalit so'zlar: pul oqimi, tijorat banki, mexanizmi, kreditlash, iqtisodiyot, korxonalar, pul harakati, moliyaviy holat, baholash, jalb qilingan mablag'lar, qarz mablag'lari.

Кудбиев Нодир Тохирович,

Ферганский Политехнический Институт,
ассистент кафедры "Бухгалтерский учет и аудит"

Тожиматов Абдумуталибжон Абдукаюмович,

Ферганский Политехнический Институт,
ассистент кафедры "Бухгалтерский учет и аудит"

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ С КОММЕРЧЕСКИМИ БАНКАМИ

Аннотация. В данной статье будет рассмотрена концепция совершенствования системы взаимоотношений предприятий и коммерческих банков. Банки являются неотъемлемой частью современной денежно-кредитной экономики в целом, и их деятельность тесно связана с необходимостью разработки и увеличения использования эффективного механизма кредитования предприятий, используемого для удовлетворения потребностей предприятий и банков.

Ключевые слова: денежный поток, коммерческий банк, механизм, кредитование, экономика, предприятие, денежные движения, финансовое положение, оценка, привлеченные средства, заемные средства.

Kudbiev Nodir Tohirovich,
Fergana Polytechnic Institute,
Assistant, Department of Accounting and Audit

Tozhimatov Abdumutalibjon Abdukayumovich,
Fergana Polytechnic Institute,
Assistant, Department of Accounting and Audit

ISSUES OF IMPROVING THE SYSTEM OF INTERACTION OF ENTERPRISES WITH COMMERCIAL BANKS

Abstract. This article will consider the concept of improving the system of relations between enterprises and commercial banks. Banks are an integral part of the modern monetary economy as a whole, and their activities are closely related to the need to develop and increase the use of an effective mechanism for lending to enterprises used to meet the needs of enterprises and banks.

Keywords: cash flow, commercial bank, mechanism, lending, economy, enterprise, cash flow, financial position, valuation, borrowed funds, borrowed funds.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N10>

Kirish.

Har qanday mamlakat iqtisodiyotida bo'lgani kabi, O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining eng dolzarb va muhim jihatlaridan biridir.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik orqali davlat ijtimoiy muammolarni, xususan, bandlik muammosini birinchi o'ringa qo'yadi. Buning sababi shundaki, yirik korxonalar odatda malakali ishchilarni tanlov asosida qabul qiladilar va ularning xodimlari ushbu korxonada ko'p yillar davomida ishlaydi. Xususiy va oilaviy tadbirkorlik, shu jumladan qishloq (dehqon) iqtisodiyoti asosida shakllanadigan kichik biznes odatda o'z tadbirkorligini oila a'zolari, qarindoshlari, qo'shnilari va boshqa yaqinlarini jalb qilish orqali tashkil qiladi. Shu bilan birga, ishga qabul qilish jarayoni tartibda tez va oson bo'ladi.

Davlatning kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni iqtisodiy qo'llab-quvvatlashdan ikkinchi maqsadi bozorni arzon va xilma-xil tovarlar bilan muntazam ravishda to'ldirish muammosini hal qilishdir. Chunki yirik korxonalar asosan kichik hajmdagi yirik tovarlarga ixtisoslashgan va past daromadli bozor segmentlariga ozgina kirib boradi. Bu yirik va o'rta korxonalarini o'z ichiga olmaydigan sohalarda o'z faoliyatini olib boradigan bozor joylarini to'ldiradigan kichik korxonalar. Ammo bu davlat kichik biznesni rivojlantirishdan manfaatdor degani emas.

Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasidagi uzoq muddatli faoliyat ko'pgina kichik korxonalar uchun biznes yuritish ko'nikmalari va tajribasini egallash, o'z xodimlarining yuqori salohiyatiga ega kadrlar tayyorlash, yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasini yo'lga qo'yish, eksport ko'nikmalarini rivojlantirish, tashqi iqtisodiy hamkorlik aloqalarini kengaytirish, investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlarini oshirish uchun asos yaratadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, kichik biznes mamlakatga nafaqat mavjud imkoniyatlarni, balki kelajakdagi iqtisodiy imkoniyatlarni ham beradi. Shu sababli, davlat har qanday usul bilan, shu jumladan bank operatsiyalari tizimidan foydalangan holda kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish yo'lidan bormoqda. Bank bilan

munosabatlar tizimini takomillashtirish odatda kichik biznesga imtiyozli kreditlar beradi va qulay mexanizmlarni taqdim etadi.

Kompaniya hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko'rsatadigan bank uning muhim sheriklaridan biridir [2]. Uning faoliyati sifati va samaradorligi butun korxonaning biznes ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir qilishi mumkin.

Zamonaviy iqtisodiyotda tijorat banklari bozor infratuzilmasining muhim elementiga aylanmoqda. Ular mas'uliyati cheklangan jamiyatlar yoki aksiyadorlik jamiyatlari shaklida yaratiladi va ishlaydi.

Ularning faoliyati, agar ular o'z daromadlarini olsalar, korxonalar va banklar o'rtasidagi munosabatlarning mohiyatini, ko'rsatilayotgan xizmatlarning mazmunini, kredit berish tartibini sezilarli darajada o'zgartiradi.

Hozirgi vaqtda korxonalar va banklar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro manfaatlarni hisobga olgan holda qurilmoqda va ikkala tomonga ham foyda keltirishi kerak. Ular korxonalariga hisob-kitob va pul xizmatlari, shuningdek bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan yangi xizmatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq [3].

Korxonalar va tijorat banklari o'rtasidagi munosabatlarning asosiy xususiyatlaridan biri bu ularning shartnomaviy xususiyatidir. Shartnoma tuzish tashabbusi pul va kredit xizmatlari uchun bankni mustaqil ravishda tanlaydigan korxonalardan kelib chiqadi. Agar kompaniya bank joylashgan joyda bo'lsa, bank kompaniya uchun joriy hisob raqamini ochishi kerak. Biroq, hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun emas, balki faqat moliyaviy mablag'larni saqlash uchun mo'ljallangan hisob varaqlarni ochishda kompaniya bankni tanlashi va bir yoki bir nechta banklarda depozitlarga ega bo'lishi mumkin. Ushbu tartib kompaniyaga o'z manfaatlarini, yuqori xizmat ko'rsatish madaniyatini, taqdim etilayotgan xizmatlarning katta ro'yxatini hisobga olgan holda operatsiyalar muvofiqlashtirilgan holda amalga oshiriladigan bankni tanlashga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Nazariy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni davlat tomonidan iqtisodiy rag'batlantirish ko'pchilik mualliflar tomonidan o'rganilgan. Xususan, ba'zi xorijiy iqtisodchilarning tadqiqotlariga ko'ra, iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning tarqalishi va ushbu sohaning rivojlanish holati davlatga qarab farq qiladi va ko'plab omillarga bog'liq, masalan, kichik biznesning qulay kredit imkoniyatlari, mamlakatda shakllangan huquqiy va ishbilarmonlik muhiti holati va yaxshi tashkil etilgan moliyaviy sektorning mavjudligi, ushbu omillarni tahlil qilish tadqiqot metodologiyasi.

Natija va muhokamalar.

Yangi O'zbekistonni 2022-2026-yillarga mo'ljallangan rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish davlat dasturida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, xususan, korxonalarining ishlab chiqarish quvvati va tannarxini oshirish vazifalari alohida belgilangan [5]. Ushbu tadbirlarni amaliyotga tatbiq yetish bo'yicha bir qator muhim vazifalar belgilanib, aniq maqsad va vazifalar amalga oshirildi. Mamlakatimizda iqtisodiy sohani rivojlantirish, korxonalarda mablag'lar hajmining o'sishini, shuningdek, mablag'lar oqimini prognoz qilish muhim vazifalardan biridir.

7-bob milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va rivojlanish strategiyasida belgilangan yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash vazifalari doirasida:

a) 2022-yilda yillik inflyatsiya darajasini 9 foizga, 2023-yilda 5 foizga, fiskal defitsitni 3 foizga kamaytirish, keyinchalik ushbu inflyatsiya ko'rsatkichlari va davlat byudjeti defitsitidan oshib ketishining oldini olish choralarini ko'rish.

Shu bilan birga, tijorat banklarining transformatsiya jarayonlarini davlat ulushi bilan yakunlab, 60 yil oxiriga qadar xususiy sektorning bank aktivlaridagi ulushini 2026 foizgacha oshirdi.

Vazirlar Mahkamasi Markaziy Bank bilan birgalikda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha doimiy ravishda amaliy choralar ko'rish lozim;

b) 2023 — yildan qo'shilgan qiymat solig'i stavkasini 12 foizga, tadbirkorlikning bank-moliya, telekommunikatsiya kabi sohalarida daromad solig'i stavkasini 15 foizgacha pasaytirish

Bankni tanlashda korxonalar quyidagi mezonlarni hisobga olishlari kerak: bankning ishonchliligi, uning imkoniyatlariga muvofiqligi, bank xizmatlarining xilma-xilligi va korxonalar talablari [6; 8-b]. Bank moliyaviy ko'rsatkichlarning holati, shuningdek moliya bozoridagi o'rnini tavsiflovchi boshqa ko'rsatkichlar standartlariga muvofiq ishonchli hisoblanadi.

Banklar faoliyatining eng rasmiylashtirilgan moliyaviy ko'rsatkichlari ularning O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan majburiy iqtisodiy standartlarga muvofiqligini tavsiflovchi ko'rsatkichlardir. Ushbu ko'rsatkichlarni dinamikada o'rganish bankning moliyaviy ko'rsatkichlari va uning rivojlanish tendensiyalarining ishonchli holatini taqdim etishga imkon beradi. Bundan tashqari, siz kredit tashkilotlarini moliyaviy barqarorlik darajasiga qarab taqsimlaydigan banklarning reyting ma'lumotlaridan foydalanishingiz mumkin. Shuningdek, bankning moliyaviy ko'rsatkichlari bilan bir qatorda uning moliya bozoridagi obro'sini, ushbu bank mijozlari va aksiyadorlarining tarkibini, inqirozli vaziyatlarda o'zini tutishini va boshqalarni baholash mumkin [7; 6-b].

Bank xizmatlari iste'molchilari bilan o'zaro hamkorlikni amalga oshirishda tijorat banklari faoliyatiga qo'yiladigan minimal talablar to'g'risidagi Nizom O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-martdagi "Bank xizmatlari mashhurligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-3620-son farmoniga muvofiq Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan [2].

Tijorat banklari tomonidan bajarilishi kerak bo'lgan ushbu reglamentning quyidagi talablariga quyidagilar kiradi:

bank tomonidan iste'molchilarga davlat va rus tillarida bepul taqdim etiladigan barcha xizmatlar to'g'risidagi axborotni oshkor qilishni ta'minlash;

bank mijozlarga bank veb-saytidagi shaxsiy hisob varag'i orqali kredit shartnomasining nusxasini olish va olingan kredit to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini beradi;

kredit shartnomasi shartlariga qarz oluvchining huquqlari cheklanishiga yoki majburiyatlarining oshishiga olib keladigan bir tomonlama o'zgartirishlar kiritilishiga yo'l qo'yilmasligini ta'minlash va boshqalar.

Barchamizga ma'lumki, har bir davlatning jahon hamjamiyatidagi o'rni va obro'si uning iqtisodiy va siyosiy qudratiga bevosita bog'liqdir. Mamlakatning rivojlanishi, uning rivojlanishi, butun dunyo bo'ylab o'z so'zlari va qarashlariga ega bo'lishi ham ushbu davlatning ham, iqtisodiy qudratining ham ma'naviy qudrati bilan chambarchas bog'liqdir. Va mamlakat iqtisodiyotidagi asosiy bo'g'in uning bank-moliya tizimidir. Banklarning mohiyati va

funksiyalari, shuningdek ular amalga oshiradigan operatsiyalar va ular ko'rsatadigan xizmatlar ularning iqtisodiyotdagi rolini belgilaydi.

Banklarning iqtisodiyotdagi roli doirasida asosiy e'tibor ularning paydo bo'lish omillari, rivojlanish jarayonlari va ular amalga oshiradigan operatsiyalarga qaratilishi kerak. Shuning uchun banklarning iqtisodiyotdagi roli ularning funksiyalari kabi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Banklar shakllanishidan qat'i nazar, iqtisodiyotda umumiy ahamiyatga ega bo'lgan mulkiy jihatdan muhim operatsiyalar amalga oshiriladi [8; 3-b], [9; 6-b]. Shu sababli, banklar qaysi mulkchilik yoki ixtisoslashuv shaklida shakllanishidan qat'i nazar, ular iqtisodiyotda alohida va yetakchi ahamiyatga ega. Albatta, bank ishining iqtisodiyotdagi ahamiyati juda ko'p qirrali bo'lib, asosiylari quyidagilar:

1. Jamiyatdagi vaqtincha bo'sh pul tegishli shartlar asosida mablag' jalb qiladi;
2. Qo'shimcha moliyaviy mablag'larga bo'lgan ehtiyoj mavjud xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholiga mablag'larni qaytarish, to'lash, muddati va taqdim etish asosida beradi;
3. Milliy valyutaning chiqarilishini tashkil qiladi va uning barqarorligini ta'minlash doirasida pul-kredit siyosatini olib boradi [10; 4-b];
4. Pul muomalasini tashkil qiladi va uning tartibini belgilaydi [11; 8-b];
5. Iqtisodiy munosabatlarga kiradigan subyektlar o'rtasida hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirishda vositachi sifatida ishlaydi;
6. Bozor ishtirokchilariga turli darajadagi komissiya va maslahat xizmatlarini taqdim etadi;
7. U rezidentlar va mijozlarga ishonch va depozit xizmatlarini taklif etadi. Banklarning iqtisodiyotdagi, jamiyatdagi rolining asosiy jihatlaridan biri
8. Bu vaqtincha bo'sh mablag'larni tejash asosida iqtisodiyotning tegishli tarmoqlariga qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

Barchamiz bilamizki, jamiyatda faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning asosiy maqsadi, albatta, jamiyatdan iqtisodiy foyda olishga qaratilgan. Shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayoni turli xil tarmoqlarda o'zgarib turishi sababli, ba'zi xo'jalik yurituvchi subyektlar ma'lum bir davrda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun qo'shimcha moliyaviy mablag'larga ehtiyoj sezadilar, ba'zilar esa, aksincha. Iqtisodiyot tarmoqlarida (qishloq xo'jaligi, qayta ishlash korxonalari, qurilish sanoati va boshqalar) ishlab chiqarish siklining xilma-xilligi sababli moliyaviy mablag'lar ishlab chiqarish jarayonidan vaqtincha chiqarib tashlanadi. Bu jarayonda, bir tomondan, bu iqtisodiyot tarmoqlari guruhida qo'shimcha moliyaviy resurslarga qo'shimcha ehtiyoj tug'diradi, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida esa ishlab chiqarishdan mablag'larning og'ishi sodir bo'ladi.

Bunday jarayon davomida banklar ikki tomonning iqtisodiy manfaatlarini birlashtirgan moliyaviy tashkilotga aylanadi [12; 10-b]. Birinchi guruh tegishli shartlar asosida iqtisodiyot tarmoqlarining vaqtincha bo'sh mablag'larini jalb qiladi, ikkinchi guruh esa ushbu mablag'larga muhtoj bo'lib, ularni iqtisodiyot tarmoqlari, ya'ni qo'shimcha moliyaviy resurslarga muhtoj bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'yicha qayta taqsimlaydi.

Ko'rinishidan, bankdan boshqa hech qanday moliyaviy tashkilot bu munosabatlarni samarali va tez hal qila olmaydi. Banklar faoliyatining aynan shu jihati ularning iqtisodiyotdagi rolini belgilaydi.

Iqtisodiyotda banklarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri bu ularning hisob-kitoblarini tashkil etish bo'lib, ular xo'jalik yurituvchi subyektlar, aholi va davlat tashkilotlari

o'rtasida amalga oshiriladi, shuningdek ularning bo'yicha tegishli nazorat ishlarini amalga oshiradi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida har kuni bir necha yuz ming pul o'tkazmalari amalga oshiriladi. Bularning barchasi banklar tomonidan amalga oshiriladi va tartibga solinadi. Shuning uchun banklar iqtisodiyotimizning yetakchi va asosiy bo'g'inidir [14; 11-b].

O'z navbatida, banklarning iqtisodiyotdagi yuqori yoki past rolga bir qator omillar ta'sir qiladi. Masalan: aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining ishonchliligi. Mustaqillikdan keyingi xalqaro bank amaliyotida qisqa davrida to'plangan tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyotining asosiy yadrosi asosan o'zaro ishonch va halollikka asoslangan. Agar biz ushbu vaziyatni aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchini yo'qotish bilan bog'liq holda ko'rib chiqsak, unda banklarga bo'lgan ishonchni yo'qotish ularning jamiyatdagi rolini pasayishiga olib keladi. Bu nafaqat pensiya banklari faoliyatiga, balki ularni iqtisodiyotda olib qo'yish joyining pasayishiga ham olib kelishi mumkin.

Binobarin, mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash va bozor mexanizmlari samaradorligini oshirish orqali nafaqat davlat iqtisodiyotini, balki uning ichki va tashqi siyosatini ham barqarorlashtirish mumkin [18; 6-b]. Tijorat banklarining xo'jalik yurituvchi subyektlariga kreditlar berishda mijozlarning naqd pulga bo'lgan talabini qondirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshirish zarurligidan dalolat beradi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini oshirish yoki kamaytirishga nafaqat ularning sa'y-harakatlari, balki milliy iqtisodiyotning rivojlanish va raqobatbardoshlik darajasi ham bevosita ta'sir qiladi [15; 2-b]. Chunki milliy iqtisodiyotdan ajratilgan banklar alohida subyekt sifatida samarali ishlay olmaydi. Chunki ular iqtisodiyotning ajralmas va eng asosiy qismi, ya'ni asosdir. Masalan, banklarning asosiy faoliyatlaridan biri muomalaga pul chiqarish ekanligini hisobga olsak, muomalaga chiqarilgan pul massasi tovarlar massasi bilan ta'minlanishi kerak. Aks holda, milliy valyutaning inflyatsiya darajasining oshishi bilan birga, uning sotib olish qobiliyati pasayadi. Bu shuni anglatadiki, muomalaga chiqarilgan pul tegishli miqdordagi tovarlar bilan ta'minlanishi kerak.

Umuman olganda, O'zbekiston bank va moliya tizimida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar iqtisodiyotimizning barqaror o'sishini ta'minlash, yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishish, biznes muhitini yanada yaxshilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni izchil rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish tufayli mamlakatda hukumat tomonidan real hayotda amalga oshiriladigan yangi moliyaviy siyosat ishlab chiqildi. Jamiyatdagi har bir iqtisodiy faoliyatning boshlanishi davlatning yaqin moliyaviy yordami tufayli rivojlanmoqda va takomillashmoqda. Xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashda banklarning rolini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kichik biznes va xususiy biznes korxonalarining asosiy faoliyati faoliyati amalga oshiriladigan banklar bilan chambarchas bog'liq — bu xom ashyo, ishlab chiqarilgan tovarlarni sotib olish, ko'rsatilgan xizmatlarni to'lash, ishchilarni ish haqi bilan ta'minlash, turli toifadagi korxonalar, firmalar va boshqalar bilan iqtisodiy munosabatlar. yuridik shaxslar, ya'ni foyda va olingan daromadlarga soliqlarni to'lash, barcha turdagi

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mamlakatimiz mustaqillikka qadar banklar bilan bo'lgan turli iqtisodiy munosabatlar unchalik shaffof bo'lmagan. Bugungi kunda jahon

iqtisodiyotning muhim iqtisodiy faoliyat sifatida bir qismi bo'lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarining barcha faoliyati banklar bilan bog'liqligini hamma biladi. Shu sababli, rivojlangan mamlakatlarda, masalan, AQShda bank tizimining faoliyati juda rivojlangan va tadbirkorlikning faol iqtisodiy faoliyati bilan banklar barcha mulkchilik shaklidagi korxonalarga kompleks xizmatlar ko'rsatadilar.

Bugungi kunda mamlakatimizda 30 ta bank mavjud bo'lib, ulardan 3 tasi davlat banklari, 13 tasi aksiyadorlik tijorat banklari, 9 tasi xususiy banklar, 5 tasi xorijiy kapitalga ega banklardir.

Bank tizimining umumiy joriy likvidligi banklarning tashqi to'lovlar bo'yicha joriy majburiyatlaridan 10 baravar ko'pdir. Boshqacha qilib aytganda, respublikamizning bank tizimini ishonchli himoya qilish yo'lga qo'yildi. Bank tizimining mustahkamlanishi va aholining unga bo'lgan ishonchining oshishi natijasida depozitlar hajmi sezilarli darajada oshadi [13; 6-b]. Faqat o'tgan yili aholi omonatlari hajmi 1,7 baravarga oshdi.

2017-2021-yillar mobaynida aholi daromadlari 16 barobardan ziyod oshdi. Keyingi yillarda banklarning kredit portfelining tuzilishi tubdan o'zgarib bormoqda. Agar 2017-yilda kredit portfelining qariyb 54 foizi tashqi qarzlar evaziga shakllangan bo'lsa, 2020-yilda banklarimizning umumiy kredit portfelining 84 foizi ichki manbalar hisobidan shakllantirilgan.

Va bugungi sharoitda bunday ijobiy o'zgarish iqtisodiyotimizning kelajakdagi rivojlanishi uchun juda muhimdir.

Aytish kerakki, tashqi qarzlar ko'p hollarda uzoq vaqt davomida, faqat iqtisodiyotning strategik tarmoqlarini modernizatsiya qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash uchun investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun jalb qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 10-noyabrdagi 4051-sonli "Mikrokreditbank" farmoniga muvofiq [4] O'zbekiston Respublikasi aksiyadorlik tijorat banki tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tijorat banki faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari ko'rilmoqda:

- tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun 18 oygacha muddatga beriladigan eng kam ish haqining 200 baravari miqdoridagi imtiyozli mikrokreditlar bo'yicha maksimal stavka yillik 5 foizdan 3 foizgacha;

- kichik biznes faoliyatini kengaytirish va aylanma mablag'larni to'ldirish uchun 24 oygacha muddatga taqdim etiladigan eng kam ish haqi 500 baravargacha bo'lgan mikrokreditlar bo'yicha Markaziy bank tomonidan qayta moliyalashtirish stavkasining 100 dan 50 foizigacha;

- kichik biznes uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan eng kam ish haqining 2000 baravari miqdorida imtiyozli mikrokredit xizmatlariga maksimal stavka yiliga 7 foizdan 5 foizgacha pasaytirildi.

Kreditlashda bunday muhim imtiyozlarning o'rnatilishi ushbu soha vakillari tomonidan kreditlarga bo'lgan talabning oshishiga va shu bilan birga ularga yildan-yilga beriladigan kreditlar hajmining oshishiga olib keladi.

Banklarning investitsiya maqsadlariga yo'naltirilgan kreditlarining umumiy kredit portfelidagi ulushi qariyb 70 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2019-yilda iqtisodiyotimizning Real sektoriga yo'naltirilgan kreditlarning umumiy hajmi 2000-yilga nisbatan 14 baravar ko'paydi.

So'nggi o'n yil ichida iqtisodiyotning real tarmoqlarini kreditlashga qaratilgan ichki resurslar 25 baravar ko'paydi.

Yuqorida aytib o'tilgan nuqtai nazarlardan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda bank va moliya sektorining tobora mustahkamlanib borayotgani amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, iqtisodiyotning Real sektorini har tomonlama qo'llab-quvvatlash va iqtisodiy o'sishning barqaror sur'atlarini ta'minlash uchun zamin yaratmoqda.

Bank operatsiyalari faol va passiv operatsiyalardan iborat bo'lib, passiv operatsiyalar mablag'larni ma'lum bir yo'nalishda safarbar qilishga qaratilgan. Banklar vaqtincha bo'sh mablag'larni ishlab chiqarishning passiv operatsiyalari orqali safarbarlik orqali foyda ko'radi. Aktivlar bilan operatsiyalar turli xil xarakterdagi kreditlar berish operatsiyalari bilan bog'liq va quyidagi elementlar bo'yicha tasniflanadi:

- muddatli kreditlar qisqa, o'rta va uzoq muddatlarga beriladi.
- kichik, o'rta, katta miqdordagi kreditlar har bir mijozga uning individual va moliyaviy imkoniyatlarini hisobga olgan holda beriladi;
- garov ta'minotini taklif qiladigan ba'zi turlariga ko'ra, maxsus kafolatni talab qiladigan kreditlar mavjud.
- kreditlarni turlari bo'yicha, ya'ni davlat, tijorat, xalqaro va boshqa turlari bo'yicha berish.
- yuridik va jismoniy shaxslarga qarzni turlari bo'yicha o'tkazish.

Vaqtincha foydalanish, iste'mol qilish, qarzlarni to'lash, eksport va import operatsiyalarini amalga oshirish uchun kreditlar.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarini o'z faoliyatlarida turli banklar bilan o'zaro aloqada bo'lishadi. Ushbu jarayon avvalgilaridan farqli o'laroq ancha murakkab deb hisoblanadi, chunki jarayonlar asosan bank o'z faoliyatini korxonalar orqali amalga oshirishi bilan tavsiflanadi. Tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish orqali banklar o'z mablag'larini xususiy mulkdorlar va kichik korxonalar faoliyati bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish uchun safarbar etadilar.

Tadbirkorlarning banklar bilan operatsiyalarida ko'plab erkinliklar mavjudligi xususiy tadbirkor o'z mablag'larini O'zbekistonning turli banklarida o'z hisob varag'ida saqlash, kredit va kassa operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega ekanligidan dalolat beradi. Hisob-kitoblarni banklar va tadbirkorlar o'rtasidagi munosabatlarda amaldagi qonunlar va bitimlarga muvofiq pul o'tkazish orqali amalga oshirish mumkin. Banklar naqd pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa muhim hujjatlarni tadbirkorning hisob varag'ida saqlashni kafolatlaydi. Banklar tadbirkorlar va mijozlar bilan ishlaydigan operatsiyalarda pul egasi bankka topshiriq qog'ozi kelishi bilanoq 12-13 soat ichida keyingi operatsiyalarni amalga oshirishi kerak.

Ko'chmas mulk egalari hisob varag'iga o'tkazish shaharda 4 ish kuni, viloyatda 5 ish kuni, respublika doirasida 10 ish kuni ichida amalga oshirilishi kerak. Ushbu qonun shartlari buzilgan taqdirda, bank mijozga yillik foizlar miqdorida jarima to'laydi. Bank mijozlarning arizalariga muvofiq ular bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradi. Banklar tadbirkorlarni Respublika Markaziy banki tomonidan kiritilgan o'zgartirishlar, qoidalar, xususan, hisob varaqlar bo'yicha operatsiyalar to'g'risida naqd pulsiz tartibda xabardor qiladi. Bank mijozga aybdor sifatida, o'z vaqtida amalga oshirilmaganligi, pulni noto'g'ri yuborganligi uchun kun davomida sarflangan mablag'ning 3% miqdorida jarima to'laydi. Agar bankning aybi bilan hisobdagi hujjatlar yo'qolsa, mijozga hujjatda ko'rsatilgan summaning har kuni uchun 3% jarima to'lanadi.

Tadbirkorlar va bank o'rtasida kreditlash bo'yicha operatsiyalar ikki tomon o'rtasida imzolangan bitim asosida amalga oshiriladi. Operatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun har bir tadbirkor O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" gi qonunlarini sinchkovlik bilan o'rganishi va ularga rioya qilishi kerak [1].

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik subyektlarining hayoti va iqtisodiy faoliyati xorijiy valyutadagi operatsiyalar bilan bog'liq. Tadbirkorlik korxonalarini tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda ham milliy valyutada, ham chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega. Tashqi savdo jarayonlari, xususan, valyuta operatsiyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Valyuta operatsiyalari ikki tomon valyutalarining nisbatlarini taqqoslash bilan valyuta kursi bo'yicha amalga oshiriladi. Xalqaro maydonda AQSh dollari valyuta kotirovkasida asos sifatida qabul qilindi. Valyuta kursi bo'yicha boshqa mamlakatlarning valyutasi AQSh dollari bilan taqqoslanadi. Dollar kursi abadiy bo'lmaydi, u ham o'zgaradi. Ushbu o'zgarish har kuni ham sodir bo'lishi mumkin. Shuning uchun banklar bank faoliyati boshlangan yoki kurs yopilgan paytda kurslar bo'yicha hisob-kitob ishlarini olib boradilar. Har hafta matbuotda valyuta kursining o'zgarishi to'g'risida jadval e'lon qilinadi. Ushbu ma'lumotlar tadbirkorlarning iqtisodiy faoliyatida muhimdir. Valyuta operatsiyalarida asosiy o'rinni foyda olish uchun sotib olinadigan va sotiladigan kreditlar, qimmatli qog'ozlar, valyuta va boshqalar egallaydi. Biznesni yuritish jarayonida xususiy mulk egalari valyuta hisob varag'iga ega bo'lish huquqidan foydalangan holda valyutani erkin sotib olishlari mumkin. Tadbirkorlar, shuningdek, chet el firmalari va tadbirkorlari bilan savdo qilishlari uchun valyutani erkin sotib olish huquqiga ega.

Xulosa.

Umuman olganda, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning mamlakat ichki bozorida aylanayotgan valyutalari harakati uchun qonuniy imkoniyatlarni taqdim etadi. Tadbirkorlar chet el valyutasini almashtirish bilan bog'liq faoliyatidan samarali foydalanishlari, chet el valyutasiga yangi uskunalari va zamonaviy texnologiyalarni sotib olishlari, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarida xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilashlari, ishlab chiqarish sohasida sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishlari va ularni sotishdan katta foyda olishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarining investitsion jozibadorligini oshirish, shu jumladan mamlakatimizda bank-moliya tizimini shakllantirishda, shuningdek, mamlakat bank sektorini modernizatsiya qilish bo'yicha hukumat tomonidan qabul qilingan bir qator oqilona qarorlar ko'rib chiqilishi kerak. Shundagina banklar tijorat samaradorligini oshirish uchun o'rta va uzoq muddatli strategiyani shakllantira oladilar.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" gi (yangi tahriri) Qonuni. 05.11.2019 yildagi O'RQ-580-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi (yangi tahriri) Qonuni. 13.04.2016 yildagi O'RQ-404-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori, 23.03.2018 yildagi PQ-3620-son.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "MIKROKREDITBANK" aksiyadorlik tijorat bankining tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni, 10.11.2008 yildagi PF-4051-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
6. Davlyatshaev, A. A., & Temirkulov, A. A. (2022). Internationalization of the Educational Process in a Market Economy. JOURNAL OF ALGEBRAIC STATISTICS, 13(3), 3459-3464.
7. Ganievich, Y. V. (2021). Investments And The Task Of Their Statistical Study. The American Journal of Applied sciences, 3(07), 9-11.
8. Qudbiyev, N. T., Axmadaliyeva, Z. A., & No, D. M. O. G. L. (2022). SOLIQ YUKINING BIZNES UCHUN AHAMIYATI. Scientific progress, 3(3), 699-708.
9. Shokiraliyevich G. I. et al. MOLYAVIY HISOBOTLARNI MHXS BO'YICHA TRANSFORMATSIYASINING ZARURATI, MOHIYATI VA DOLZARBLIGI //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIIY JURNALI. – 2022. – C. 339-344.
10. Temirqulov, A., & Qudbiyev, N. (2022). IQTISODIY RIVOJLANISH MAQSADLARINI AMALGA OSHIRISHDA SOLIQ SIYOSATI O'RNI. Journal of Integrated Education and Research, 1(2), 121-127.
11. Tolibjonovich, N. O. (2020). Global Economic Crises: The Global Economic Crisis In The Context Of The Coronavirus Pandemic And Its Elimination In Uzbekistan. Solid State Technology, 63(4), 5131-5145.
12. Yakubov, V. G. (2022). MAHSULOT BOZORINI KENGAYTIRISH KORXONANING FOYDASINI OSHIRISH MUHIM OMILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 852-861.
13. Исманов, И. Н. (2020). Некоторые вопросы признания, оценки и учета долгосрочных активов. Евразийский Союз Ученых, (4-7 (73)), 36-39.
14. Кудбиев, Н. Т. (2022). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПРЕДПРИЯТИИ С КОММЕРЧЕСКИМИ БАНКАМИ. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 3(10), 87-93.
15. Нурматов, О. Т. (2017). Процесс модернизации в узбекистана: вчера и сегодня. Theoretical & Applied Science, (4), 206-210.
16. Нурматов, О. Т. (2018). Вопросы соответствия международным стандартам национального стандарта бухгалтерского учёта Республики Узбекистан. Вопросы науки и образования, (11 (23)), 13-14.
17. Савинова, Г. А. (2022). Определение Капитала В Мсфо И Трактовка Его Сущности. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 3(11), 164-168.
18. Якубов, В. Г. (2022). Сбыта Продукции Является Важным Фактором Увеличения Прибыли Компаний. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES, 3(5), 49-55.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Rasulova Shaxnoza Xatamovna,
Farg‘ona Politehnika Instituti,
“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrası, assistenti,
e-mail: rasulova.sh@ferpi.uz, +998 97 504 08 80.

XARAJATLARI HISOBINI TASHKIL ETISH VA TASNIFLASHNING IQTISODIY AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada korxonada xarajatlarini tasniflash variantlari, xarajatlar turlarini individual xususiyatlar bo‘yicha guruhlashning ahamiyati, tasniflashning ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotning maqsad sifatida xarajatlarini tasniflash variantlari orasida eng optimalini aniqlashga qaratilgan. Buning uchun taniqli iqtisodchi olimlar asarlarida tadqiqotlar tahlili olib borish usullaridan foydalanilgan. Muallif tomonidan innovatsion mahsulotlar yaratish va mahsulot sifatini yaxshilashga qaratilgan xarajatlarini tasniflash uchun takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: xarajatlar; xarajatlarni kamaytirish; ishlab chiqarish xarajatlari; xarajatlarini tasniflash; mahsulotlar, ishlar va xizmatlar ishlab chiqarish.

Расулова Шахноза Хатамовна,
Ферганский Политехнический Институт,
ассистент, кафедры “Бухгалтерский учет и аудит”

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И КЛАССИФИКАЦИИ УЧЕТА ЗАТРАТ

Аннотация. В статье рассмотрены варианты классификации затрат предприятия, важность классификации видов затрат по индивидуальным характеристикам, важность классификации. Целью исследования является определение наиболее оптимального из вариантов классификации затрат в качестве цели. Для этого были использованы методы проведения исследовательского анализа в работах известных ученых-экономистов. Автором были внесены предложения по классификации затрат на инновации, направленные на создание продуктов и повышение качества выпускаемой продукции.

Ключевые слова: затраты; снижение затрат; затраты производства; классификация затрат; производство продукции, работ и услуг.

Rasulova Shakhnoza Khatamovna,
Fergana Polytechnic Institute,
Assistant, Department of Accounting and Audit.

ECONOMIC SIGNIFICANCE OF THE ORGANIZATION AND CLASSIFICATION OF COST ACCOUNTING

Abstract. The article will consider options for classifying the costs of an enterprise, consider the importance of grouping types of costs by individual characteristics, consider the importance of classification. The purpose of the study is to determine the most optimal of the cost classification options as a goal. For this purpose, the methods of conducting research analysis in the works of well-known scientists and economists were used. The author made

proposals on the classification of innovation costs aimed at creating products and improving the quality of products.

Keywords: cost; cost reduction; production costs; cost classification; production of products, works and services.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N11>

Kirish.

Zamonaviy sharoitlarda faoliyat yuritayotgan har bir sanoat korxonasi asosiy maqsadi iste'molchilarning ehtiyojini qondira oladigan arzon hamda sifatli mahsulot ishlab chiqarish asosida yuqori daromad olish hisoblanadi. Har qanday mahsulot ishlab chiqarish esa jonli va buyumlashgan mehnat xarajatlari sarfini taqozo qiladi. Bular xom ashyo, materiallar, energiya va yoqilg'i resurslari, ish haqi va boshqa xarajatlar bo'lib, korxonada ushbu xarajatlarni kamaytirishdan manfaatdordir.

Xarajatlarni pasaytirish shuningdek mahsulot va ishlab chiqarish rentabelligini oshirish, mavjud resurslar bilan ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Shu sababdan xarajatlarni kamaytirib borish va shu asosda foyda miqdorini ko'paytirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, mustaqil taraqqiyotimiz mobaynida sanoat ishlab chiqarishning uzluksiz rivojlanishi tufayli nafaqat mahsulotlarning hajmi ko'paydi va sifati yaxshilandi, balki ularni tayyorlash uchun sarflangan xarajatlar miqdori keskin kamaydi va oqibat natijada sanoat tarmoqlarining rentabelligi yuqori darajaga ko'tarildi.

Har qanday ishlab chiqarish moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratish jarayoni sifatida tirik mehnatni ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirishga asoslanadi. Bu jarayon doimiy ravishda davom etadi, shuning uchun u doimiy xarajatlarni talab qiladi. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish xarajatlari juda ko'p va xilma-xildir. Xarajatlarning ayrim turlari keng tarqalgan, chunki ular mahsulotlar birgalikda ishlab chiqarilganda paydo bo'ladi va bir nechta turdagi mahsulotlar yoki bo'linmalarga tegishli bo'lib, shuning uchun ushbu turdagi mahsulotlar yoki bo'linmalarga taqsimlanishi kerak.

Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish xarajatlarini shakllantirish va ularni tasniflash buxgalteriya hisobining eng qiyin yo'nalishlari hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishni tashkil yetishga ortib borayotgan talablarni taqdim etish zarurati, boshqaruv qarorlarini qabul qilishning o'z vaqtida va samaradorligi, korxonani yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab beradi, bu o'z navbatida mahsulotlarning (ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlar) haqiqiy tannarxini aniqlashning to'g'ri va o'z vaqtida belgilanishiga bog'liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Mazkur tadqiqot mavzusi doirasida dunyo va mahalliy juda ham ko'plab, iqtisodchi olimlar, muhandislar samarali ishlar olib borishgan hamda borishmoqda. Jumladan, mahsulot tannarxi hisobini takomillashtirish masalalarini xorijiy va MDH mamlakatlarining iqtisodchi olimlari N.D.Vrublyovskiy [11], K.Duri [13], M.A. Vaxrushina [10] V.E.Kerimov [17], R.Myullendorf [18], D.Stoun, K.Xitching [22], V.F.Paliy [19], A.D.Sheremetlar [24], tomonidan chuqur tadqiq qilingan.

Bu borada mamlakatimiz olimlari A.A. Abdug'aniyev [9], A.X. Rametov [21], M.Q.Pardayev [20], O.M.Jumanov [15], B.Xasanov [2] M.Umarova [23], F.G'ulomova [12] tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Ular tomonidan xarajatlar turlicha talqin qilingan va guruhlangan umumiy jihatdan xarajatlarni ishlab chiqarish hajmiga ta'sir doirasiga qarab farqlagan:

-doimiy xarajatlar;

-o'zgaruvchan xarajatlar.

Farqli jihati shundaki ushbu guruh tarkibini tariflashda turli qarashlar va talqinlar mavjud misol uchun xorijiy professor D.Stoun va K.Xitchinglar [22; 177 b.] fikriga ko'ra – “doimiy xarajat – ma'lum vaqt davomida nisbatan doimiy bo'lib qoladigan va ishlab chiqarish hajmining tebranish yoki ishchanlik faoliyati munosabati bilan o'zgarmaydigan xarajatlardir. O'zgaruvchan xarajatlar ishchanlik darajasining o'zgarishiga mutanosib o'zgaradigan xarajatlardir” deb tariflagan.

Bu to'g'risida respublikamiz iqtisodchi olimlaridan M.Umarova [23; 62-63 b.] “Mahsulot hajmiga bog'liqlik nuqtayi nazaridan xarajatlar o'zgaruvchan va shartli doimiy xarajatlarga bo'linadi. Xarajatlarni bunday guruhlanishi mahsulot tannarxini tashkil qiluvchi xarajat moddalari miqdoriga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining bir xil ta'sir qilmasligi natijasida kelib chiqadi. Xarajat moddalarining ayrilmasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga mutanosib ravishda o'zgaradi. Boshqalari esa mutanosib ravishda o'zgarmaydi” — deb ta'kidlagan.

Yana bir respublikamiz iqtisodchi olimlaridan F.G'ulomova [12; 89 b.] – “ishlab chiqarish xarajatlarini tayyorlanayotgan mahsulotning ishlab chiqarish miqdoriga bog'liqligiga qarab sarflangan ikki guruhga o'zgaruvchan va shartli o'zgarmaydigan xarajatlarga bo'lishni taklif etgan. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi uning o'sishiga ham bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchi hajmida ham mavjud bo'ladi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (zayomlar bo'yicha foiz va boshqa), soliqlar, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov uskunalarga xizmat ko'rsatish uchun sarflar, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi” deb yozgan edi.

“Ishlab chiqarish xarajatlari — bu bevosita mahsulotlarni (ish, xizmatlarni) ishlab chiqarishga ketgan, shuningdek, ularning tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar” deb K.B. Urazov, M.E. Pulatov [8; 290 b.] “Buxgalteriya hisobi” darsidigida yozgan edi.

Iqtisodchi olimlaridan B.Safarov va T.Raxmanov [7; 247b.] “Xarajat – bu moddiy resurslarni sotib olishga qilingan sarflar bo'lib, daromadlar va xarajatlar konsepsiyasiga ko'ra, shu davrning o'zida daromad keltirishi kerak” deb tariflagan. Hudi shunday ta'rifni F.T. Abduvaxidov, I.N. Qo'ziyev, Sh.X. Dadabayev [1; 190 b.] “Buxgalteriya hisobi” darslikgida keltirib o'tishgan.

Bunda tashqari respublikamiz olimlarning ko'plab adabiyotlarda 1-son BHMS “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” da [25] birilag “Xarajatlar –aktivlarning qisqarishi yoki sarflanishi natijasida iqtisodiy resurslarning kamayishi, shuningdek daromadlarni olishga oid xo'jalik sub'ektining odatiy faoliyati natijasida majburiyatlarning paydo bo'lishidir” tarifdan foydalaniladi.

Bugungi kunda olimlar orasida xarajatlarni guruhlash asoslari to'g'risida kelishuv mavjud emas, zamonaviy boshqaruv hisobi nazariyalari mualliflarining har biri xarajatlarning o'ziga xos tasnifini beradi [14].

Har bir korxonalar xarajatlarini ya'ni tannarxni kamaytirishga harakat qiladi. Mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida eksport salohiyatini yuksaltirish va milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan tejamkorlikka erishish hamda mahsulot va xizmatlar tannarxini pasaytirishga bog'liq. Shunga ko'ra, prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev [26] "tarmoqlar bo'yicha mahsulotlar tannarxi o'rtacha 10 foizga qisqartirilgan bo'lsa-da, kimyo va engil sanoat, avtomobilsozlik, qurilish materiallari va boshqa bir qator tarmoqlarning ayrim mahsulotlari qimmatligi sababli tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'la olmayapti. Ayrim korxonalar zarar bilan ishlamoqda" deb o'rinli ta'kidlandi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur mavzuni yoritishda mavzu doirasida olib borilgan ilmiy ishlar, o'quv adabiyotlar, maqolalar tizimli o'rganilib, ularda yoritilgan ilmiy ma'lumotlar, xulosa va fikrlar qiyosiy tahlil etildi. Shular asosida mualliflarning o'z xulosalari umumlashtirib berildi.

Natija va muhokamalar.

Korxonalar sarf-xarajatlarini turli guruhlarga ajratish bu o'z navbatida iqtisodiy samarali faoliyatidir, chunki ushbu yechim xarajatlarning qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda buxgalteriya hisobi tizimini va xususan ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish tizimini tashkil etishda, texnologik jarayonni, ishlab chiqarishni tashkil etish xususiyatlarini, boshqaruv tuzilmalarini, texnik jihozlar va boshqa shu kabi omillarni hisobga olish kerak va bular quyidagi omillarni o'z ichiga oladi:

- tegishli moddalar bo'yicha ishlab chiqarishning haqiqiy xarajatlarini o'z vaqtida va xolisona aks ettirish;

- korxonalar resurslarining oqilona foydalanish ustidan tezkor nazoratni amalga oshirish barcha turlari bo'yicha;

- tashkilot ishchilari va mol-mulkini majburiy sug'urta qilish xarajatlari;

- mahsulotlar, ishlar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa xarajatlari.

Hisobot davrining ishlab chiqarish tannarxiga oldingi hisobot davrlarining xarajatlari ham kiradi, bu texnologik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari hisobini tashkil etish va mahsulot (ish, xizmat) tannarxini hisoblash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish (ishlar, xizmatlar)tannarxini hisoblash uchun xarajatlarni tasniflash va ularni guruhlashning iqtisodiy asoslari;

- ishlab chiqarish (ishlar, xizmatlar)tannarxiga kiritilgan xarajatlarni tarkibini aniqlash;

- xarajatlarning har bir elementini baholash usullarini ishlab chiqarish va asoslash, ularni tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish o'rtasida taqsimlash, bilvosita xarajatlarni taqsimlash, hisoblangan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) va hisoblash birliklari hajmini aniqlash, hisoblash davriyligini (muddatlarini) belgilash;

- birlashtirilgan mahsulot turlari o'rtasida xarajatlarni taqsimlash va qo'shimcha mahsulotlarni baholashni asoslash;

- hisoblash varaqalarini (hisob-kitoblarni) qurish va ishlab chiqarish (ishlar, xizmatlar) tannarxini hisoblash.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishni tashkil etishning ajralmas elementi ularning tasnifidir, xususan, xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita taqsimlashni ta'minlaydi. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlari ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri asosda (ishlatilgan xom ashyo va asosiy materiallar narxi, to'g'ridan-to'g'ri ish

haqi va boshqalar) to'g'ridan-to'g'ri uning narxiga bog'liqdir, bilvosita-bu bir necha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq yoki ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan va qabul qilingan bazaga mutanosib ravishda mahsulotlar o'rtasida taqsimlanadigan xarajatlar kiradi (umumiy ishlab chiqarish va umumiy biznes xarajatlari, mutaxassislar va boshqaruv xodimlarining ish haqi va boshqalar).

Qarorlarni tayyorlash, qabul qilish va amalga oshirish bosqichlarida boshqaruv ehtiyojlari uchun axborot bazasini shakllantirishning asosiy mezonini bo'lib ishlab chiqarilgan mahsulotlar sonining o'zgarishi munosabati bilan ishlab chiqarish xarajatlarining xatti-harakatlarini o'rganishning tahlili hisoblanadi. Xarajatlarning xususiyatiga qarab, xarajatlar doimiy va o'zgaruvchilarga bo'linadi. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish faoliyatidagi o'zgarishlarga qaramay, ularning asosiy qismida o'zgarishsiz qoladi. Ushbu toifadagi xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarishning o'sishi bilan emas, balki vaqt o'tishi bilan to'planadi. O'zgaruvchan xarajatlar miqdori mahsulot ishlab chiqarish hajmiga (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) bog'liqdir. Xarajatlarni o'zgaruvchilar va doimiylikka bo'lish hajmning muhim nuqtasini, rentabellik chegarasini, raqobatbardoshlikni hisoblash asosida yotadi va oxir-oqibat tashkilotning iqtisodiy siyosatini tanlashga ta'sir qiladi.

Bundan tashqari, ishlab chiqarish, tovarlar, ishlar, xizmatlar tannarxiga kiritilgan xarajatlar ularni iqtisodiy elementlar va xarajatlar moddalari bo'yicha quyidagi yo'nalishlarda guruhlash yo'li bilan shakllantiriladi:

- ishlab chiqarish turlari (asosiy, yordamchi, xizmat ko'rsatish);
- tashkilotning tarkibiy bo'linmalari;
- mahsulot turlari, guruhlari (ishlar, xizmatlar).

An'anaga ko'ra xarajatlarning quyidagi elementlari ajratiladi:

- moddiy xarajatlar;
- mehnat xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;
- asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi;
- boshqa xarajatlar.

Har bir elementning xarajatlar tarkibi ishlab chiqarishning tarmoq xususiyatlariga bog'liq va tegishli sohadagi mahsulotlar (tovarlar, ishlar, xizmatlar) narxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblash bo'yicha uslubiy tavsiyalar bilan belgilanadi.

Ayrim turdagi mahsulotlar tannarxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblash uchun ularni ishlab chiqarish xarajatlari hisoblash moddalari bo'yicha guruhlanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarining hisoblash moddalari nomenklaturasi va ularni turli xil mahsulotlar (guruhlar) o'rtasida taqsimlash metodologiyasi, shuningdek, tegishli sohada mahsulot (tovarlar, ishlar, xizmatlar) tannarxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblash bo'yicha uslubiy tavsiyalarga muvofiq ishlab chiqilgan [3], [4]. Shu bilan birga, dastlabki hujjatlarga muvofiq to'g'ridan-to'g'ri ma'lum turdagi mahsulotlar tannarxiga bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish uchun to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni maksimal darajada taqsimlashni ta'minlaydigan analitik buxgalteriya hisobini qurish maqsadga muvofiqdir.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash moddalari yoki elementlari bo'yicha guruhlashdan foydalanish har doim ham xarajatlarni boshqarish vazifalariga to'liq javob bermaydi. Buning uchun javobgarlik markazlari kabi buxgalteriya obyektlari ajratiladi. Xarajatlarni boshqarish tizimining asosiy funktsiyalari prognozlash va rejalashtirish,

buxgalteriya, nazorat qilish (monitoring), muvofiqlashtirish va tartibga solish, shuningdek, xarajatlarni tahlil qilish hisoblanadi [6]. Mas'uliyat markazi-bu korxonaning tarkibiy bo'linmasi bo'lib, uning doirasida uning rahbari faoliyat samaradorligi va shu jumladan xarajatlar uchun javobgardir. Bu ishlab chiqarish xarajatlarini nafaqat butun tashkilot doirasida, balki alohida javobgarlik markazlarida (tarkibiy bo'linmalar) tasniflashni talab qiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish shunday tashkil etilishi kerakki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har bir turi va navi, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar narxini aniqlash mumkin. Shu maqsadda mahsulot turiga, ish va xizmat turlariga, ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishiga qarab buxgalteriya hisobi quyidagi usullardan biri bilan amalga oshirilishi mumkin:

- jarayonlar bo'yicha (o'zgarishlar, bosqichlar, ish bosqichlari);
- mahsulot turlari bo'yicha – yuqori ixtisoslashgan ishlab chiqarishda;
- buyurtmalar bo'yicha-shartnomalar bo'yicha maxsus buyurtmalar ishlab chiqarishda;
- tannarxni hisoblashning buyurtmali va jarayonli tizimlarini qo'llash orqali tannarxni va xarajatlarni optimallashtirish yo'llarini ishlab chiqish [16];
- yuqoridagi usullarni o'z ichiga olgan kombinatsiyalangan usulda – turli xil mahsulotlar va ishlarni ishlab chiqarishda.

Agar tashkilot xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri taqsimlash imkoniyatiga ega bo'lsa (bir yoki bir nechta bir xil turdagi mahsulotlar ishlab chiqariladi), ular to'g'ridan-to'g'ri 20 "Asosiy ishlab chiqarish" hisob varag'ida hisobga olinadi. Agar tashkilotning ustaxonalarida bir nechta turdagi mahsulotlar ishlab chiqarilsa, xarajatlar analitik hisob varaqlarda oldindan to'planib, keyin mahsulotlarga taqsimlanadi. Uzoq vaqt davom etadigan katta hajmdagi ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlar har oyda, kichik hajmdagi va individual ishlab chiqarishda – buyurtma bajarilgandan keyin taqsimlanadi.

Respublikamizda xarajatlarini hisobini tashkil etish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 15-oktyabrdagi qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi, hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida Nizom" ga asoslangan.

Ushbu nizomning mohiyati shundan iboratki, korxonada hisobot davrida ishlab topgan (xizmatlar ko'rsatgan) daromadi foydasi asos qilib olingan hamda aynan shu tizim asoslangan holda xarajatlar tarkibi va ularning guruhlanishi belgilangan. Shuni bilan birga bizningcha korxonaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib va kompleks yondashuv maqsadga muvofiqdir, ushbu tizimdan foydalanish korxonada faoliyatining yuqori iqtisodiy natijalariga erishishga imkon beradi.

Yana bir asosiy masala sifatida mahsulot sifatini yaxshilashga qaratilgan tizim bugungi kun talabidir, yuqoridagi nizom bu masalani ikkilamchi vazifa sifatida ko'rsatadi, ushbu fikrimiz asoslash uchun quyidagilarni keltirib o'tamiz:

- birinchidan, o'sha yillarda va hozir ham sifatni yaxshilashga qaratilgan xarajatlarini hisobga olishning aniq metodologiyasi ishlab chiqilmagan, bu samarali innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish rag'batlantirish tizimini amalda tashkil qilishni qiyinlashtiradi;
- ikkinchidan, sifat xarajatlarini hisobga olish faqat boshqaruv hisobi tizimini tashkil etish orqali amalga oshirish mumkin. Yuqoridagi tasniflar va qabul qilingan nizom qabul qilingan yillarda yurtimizda buxgalteriya hisobida "boshqaruv hisobi" tushunchasi hali mavjud emas edi;

- uchinchidan, sifat menejmenti sohasida amaliyotchilar-mutaxassislar yo'q edi, chunki mamlakatdagi ta'lim muassasalari ularni tayyorlash yo'nalishlari hali mavjud emas.

Bugungi kunga kelib mahalliy va xorijiy mutaxassislarning nashrlarini umumlashtirish, shuningdek o'z tadqiqotlari asosida jadvalda keltirilgan xarajatlar tasnifi ishlab chiqildi. (1-jadval)

1-jadval

Mahsulot sifati yaxshilashga qaratilgan xarajatlar tasnifi

Tasniflash xususiyati	Xarajatlarni tasniflash guruhi
Belgilangan maqsadga muvofiq	- sifatni yaxshilash; - sifatni ta'minlash uchun; - sifat menejmenti bo'yicha.
Xarajatlarning iqtisodiy tabiati bo'yicha	- joriy (doimiy); - birdaniga (bir martalik)
Xarajatlar turi bo'yicha	- samarali; - samarasiz
Aniqlanish usuli bo'yicha	- to'g'ridan-to'g'ri; - bilvosita
Hisobini tashkil etish bo'yicha	- to'g'ridan-to'g'ri hisobga olish mumkin; - to'g'ridan-to'g'ri hisobga olinmaydi; - iqtisodiy jihatdan hisobga olinmaydigan xarajatlar
Mahsulotning hayot aylanish bosqichlari bo'yicha	- mahsulotning loyihalashtirish bosqichi bo'yicha; - mahsulot ishlab chiqarish bosqichi bo'yicha; - mahsulotlardan foydalanganda bosqichi bo'yicha
Ishlab chiqarish jarayoniga nisbatan	- asosiy ishlab chiqarishda sifat bo'yicha; - yordamchi ishlab chiqarishda sifat bo'yicha; - ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatishda sifat bo'yicha
Buxgalteriya usuli bo'yicha	- rejalashtirilgan; - haqiqiy
Tuzilishning tabiati bo'yicha	- korxonaga uchun; - ishlab chiqarish uchun (ustaxona, uchastka); - mahsulot turlari bo'yicha
Buxgalteriya hisobini shakllantirish obyektlari bo'yicha	- mahsulotlar; - jarayonlar; - xizmatlar
Buxgalteriya turi bo'yicha	- operativ; - analitik; - buxgalteriya bo'yicha; - maqsad bo'yicha.

Belgilangan maqsadga muvofiq quyidagilar ajratiladi: sifatni yaxshilash, sifatni ta'minlash va sifat menejmenti xarajatlari. Iste'molchining kutilayotgan talablarini qondirishga qaratilgan xarajatlar xarajatlarning birinchi guruhiga kiradi. Ikkinchi guruhga iste'molchi tomonidan mahsulot yoki xizmatlar sifatiga qo'yiladigan talablarni qondirish uchun qilingan barcha xarajatlar kiradi. Mahsulotlar (xizmatlar) sifatining aniqlash yoki yuzaga kelishi

mumkin bo'lgan nomuvofiqliklarini bartaraf etish uchun zarur bo'lgan tuzatish va profilaktika choralarini ishlab chiqish hamda amalga oshirish uchun xarajatlar sifat menejmenti xarajatlari deb tan olinadi. Xarajatlarning bunday tasnifi korxonaning sifat sohasidagi faoliyatining zamonaviy mazmuniga mos keladi.

Biroq, amalda, ma'lum bir guruhga xarajatlarni belgilash qiyin, chunki, masalan, sifatni ta'minlash xarajatlarning tarkibi va tuzilishi sifatni yaxshilash hamda sifat menejmenti xarajatlarning alohida elementlarini o'z ichiga olishi mumkin. Bizning fikrimizcha, yuqorida aytib o'tganimizdek, mahsulot sifatni yaxshilashga qaratilgan nizomni ishlab chiqish ushbu qiyinchiliklardan qochishga imkon beradi. Ushbu xarajatlarni ajratish uchun asos sifatida buxgalteriya hisobi metodologiyasi yondashuvlaridan foydalanishni tavsiya etamiz: sifatni ta'minlash xarajatlari joriy xarajatlar hisoblanadi va sifatni yaxshilash bilan bog'liq xarajatlar uzoq muddatli xarajatlarga bog'liq bo'ladi.

Xulosa.

Korxonalarda ishlab chiqarish hisobini tashkil etish asosan ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishiga, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning xususiyatiga, boshqaruv tuzilishiga va xo'jalik operatsiyalarini hujjatlashtirish jarayonlarini belgilaydigan boshqa omillarga, ularni tizimlashtirish, umumlashtirish va taqdim qilish, sintetik va analitik buxgalteriya hisobini yuritish, xarajatlarni farqlash va taqsimlashga va boshqalarga bog'liq.

Har bir korxonada o'zi uchun o'z maqsadlariga yanada aniqroq javob beradigan va ishlab chiqarish va umuman korxonaning samaradorlik va rentabelligini oshirishga olib keladigan buxgalteriya usulini mustaqil ravishda tanlashi kerak [5].

Tegishli tarmoq yoki iqtisodiy faoliyat turining xususiyatlaridan kelib chiqib xarajatlarni tasniflash har bir xo'jalik yurutuvchi subyektning samarali xarajatlarni boshqaruv tizimini yaratishga olib keladi. Shuning uchun boshqaruv hisobi uchun xarajatlarni tasniflash yo'nalishlari eng mos va to'liq bo'lib, ular uning ehtiyojlariga to'liq javob beradi va boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish uchun ishlatilishi mumkin.

Yuqoridagi mexanizmdan foydalanish buxgalteriya registrlarida mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari bo'yicha hisob-kitoblarning birligini ta'minlaydi va shuning uchun korxonada natijalarini shakllantirish ustidan nazoratni oshirishga imkon beradi.

Shunday qilib, biz ishlab chiqarish xarajatlarni nazorat qilishni optimallashtirish yo'nalishlaridan biri sifatida mahsulot sifatni oshirishni rag'barlantirish tizimi shakllantirish, bizning fikrimizcha bugungi kunning talabidir. Ushbu masala bo'yicha keyingi tadqiqotlarni yuqorida ko'rsatilgan mexanizmni amaliy amalga oshirish, buxgalteriya registrlarini ishlab chiqish, buxgalteriya hisobida ham, balansdan tashqari buxgalteriya hisobida ham mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari nisbatan axborot oqimlarining ishonchli shakllanishini ta'minlash sohasida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Abduvaxidov F.T., Qo'ziyev I.N., Dadabayev Sh.X. Buxgalteriya hisobi. Darslik. - T.: TDIU, 2019. - 403 b.
2. B.A.Xasanov, A.A.Xashimov. Boshqaruv hisobi. Darslik. Cho'lpon nomidagi NMIU. 2013-312-b.

3. Khatamovna, R. S. (2021). The Importance of Cost Behavioral Information to Improve the Efficiency of Factory Management. *Journal of Marketing and Emerging Economics*, 1(7), 19-24.
4. Khatamovna, R. S. (2022). The Importance of Information about Cost Behavior to Increase Efficiency of Enterprise Management. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 4, 190-195.
5. Qudbiyev, N. T., Haydarov, U. S. O., & Kurbonova, S. A. (2022). Harajatlar hisobning zamonaviy usullari. *Scientific progress*, 3(1), 442-448.
6. Rasulova, S. X. (2021). ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARINI KAMAYTIRISHNING IQTISODIY AHAMIYATI VA UNI TO'G'RI HISOBGA OLISH ZARURIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 713-718.
7. Safarov B., Raxmanov T. *Buxgalteriya hisobi. O'quv qo'llanma.* – Samarqand, SamDU, 2019. -388 bet.
8. Urazov K.B., Pulatov M.E. *Buxgalteriya hisobi. Darsdik.* - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2020, 558 bet.
9. Абдуғаниев А.А. *Бошқарув ҳисобини ташкил этиш муаммолари, уларнинг ечимлари.*-Тошкент, 2003. -275 б.
10. Вахрушина, М. А. *Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / М. А. Вахрушина.* — 8-е изд., испр. — М.: Издательство «Омега Л», 2010. — 570 с
11. Врублевский Н.Д. *Управленческий учет издержек производства: теория и практика.* М.:, 2002. – 352 с.;
12. Гуломова Ф.Ф. *Бухгалтерия ҳисоби бўйича амалий қўлланма.* – Т.: 2004. – Б.141
13. Друри К. *Учет затрат методом стандарт-кост. Пер.с англ. /Под ред. Эриашвили Н.Д.* – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998 – 224с.
14. Жигунова О.А., & Ковалёв А.С. (2019). О классификации затрат. *Инновации и инвестиции*, (1), 112-115.
15. Жуманов О. *Бошқариш ҳисоби: иқтисоди ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси (Русчадан муаллифлаштирилган таржима).* – Тошкент, 2001. -152 б.
16. Kurbonova, S. A. (2021). MAHSULOT TANNARXI HISOBIGA OLISHDA BOSHQARUV HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Scientific progress*, 2(8), 603-607.
17. Керимов В.Э., *Управленческий учет.*- М.: Дашков и.КО.,2003. 414 с.
18. Мюллендорф Р., Корренбауэр М. *Производственный учет.* М.:, 1996. – 158 с.;
19. Палий В.Ф. *Организация управленческого учета.* М.: МАКС–ПРЕСС, 2003. 224с.
20. М.Қ.Пардаев, Б.А.Хасанов, Ж.И.Исроилов, М.Э.Пўлатов, Ў.Т.Эшбоев, А.Н.Холиқулов. *Молиявий ва бошқарув таҳлили.* Дарслик. Т.: ТДИУ ва СамИСИ, 2011. - 239 бет.
21. Раметов А.Х. *Теория и практика управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях.* Автореф. дисс. доктор эконом. наук. Воронеж, 2003 г.
22. Стоун Д., Хитчинг К. *Бухгалтерский учет и финансовый анализ.* СПб. – М.: 1994. – С. 187;
23. Умарова М. ва бошқалар. *Бухгалтерия ҳисоби.* – Т.: Меҳнат, 2004. – Б.163.
24. Шеремет А.Д. *Управленческий учет.* М.: ФБК-ПРЕСС1999. 512 с.
25. 1-son BHMS Hisob siyosati va moliyaviy hisobot.
26. <https://president.uz/-O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti>.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Болтаев Нурали Шираматович
Тошкент давлат аграр университети
таянч докторанти
E-mail: n.sh.boltaev@mail.ru

АГРАР ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЙЁРЛАНАЁТГАН КАДРЛАРНИ МЕҲНАТ БОЗОРИДА РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация: Аграр таълим тизимида тайёрланаётган кадрларни малакали ва меҳнат бозорида рақобатбардошлигини ошириш, талабалар бандлигини таъминлаш, ўқув жараёнида эгаллаган билим ва кўникмаларини қўллаш юзасидан иш берувчи ташкилотларда талаба штатини жорий этиш механизмлари ва афзалликлари бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: аграр таълим, меҳнат бозори, ривожлантириш, бошқариш, кадрлар тайёрлаш, талаба штати, битирувчилар, ҳамкорлик.

Болтаев Нурали Шираматович
Базовый докторант Ташкентского
государственного аграрного университета
E-mail: n.sh.boltaev@mail.ru

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ КАДРОВ, ПОДГОТОВЛЕННЫХ В АГРАРНЫХ ВУЗАХ, НА РЫНКЕ ТРУДА

Аннотация: Разработаны предложения и рекомендации по механизмам и преимуществам внедрения студенческого государства в организациях-работодателях в целях повышения компетентности обучающихся кадров в системе аграрного образования и повышения их конкурентоспособности на рынке труда, обеспечения занятости студентов, а также применять полученные в процессе обучения знания и навыки.

Ключевые слова: аграрное образование, рынок труда, развитие, управление, подготовка кадров, статус студента, выпускники, сотрудничество.

Boltaev Nurali Shiramatovich
Base doctoral student of Tashkent State Agrarian University
E-mail: n.sh.boltaev@mail.ru

WAYS TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF PERSONNEL TRAINED IN AGRARIAN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE LABOR MARKET

Abstract: Proposals and recommendations have been developed on the mechanisms and benefits of introducing a student state in employer organizations in order to increase the competence of students in the system of agricultural education and increase their competitiveness in the labor market, ensure student employment, and apply the knowledge and skills gained in the learning process.

Key words: agricultural education, labor market, development, management, training, student status, graduates, cooperation.

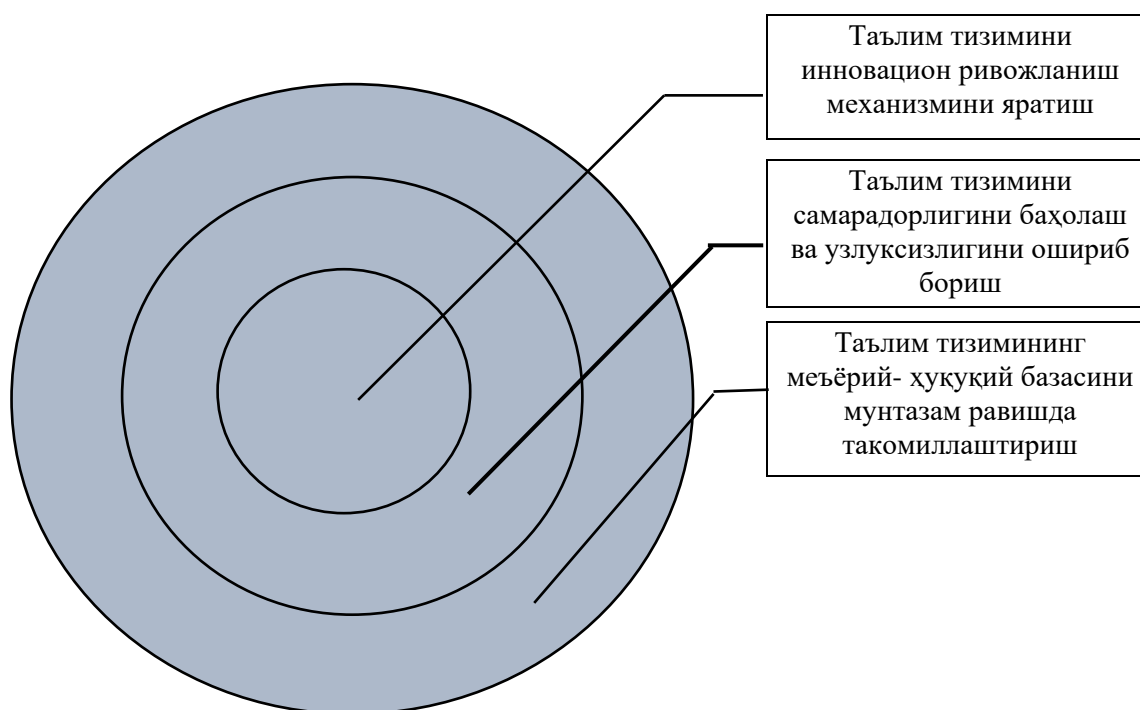
<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N12>

XXI асрда дунёда таълимнинг жараёнларини ташкил этишнинг замонавий шакллари пайдо бўлиши интеллектуал қобилиятли ёшларни шаклланишига замин яратилди, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг олий таълим муассасаларида ҳам туб бурилиш яратилиши натижасида, аҳоли фаровонлиги ва ёшларнинг келажагини таъминлашда асосий омил ва кадрлар сифатини яхшилаш глобал йўналишга айланмоқда. Замонавий иқтисодиётнинг ривожланган тармоқларини рақамли трансформациялашуви шароитида, юқори салоҳиятли, билимли малакали кадрлар тайёрлаш сифати ҳар доимгидек долзарб масалалардан бири сифатида эътироф этилиши бугунги рақобатбардош меҳнат шароитида асосий сабаб қилиб кўрсатилиши ҳеч кимга сир эмас. Юқори малакали кадрлар мамлакат ҳуқуқий-сиёсий, илмий-техникавий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий жиҳатдан ривожланишини таъминлашга, ҳар томонла муаммоли вазиятларни тезкор равишда таҳлил эта олиш, шу билан бир қаторда ташкилий-ҳуқуқий шакли ва фаолият туридан қатъий назар, ҳар қандай ташкилот рақобатбардошлигини оширишга бевосита таъсир этувчи асосий манба ва ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Шу боис, нафақат республикамизда, балки жаҳон ҳамжамиятида етакчилик қилаётган мамлакатлар кадрларни тайёрлаш ҳамда уларни ўқитиш сифатига, олий таълим ривожига давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътибор қаратиб, кенг кўламдаги ишларни амалга ошираётганлигини кўриш мумкин. Аммо шунга қарамай, юқори малакали кадрлар тайёрлаш борасида олий таълим соҳасида айни вақтда ҳал қилиниши лозим бўлган долзарб муаммо ва камчиликлар мавжуд. Шу боис, таълим тизими замонавий талабларга жавоб бериши, истиқбол режаларини белгилаши ва келажакка интилиши лозим. Барча мамлакатлар сингари бизда ҳам олий таълим жамиятнинг асосий ўзгаришидир. Жаҳонда инсон фаолиятининг турли соҳаларида глобал ўзгаришлар юз бериб, уларда инновацион ғоялар ва усуллар қўлланилади, шунинг учун кадрлар (битирувчи)лар сифатли тайёрланган ва чуқур билимлар билан қуролланган бўлиши керак.

Юқори малакали кадрларнинг ақлий ва маънавий эҳтиёжларини юксалтириш ҳамда уларнинг ишчанлик ва билимдонлик қобилиятларини шакллантириш ва оширишда таълимнинг муҳим хусусиятлари шахс, давлат ва жамият даражасида тавсифланади. Бу тавсифлаш мезонига кўра, давлат мамлакат ақлий ва илмий салоҳиятининг ривожланиши ҳамда аҳолининг маънавий бойлиги ва ҳуқуқий маданияти оширилишига хизмат қилади. Шу боисдан, мамлакатимизда замон талабларига мос малакали кадрларни тайёрлаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳага рақобатбардош мутахассисларни етказиб бериш, бу орқали иқтисодий тараққиёт ва ижтимоий фаровонликни таъминлашга йўналтирилган[1]. Хусусан, аграр олий таълим муассасаларида тайёрланаётган кадрлар экологик вазиятларни ҳисобга олган ҳолда тезкор қарор қабул қилиш, таълим олиш жараёнида эгаллаган билимларини амалиётда қўллаш ва бандлигини таъминлаш муҳим ҳисобланади.

Аграр таълимнинг ўзига хос хусусиятлари ва мавсумийлиги, табиий омилларнинг таъсирида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда бир қатор муаммолар келиб чиқиши билан бошқа соҳалардан фарқ қилади. Ушбу муаммоли вазиятларда аграр

соҳада фаолият олиб бораётган бошқарув ходимлари ва мутахассислари кўзланган мақсадга эришиш учун замонавий менежмент усулларида фойдаланиши зарурдир. Замонавий таълим жараёнида иқтисодиётни модернизациялаш ва рақамлаштириш самарали ривожланишига ҳамда бошқарув механизмларининг рақамлаштирилишига эришиш имконини беради. Аммо, менежмент усулларида кўпчилиги ва аниқ бошқарув вазифаларини ижросини таъминлашда бошқарув усулларида маъқулни танлаб олишни янада қийинлаштиради. Фикримизча, агросаноат мажмуасида юқори натижаларга эришишда қишлоқ хўжалиги соҳаси учун тайёрланаётган олий таълим муассасаларида таълимнинг узвийлиги ва натижадорлигига эътибор бериш ва инновацияларни жорий этишдаги устувор вазифалар ҳал этишни талаб этади. Шу сабабли аграр таълим тизимида ҳамда тизим ташкилотларида инновацион ғоялар асосида тизим яратиш ва жорий этиш бўйича устувор вазифаларни белгилаб олиш лозим бўлади (1-расм).

1-расм. Аграр таълим тизимига инновацияларни жорий этишдаги устувор вазифалар¹

Аграр таълим тизимида инновацион технологияларни тадбиқ этиш орқали тайёрланаётган кадрларда меҳнат фаолиятини олиб борувчи тизим ташкилотларни (вазирлик, қўмита, агентлик, кластер, фирма, фермер хўжалиги, бўлим, лаборатория, компания ва ҳ.к.) бошқаришда замонавий ва рақамли технологиялар асосида фаолиятини олиб боришда билим, кўникма, тажрибани шакллантириш зарур ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, барча иқтисодиёт тармоқларида бошқарув усуллари моҳияти ёки амалга ошириш механизмига кўра аниқ стандарт талабларга тўла жавоб берадиган кўрсатма, тавсиялар ёки таклифлар мавжуд эмас. Чунки бошқарув жараёнида кадрлар салоҳиятидан келиб чиқиб, ташкилот мавқеи ҳамда бошқарув принципларини қўллашда бир текисда фаолият кўрсатиши қийин жараён ҳисобланади.

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Меҳнат бозорини олий маълумотли малакали кадрлар билан таъминлашда таълим муассасалари томонидан бошқарувнинг узвийлигини қуйидаги бошқарув усулларини жорий этиш, такомиллаштириб бориш ҳамда доимий равишда қўллаш талаб этилади: **биринчидан:** ОТМни тамомлаган кадрларни ишга жойлаштиришда йўналиш ва мутахассислигидан келиб чиқиб, корхона, ташкилот бошқарув персоналига асосланган ташкилий-маъмурий усулларини қўллаш; **иккинчидан:** кадрларни моддий-маънавий томонлама қўллаб-қувватлаш учун ташкилотларда ижтимоий-иқтисодий меъёрлаштиришга асосланган иқтисодий усулларни жорий этиш; **учинчидан:** кадрларни иш жараёнига тўлиқ мослашиши учун ОТМлари билан ҳамкорликда ижтимоий фаоллигини ошириш мақсадида қўлланиладиган ижтимоий – психологик усулларни ишлаб чиқиш.

Шу билан бир қаторда аграр таълим тизимида кадрларни ишга жойлаштиришда раҳбар ва ходимлар ўртасида бошқарув амалиётидаги вужудга келадиган хилма-хил муаммолар орасида, албатта, асосий биринчи ўринда раҳбар фаолиятининг мазмуни, раҳбарнинг индивидуал фазилатлари билан боғлиқ масалалар мажмуи эгаллайди. Шу боис, ташкилотни самарали бошқаришда ходимларнинг ўз ишларига муносабатини ўрганиш, уларнинг таклиф ва тавсияларига эътибор бериш муҳим ҳисобланади. Хусусан, аграр таълим муассасалари меҳнат бозорининг талабларини инобатга олган ҳолда кадрлар тайёрлаш бўйича ўзларининг асосий миссиясини танлаб олиши зарур ҳисобланади (2-расм).

2-расм. Кадрлар тайёрлашда таълим муассасасининг миссияси¹

Иқтисодиётни жадал ривожлантириш борасида олиб борилаётган изчил ислохотлар натижасида аграр олий таълим муассасаларида етук мутахассислар тайёрлаш жараёнига таъсир кўрсата оладиган ОТМ раҳбар ва педагог кадрларининг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозим. Бугунги кунда таълим тизимини янги bosқичга олиб чиқиш ҳамда инсон капиталини устувор йўналиш сифатида белгилаб олган ҳар бир раҳбар ходим, профессор-ўқитувчилар дарс машғулотларини олиб боришда ўқув дастуридаги белгиланган вазифалар талабаларга етказиб бера олиши муҳим ҳисобланади.

¹ Муаллиф ишланмаси.

Дунёнинг этакчи олий таълим муассасалари тажрибаси шуни кўрсатадики, улар рақобат жараёнида ўз позицияларини тубдан ўзгартириш орқали муваффақиятга эришадилар: улар таваккал қилишади; белгиланган меъёр ва қоидаларни такомиллаштириш; меҳнат бозорини эгаллашнинг ноанъанавий усулларидан фойдаланиш. Бунда, мослашувчанлик ва янги шароитларга мослашувчанликни намоён этиш, муваффақият келтирадиган ҳамма нарсани ўрганиш, самарали стратегияларнинг шаклланишига хулқ-атворнинг стереотиплари ўрганиш ва таҳлил қилиш, шу жумладан, қисқа муддатли мақсадларга эришиш, хавф-хатарлардан қочиш ва ташаббускорлик ва бошқалар. Шунингдек, таълим жараёнига рақамли технологиялар, меҳнат бозорига замонавий билимларга эга бўлган кадрлар тайёрлашда ахборот-коммуникацион технологиялари ва усуллари жорий этилмоқда. Аграр таълим тизимида кадрлар тайёрлаш жараёнида қишлоқ хўжалигини рақамлаштириш технологиялари ва замонавий усулларини жорий этиш бўйича бир қатор ижобий ўзгаришлар амалга оширилди. Хусусан, бакалаврият таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисликларида таълимнинг кредит-модуль тизими жорий этилди, маъруза ва амалий машғулотлар ҳамда семинарларни «онлайн» кузатиш ва ўзлаштириш имконини берувчи, шунингдек, уларни электрон ахборот сақловчиларга юкловчи «E-MINBAR» платформасини амалиётга жорий этиш белгиланган, масофадан туриб фойдаланиш имконини берувчи электрон кутубхона тизими жорий этилди, таълим жараёнида электрон ресурслар салмоғини босқичма-босқич ошириб бориш, қишлоқ хўжалиги таълим йўналишлари ва мутахассисликларининг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда таълим жараёнларида халқаро миқёсда кенг қўлланиладиган замонавий дастурий маҳсулотлардан фойдаланиш ривожлантириб борилмоқда, таълим жараёни иштирокчилари фаолияти самарадорлигини мониторинг қилишнинг электрон тизими жорий этилмоқда[2]. Юқоридаги санаб ўтилган, бир қатор ижобий натижалар билан биргаликда ҳанузгача ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжудлигини билан ушбу аграр таълим тизимида кадрлар тайёрлашнинг бошқарув механизмларини такомиллаштириш талаб этилади. Аграр таълим тизимида таҳсил олаётган талабаларнинг ўқишини тамомлагандан кейин ишга жойлашиш жараёнида соҳадаги муаммоларни таҳлил қилиш ҳамда ушбу вазиятларда қарор қабул қилиши, замонавий билимларга эга эканлигини кўрсатиши, назария ва амалиётнинг юксак намунасини намоён этиши, асосийси ўқиш давомида фойдали машғулотлар билан банд бўлишини ҳисобга олиб, вазирликлар, давлат қўмиталари, давлат бошқарувининг бошқа органлари ва хўжалик бирлашмаларида ҳамда уларнинг таркибий бўлинмаларида талабаларни иш билан бандлигини таъминлаш, дарсдан бўш вақтларида расмий тарзда ишга қабул қилиш мақсадида талаба штатини жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Бунда, жорий этилаётган талаба штатига олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган ёки битирувчи курс талабалари стажёр лавозимларига ишга қабул қилиш ва зарур меҳнат шароити билан таъминлаш зарур ҳисобланади.

Фикримизча қуйидаги талаба штатини жорий этиш механизми орқали, меҳнат бозорига ҳамда бошқарув кадрлар заҳирасига юксак маънавиятли ва ватанимиз равнақи учун хизмат қиладиган битирувчи кадрлар етишиб чиқишига хизмат қилади. Бундан ташқари, ушбу ОТМ ва иш берувчи ҳамкорлигида талаба штатини жорий этиш ва уни амалга ошириш жараёни мунтазам равишда профессор-ўқитувчиларда ўз устида

янада кўпроқ ишлашни талаб этса, талабаларда ўқув жараёнида замонавий билимларни эгаллаш бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини баён этиш учун кўникма шаклланишига тўртки бўлади (3-расм).

3-расм. ОТМ ва иш берувчи ташкилот ҳамкорлигида “талаба штатини” жорий этиш ва амалга ошириш жараёни¹

Бугунги кунда аграр таълим тизимида битирувчи кадрларни ўз мутахассислиги бўйича иш билан таъминлашда бир қатор муаммолар юзага келмоқда. Яъни битирувчилар ўқишни тугатгандан сўнг, бошқа йўналишларда фаолият олиб бораётганлигини ёки ўқишнинг иккинчи мутахассислигида ўқишни афзал кўраётганлиги кузатишимиз мумкин. Бу эса, аграр соҳада жойларда мутахассис кадрларга эҳтиёж ортиб бораётганлигидан далолат беради. Ушбу талаба штатида

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

фаолият олиб борган талаба эса келгусида мазкур ташкилотда ёки ўзи истиқомат қиладиган ҳудуддаги ташкилот учун малакали кадр бўлиб, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий фаравонлигини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотларимиз давомида талаба штатини жорий қилишда қандай афзалликларга эришишимиз ҳамда ёш бўлажак кадрлар учун қулай шарт-шароитлар яратилишини таъминлашни инобатга олган ҳолда талабалар ҳамда ишлаб чиқариш корхоналарида иш фаолиятини олиб бораётган талаба кадрлар ўртасида сўровнома ўтказилди. Сўровномада иштирок этган 300 нафар респондентдан кўрилган асосий муаммолар келтириб ўтилиб истиқболда талаба штатини жорий этиш ва ишлаб чиқариш корхоналарида тадбиқ этиш бўйича сўров натижаларига кўра, 210 нафар (70%) респондент талаба штатини жорий этиш зарурлигини кўрсатган бўлса, 75 нафар (25%) респондент корхоналарда талаба штати жорий этилиши ОТМ ларда таълим сифатини ошишини кўрсатиб ўтган, шу билан бир қаторда 15 нафар (5%) респондент талаба штатини жорий этиш шарт эмаслигини кўрсатиб ўтган (4-расм).

№	Афзаллик томонлари	Изоҳ
1	Назарий билимларни мустаҳкамлаш, билим ва кўникмаларни амалиётда қўллаш	Талабалар учун ишлаб чиқариш ва таълим интеграциясини йўлга қўйиш учун оптимал ечим ҳисобланади
2	Ҳақиқий иш жараёнини ўрганиш ҳамда амалий жиҳатдан танланган йўналишнинг афзаллигини, ижобий ва салбий томонларини таҳлил қилиш	Талабалар бевосита ташкилотда иш жараёнини ташкил этилиши ва вазифалар ижросини таъминлашда иштирок этади
3	Жамоа билан ишлаш кўникмасини шакллантириш ва мулоқот қилиш малакасини ошириш	Ташкилотнинг раҳбар ва ходимлари, миждозлар билан муомала қилиш маданияти шаклланади
4	Тажрибали профессионал устоз билан ҳамкорлик қилиш тажрибасига эга бўлиши	Ҳақиқий устоз-шоғирд тизимини шаклланишига ҳамда кўп йиллик иш тажрибасига эга бўлган ходимлардан фойдали маълумотлар олишга имконият яратилади
5	Танланган мутахассислигини ва касбга қўйиладиган талабларни эрта тушуниш, касбга йўналтириш ва кейинги ўсиш йўналишини танлаб олиши	Ўз танлаган мутахассислигининг келгусида жамиятимизга қанчалик зарурлигини эрта тушунишига сабаб бўлади
6	Меҳнат бозорини ўрганиш, қандай билим ва кўникмалар талаб этилиши, малакали кадр бўлиши учун ўқиш жараёнида қайси жиҳатларга аҳамият қаратиш имкониятини яратилиши	Бугунги иқтисодиётни модернизациялаш ва рақамлаштириш даврида меҳнат бозорида рақобатбардош кадрлар бўлиши учун асосий таъсир этувчи омилларга эътибор бериш кераклиги тўғрисида кўникма шаклланади

7	Битирувчи ўз карерасини яратиши учун нималарга эътибор бериш кераклиги бўйича тажриба орттириши ва мартаба бошлаш учун яхши имкониятнинг мавжудлиги	Ўқишни тамомлагандан сўнг аниқ иш жойига ва иш ўрнига эга бўлиши
8	Иш берувчи ташкилотда заҳира кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйилиши	Ташкилот учун келгусида малакали кадрлар заҳирасини шакллантилишига олиб келади
9	Илм-фан ишлаб чиқариш интеграциясининг самарали йўлга қўйилиши	ОТМ ва иш берувчи ташкилотлар ўртасида самарали ҳамкорлик йўлга қўйилади
10	Таълим сифати ва ўқув жараёнининг самарадорлигини ошиши	ОТМда малакали кадрлар тайёрлаш, таълим сифатини ошиши, раҳбар ва педагог ходимларнинг самарали меҳнат фаолияти йўлга қўйилади

4-расм. Сўровнома асосида талаба штатини жорий этиш зарурияти¹

Бундан ташқари, аграр соҳа корхоналари билан ҳамкорликда ташкилотларда талаба штатларини жорий этишнинг қуйидаги афзалликлари, ОТМ ва ташкилот меҳнат бозори учун малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлашга эришиши кўришимиз мумкин бўлади (1-жадвал).

1-жадвал

Талаба штатини жорий этишнинг афзалликлари²

Талаба штатини жорий этиш ва унга талабаларни жалб этиш ташкилот учун жуда қийин иш бўлишига қарамай, келгусида ташкилот учун афзалликлари мавжуд. Ёш мутахассисларни ўзлари учун тарбиялаш, уларни ташкилот талаб қиладиган талаб ва ўзига хос хусусиятларга эга бўлган малакали кадр қилиб тайёрлаш, ОТМ ўқув режа ва

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида тайёрланган.

² Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

дастурларини тўғрилаш, шу асосда манфаатли ҳамкорлик ҳамда илм-фан ишлаб чиқариш интеграциясини таъминлашга хизмат қилади. Ўқиш давомида эгалланган назарий билимларини амалий фаолиятда моҳирона қўллаш олиши учун яхши имконият яратилади. "... Улар аграр соҳада юзага келадиган муаммоли вазиятларда тезкор қарор қабул қилиш кўникмасига эга бўлади." "...Улар ўзларини малакали, рақобатбардош, ижро этувчи, аниқ, берилган вазифаларга масъулият билан муносабатда бўладиган қилиб кўрсатадилар. Бугунги кунда аграр олий ўқув юртлари битирувчиларига бўлган талаб муаммоси нафақат касбий тайёргарлик жиҳатдан, балки ташкилотнинг ишлаб чиқариш ва бошқарув самарадорлигига таъсири ва унинг ривожланишига туртки бўлиш имкониятлари кўриб чиқилиши зарур ҳисобланади.

Бугунги кун битирувчиси меҳнат бозорида рақобатбардош бўлиши, касбий фазилатларга эга, билим ва замонавий оргтехника билан ишлаш қобилияти ҳам алоҳида аҳамиятга эга. (интернет, компьютерлар, факслар, принтерлар, сканерлар ва бошқалар), ҳайдовчилик гувоҳномаси ва машина бошқаруви, чет тилларини билиш, ўз-ўзини бошқариш ва одамларни бошқариш қобилияти; юқори раҳбарият томонидан қўйиладиган талабларни тушуниш, жамоада ишлаш қобилияти, вазифаларни ҳал қилишда масъулият ва мустақилликка эга бўлиш каби хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган бўлиши муҳимдир.

Агросаноат мажмуасининг республикаимиз иқтисодиётидаги мавқеини мустаҳкамлашда малакали кадрларни тарбиялаш, таълим бериш ва ўз соҳасиларининг етук мутахассислари бўлиб шакллантиришда меҳнат амалиёти нафақат муҳим, балки ўқув жараёнининг ажралмас қисмидир. Айнан ишлаб чиқариш жараёнида назарий эгаллаган билимларини қўллаш, тажриба орттириш, олинган билимларнинг воқеликка мувофиқлиги очиб берилади, аслида "у нимани ўрганганлиги" ва энг муҳими "нима учун" тушунчаси пайдо бўлади. Талаба учун ишлаб чиқариш корхонасидаги иш жараёни ва амалиёт кўпинча унинг касбий карьерасининг бошланғич нуқтасига айланади. Шу тарзда битирувчи кадрлар вақт ва кучни сезиларли даражада тежаб, ўқишни тугатгандан сўнг кераксиз ҳаракатлар қилмаслиги ва аниқ қаерга боришни билиб олиш имконияти яратилади.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, ҳар бир шахс ўз фаолиятни тизимли амалга оширишининг асосий воситаси тинимсиз меҳнат, замонавий билимларни эгаллаш ва уни амалиётга жорий этиш ҳамда тўхтовсиз ҳаракатлар мажмуидир. Замонавий менежмент ва илм-фан ютуқларидан фойдаланишга асосланган ҳаракатлар тизимининг кундалик қўлланилиши ташкилот фаолияти самарадорлигига сезиларли тарзда ижобий таъсир кўрсатади. Жумладан, аграр таълим муассасаларида ҳам бошқарувни замонавий усуллар ёрдамида олиб борилиши ҳамда малакали кадрлар тайёрлашда қуйидагилар алоҳида аҳамият касб этади:

ОТМ фаолиятини прогноз қилиш ва режалаштириш, стратегияларни ишлаб чиқиш;

Янги таълим йўналишлари ва шакллари танлаш;

Маркетинг стратегиясининг мавжудлиги;

Малакали кадрларни тайёрлаш орқали замонавий сифат стандартларига мувофиқ маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш;

Замонавий молиявий бошқарув тизимларини яратиш;

Кадрларни меҳнат бозорида жой-жойига оқилона қўйиш, вазифаларни тақсимлаш, иш берувчилар билан мунтазам ҳамкорлик қилиш;

Таълимга оид ахборот тизимини ташкил этиш ва ундан фойдаланишнинг самарадорлигини таъминлаш;

Ҳар томонлама назорат, таҳлил, камчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф этишни таъминлаш;

ОТМ раҳбар ва педагог ходимларининг малакаси ва маҳоратини ошириб бориш.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 4 март куни “Олий таълим муассасалари талабалари бандлигини таъминлаш бўйича устувор вазифаларни белгилаш тўғрисида ўтказган йиғилиши”, «Халқ сўзи», 05.03.2022 й., 48 (8110).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2019 йил 8 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони. www.lex.uz
3. www.agro.uz (Қишлоқ хўжалиги вазирлиги сайти).Alisherovich T. F. Sog'lom turmush tarzini shakillantirishda jismoniy madaniyatning inson hayotidagi roli.
4. www.tdau.uz (Тошкент давлат аграр университети сайти).

**Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>**

09.00.00 – Фалсафа фанлари

Tulaganov Muminjon Taxtamuratovich
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, II-son
Toshkent akademik litseyi, maxsus fanlar o‘qituvchisi, mayor
E-mail : academicaget6767@gmail.com

JAMIYATDA FUQAROLARNING HUQUQIY -SIYOSIY ONGINING YUKSALTIRISHDA ETNOMADANIY OMILLARNING O‘RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada asosiy masala fuqarolarning huquqiy siyosiy ongini shakllantirish muammolariga bag‘ishlangan. Mualliflar huquqning etnik-madaniy kelib chiqishi, bundan tashqari diniy va huquqiy siyosiy ongning munosabatlari va o‘zaro ta‘sirining, etnik xilma-xillikning madaniy-ma‘naviy jamiyat hayoti qarashlariga, huquqiy-siyosiy madaniyatga ta‘siri, o‘ziga xos xususiyatlari, huquqiy nigilizm shakllanishining oldini olish muammolari bilan bog‘liq masalalarni ko‘rib chiqadilar. Chunki huquqiy hayotning ma‘naviy va madaniy asoslarini tahlil qilish, huquqiy tizimni samarali rivojlantirish omillarini tashkil qiladi

Kalit so‘zlar: Huquqiy siyosiy ong, Huquqiy ong shakllanishi, etnik omil, etnomadaniyat, axloqiy ta‘sir, huquqiy siyosiy an‘analar, qadiryatlar, etnik xilma-xillig, etnomadaniy qadiryatlar.

Тулаганов Муминжон Тахтамуратович
Министерство внутренних дел
Республики Узбекистан Ташкентский Академический
лицей № II, учитель специальных предметов, майор
E-mail: academicaget6767@gmail.com

РОЛЬ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ В ПОВЫШЕНИИ ПРАВОВОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ГРАЖДАН В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация: В данной статье основной вопрос посвящен проблемам формирования правового и политического сознания граждан. Авторы обсуждают вопросы, связанные с этнокультурным происхождением права, взаимосвязью и взаимодействием религиозно-правового политического сознания, особенностями влияния этнического многообразия на взгляды на культурно-духовную жизнь общества, правополитическую культуры, а также проблемы предотвращения формирования правового нигилизма. рассматривают, т. К. Анализ духовно-культурных основ правовой жизни. Составляют факторы эффективного развития правовой системы.

Ключевые слова: Правополитическое сознание, формирование правосознания, этнический фактор, этнокультура, нравственное воздействие, правовые политические традиции, ценности, этническое разнообразие, этнокультурные ценности.

Tulaganov Muminjon Taxtamuratovich
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan,
Tashkent Academic Lyceum No. II, teacher of special subjects, major
E-mail: academicaget6767@gmail.com

THE ROLE OF ETHNO-CULTURAL FACTORS IN RAISING THE LEGAL AND POLITICAL CONSCIOUSNESS OF CITIZENS IN SOCIETY

Abstract: In this article, the main issue is devoted to the problems of forming the legal and political consciousness of citizens. The authors discuss issues related to the ethno-cultural origin of law, the relationship and interaction of religious and legal political consciousness, the specific characteristics of the influence of ethnic diversity on the views of the cultural and spiritual life of the society, the legal political culture, and the problems of preventing the formation of legal nihilism. Consider, because the analysis of the spiritual and cultural foundations of legal life. Constitute the factors of effective development of the legal system

Key words: Legal political consciousness, formation of legal consciousness, ethnic factor, ethnoculture, moral influence, legal political traditions, values, ethnic diversity, ethnocultural values.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N13>

Kirish. Huquq nazariyasining fundamental muammolaridan biri – bu yangi axloqiy-huquqiy an’analarni, yuksak huquqiy madaniyatni rivojlantirish. Zamonaviy jamiyatning huquqiy asoslarini shakllantirish mavjud qadriyatlar tizimini qayta ko’rib chiqishni, o’zbek xalqining axloqiy va huquqiy qadriyatlarini qayta tiklashni talab qiladi. Bugungi kunda huquq fani xalqning ma’naviy tajribasi, uning yuksak huquqiy ongi asosidagina rivojlana oladi. Hozirgi vaqtda ichki huquq tizimi chuqur inqiroz holatida. Ushbu inqiroz, birinchi navbatda, jamiyat ongida asosiy huquqiy qadriyatlarning qadrsizlanishi, yot g’oyalarning jamiyat ruhiyatiga singishi zamonaviy ommaviy madaniy qarashlarning avj olishi, qonunchilikning nomukammalligi, huquq va erkinliklarni himoya qilishning haqiqiy kafolatlarining yo’qligi, odil sudlovni amalga oshirishning deformatsiyalari bilan bog’liq. Natijada jamiyatning huquqiy siyosiy madaniyati darajasi pasayib, huquqiy ongning o’ziga xos xususiyati huquqiy nigilizmga aylanib bormoqda. Bularning barchasi qonun ustuvorligining inqiroziga va natijada jamiyatning inqirozga olib keladi.

Mavjud vaziyat uni hal qilish yo’llarini zudlik bilan izlashni talab qiladi. Inqiroz hodisalarini bartaraf etishning eng muhim shartlaridan biri huquqiy siyosiy madaniyat darajasini oshirish uchun shart-sharoit yaratishdir. Ya’nikim xalqining huquqiy siyosiy qadriyatlarini mustahkamlash tabir joiz bo’lsa huquqiy an’analar ahamiyatini oshirish muhimdir. Mamlakatimizning etnik tarkibini hisobga oladigan bo’lsak huquqiy siyosiy an’analarni mustahkamlashda turli qarashlarga ega millat vakillari mavjud jamiyatda an’analarni turg’un shakllantirish juda murakkabdir, qolaversa bugungi kunda omma uchun bir xillikni targ’ib etuvchi madaniyat xuruji allaqachon bizning xalqimiz an’analariga ham o’z ta’sirini o’tkazgan. Ya’nikim etnomadaniy omillar ham jamiyatdagi huquqiy siyosiy ong shakllanishiga ta’sirini o’tkazmay qolmaydi.

Huquqiy madaniyat an’analarini shakllantiriruvch eng asosiy omillar ham milliy va etnik xarakterdagi omillar bilan belgilanadigan qadriyatlardan iborat. Ushbu siyosiy va huquqiy qadriyatlar har doim o’ziga xos milliy xususiyatga ega bo’lib, ular muayyan siyosiy va

huquqiy muhitga xosdir. Milliy-etnik qadriyatlar ikkinchi darajali emas, ular mutlaq qadriyatlar kabi muhim va ularni qandaydir nuqsonlarga bog'lab bo'lmaydi, ular milliy qadriyatlar kabi muhim rol o'ynaydi. Misol tariqasida biz o'zbek milliy qadriyatlarini aytaylik, o'zbek sivilizatsiyasi va uning O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi shakllanishidagi ta'sirini olishimiz ham mumkin.

Tadqiqot maqsad vazifalari

Yuqoridagi fikr mulohazalardan kelib chiqib ushbu tadqiqotda asosiy masala fuqarolarning huquqiy siyosiy ongi shakllanishiga etnomadaniy omillarning ta'sirini baholash o'rganishdan iborat.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar tahlili

Huquqiy ong ijtimoiy ongning muayyan shaklidir. U odamlarning huquqiy bilimini, tafakkurini va his-tuyg'ularini ifodalaydi, shuningdek, ularning atrofdagi huquqiy hodisalarga munosabatini belgilaydi, siyosiy ong esa jamiyat a'zolarining siyosatni tushunishi yuzasidan mavjud bo'lgan bilimlar, qarashlarni baholay olish tizimidir.

“Keng ma'noda shaxsning siyosiy ongi deganda o'zini-o'zi tashkil etish va o'zini-o'zi tartibga solish asosida davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda u yoki bu shaklda ishtirok etish qobiliyati va istagi tushuniladi. Siyosiy madaniyat shaxsning ijtimoiy-siyosiy hayot ishtirokchisi sifatida siyosiy voqeyilikdan xabardorligi, siyosiy jarayonlarga munosabati ishtiroki va o'zini o'zi jamiyatdagi siyosiy maqomini belgilashida namoyon bo'ladi” [1].

Shu o'rinda siyosiy huquqiy ong shakllanishi va etnik madaniyat o'rtasidagi munosabatlar ta'siriga to'xtalib o'tsak: Ma'lumki ko'pgina davlatlar ko'plab etnik guruhlar asosida vujudga kelgan. Davlat jamiyatning siyosiy tashkiloti sifatida ko'pincha etnik kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan muayyan odamlar guruhi tomonidan tashkil etiladi. Hozirgi vaqtda davlatlar, qoida tariqasida, ko'p millatli siyosiy birliklardir, ammo shunga qaramay, har doim etnik yadro mavjud, etnik ko'pchilik bu axloqiy yadro sifatida ishlaydi. Davlatning shakllanishi va rivojlanishida etnik ko'pchilikdan xalqlardan tashqari etnik oz xalqlar ham ham ishtirok etadi.

Etnos insoniyatning bir qismi sifatida vujudga keladi va rivojlanadi, yaxshilik va yomonlik, foyda va zarar haqida o'z g'oyalari ega va ma'naviy madaniyatning bir qismidir. Muayyan etnik guruhning ma'naviy madaniyati odamlarning madaniy muhitning muayyan elementlariga beradigan axloqiy ahamiyatini tavsiflovchi qadriyatlar tizimi sifatida ishlaydi. Alohida xalqlar orasida qadriyat toifalari va g'oyalari shunchalik farq qilishi mumkinki, bir jamiyat a'zolari o'rtasida istalgan va ijobiy bo'lgan narsa o'ta salbiy baholanadi va boshqalar tomonidan rad etiladi.

Muqaddas yoki axloqiy jihatdan majburiy deb qabul qilingan narsa boshqa biron tomonidan kufr va axloqsiz deb hisoblanishi ham mumkin. Har bir etnik guruhning o'ziga xos dunyoqarashi, o'ziga xos psixologiyasi, o'z huquqi (huquqiy madaniyat va huquqiy siyosiy ong muayyan etnik guruhning dunyoqarashi va ayrim xususiyatlariga muvofiq shakllanadi) mavjud.

Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishning muhim jihatlaridan biri etnik xususiyatlardir. Huquqiy madaniyat va huquqiy ongni shakllantirishda jamiyat taraqqiyoti, uning qadriyatlari, tarixiy an'analari qarang turli ko'rinish shakllari namoyon bo'ladi. Huquqiy ong inson va jamiyat hayoti davomida shakllanadi va rivojlanadi. Shu bilan birga, uning rivojlanishidan qat'i nazar, u shaxs yoki butun jamiyatning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.

Huquqiy ongni shakllantirish jarayoni sezilarli tashqi ta'sir ostida sodir bo'ladi. Shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ko'p bo'lib, ularning ta'siri natijasida boshqalardan ajralib turadigan alohida huquqiy ong shakllanadi. Bu omillar shartli ravishda "faol", ya'ni faqat biron-bir harakatni amalga oshirishda ma'lum bir ta'sirga ega bo'lganlar va "faol bo'lmagan" - bu faqat ularning mavjudligi bilan ta'sir qiladiganlarga bo'lish mumkin.

Huquqiy-siyosiy ongda kimningdir irodasi hamisha o'z aksini topadi. Masalan, o'z etnosini uning davlat taraqqiyotida hisobga oladigan bo'lsak, o'zbek millatiga tegishli bo'lmagan etnik qarashlarni O'zbekiston tomonidan qabul qilinishi o'zbek huquqiy ongining xarakterli belgilarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan, juda muhim omil bo'lganligi tarixdan ayon. VIII-asrning birinchi choragida arab xalifaligining bosqinchilik yurishlari bilan bog'liq ravishda islom dinining kirib kelishi O'rta Osiyo xalqlarining madaniyatiga keskin burilish hosil qilgani hamamizga ma'lum, demak shuni ham qo'shimcha sifatida takidlash mumkinki, har qanday "din" aholi dunyoqarashi va ongiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.[2]

Millatning huquqiy ongni shakllantirishga ta'sirini hisobga olgan holda, bu ta'sirni muhokama qilayotgan qaysi etnik guruhga - titul yoki ozchilikka tegishli ekanligiga qarab ajratish kerak. Gap shundaki, agar biz huquqiy ongni huquqqa munosabat deb hisoblasak, u holda huquq butun madaniyatning bir qismi ekanligiga tayanish kerak. Shuning uchun har doim shuni hisobga olish kerakki, agar biz davlat qonuni haqida gapiradigan bo'lsak, unda biz, qoida tariqasida, aholining ko'p qismini tashkil etuvchi titulli etnik guruhning unga munosabatini baham ko'rishimiz kerak.

Millatimizning huquqiy ongi, xususan, ommaviy-huquqiy ong G'arb mamlakatlari bilan solishtirganda rivojlanmagan. Aholida huquqiy ongni shakllantirish jarayonida qadriyat sifatida qonunga hurmatni tarbiyalash jarayoni sodir bo'ladi. Huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy an'anaga turli etnik omillar kuchli ta'sir ko'rsatadi, ular o'z navbatida butun qadriyatlar doirasida shakllanadi. Ularning orasida eng muhimini aniqlash mumkin. Bizning nuqtai nazarimizdan, bu "Vatan", "Vatan tushunchasini tashkil etuvchi etnos" kabi hodisalarni tushunish va idrok etishdir.

Ma'lumki, huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy an'analari o'ziga xos sivilizatsiya shart-sharoitlarni ochib beradi. Sivilizatsiyaning o'zi etnomadaniy hamjamiyat tarixiy rivojlanishining asosiy vositasidir. Aynan u (sivilizatsiya) tarixiy taraqqiyotning realligi, o'ziga xosligi va ko'rinishlarining xilma-xilligini, uning ahamiyati va qiymatini belgilaydi. Huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy an'analarda mujassamlangan siyosiy-huquqiy qadriyatlar milliy-etnik bo'yoqdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. Ularda doimo milliy-davlat mazmuni va korrelyatsiyasi mavjud. Etnik omillar ma'lum bir etnik guruhning (xalqning) siyosiy va huquqiy an'analari doirasida mustahkamlangan va uzatiladigan ijtimoiy qadriyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. "Etnik hamjamiyat" hodisasining o'zini aniq tasavvur qilish, u yoki bu xalqning bir butunga birlashishiga, tarixiy jarayonning o'ziga xos mustaqil subyekti sifatida harakat qilishiga qanday bog'lanishlar imkon berishini bilish orqaligina bu omillarni keltirib chiqarish va tushunish mumkin. Bu esa ma'naviy-madaniy xususiyatlari to'g'risida ma'lum tasavvurlar hosil qilishga imkon beradi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqotni olib borishda mavzu yuzasidan barcha ilmiy elektron hamda yozma manbalar tahlil qilindi va o'rganildi. Bundan tashqari, tadqiqotimiz davomida tahliliy, tarixiy, so'rovnoma metodlardan foydalanildi.

Natija va muhokama

Huquqiy siyosiy ong shakllanishiga ta'sir etuvchi etnomadaniy omillar

▪ *Diniy.* Huquqiy siyosiy ong shakllanishiga avvalo din va boshqa madaniy omillar bilan birgalikda jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Har bir milliy tipdagi odamlarning o'ziga xos urf-odatlar bor. Bu urf-odatlar boshqa millatlarning urf-odatlariga ta'sirida ham barqaror va saqlanib qoladi. Qadimgi millatlar orasida urf-odatlar alohida barqarorlikka, ahamiyatga ega. Bu holat ularning ajralib turadigan xususiyatidir.

▪ *Muloqot tili.* Bu juda muhim ayniqsa huquqiy voqelikni idrok etish va baholashda. Tilning o'ziga xosligi ko'pincha tegishli etnik jamoa doirasidagi huquqiy hodisalarni tushunishning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Uning alohida ahamiyati huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash va boshqa huquqiy faoliyat doirasida yuridik texnika, uning xususiyatlari va o'ziga xos xususiyatlari o'zini namoyon qila boshlaganda namoyon bo'ladi.

▪ *Milliy etnik hamjamiyatning son tarkibi.* Bu "tutun xalqlar" omili yoki aksincha, "yo'qolib borayotgan xalqlar" omili.

▪ *Milliy huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy an'analarning o'ziga xos xususiyatlari* ham geografik determinantlar bilan belgilanadi. Ko'pincha geografik omillar asosiy omil bo'lib ishlaydi, chunki ular ko'p darajada muayyan xalqning iqtisodiy rivojlanishini, uning milliy madaniyatini belgilaydi.

▪ *Tarixning umumiyliigi.* Eng muhim omil milliy madaniyat va an'analarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash. Muhim tarixiy voqealarga, muhim siyosiy-huquqiy o'zgarishlarga muayyan milliy guruhning aralashuvi, albatta, bu xalq madaniyatiga ta'sir qiladi. Bu yerda politogeneza (davlat tuzuvchi xalqlar), milliy ozodlik kurashida va boshqalarda ishtirok etish ham muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi omillar siyosiy huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy an'analarni qiyofasini belgilaydi. Siyosiy va huquqiy an'analarni butun borlig'i davomida zaiflashishi yoki faollashishi mumkin. Ularning o'ziga xosligi shundaki, ular butun o'n yillar va hatto asrlar davomida faol shakllarda namoyon bo'lmasdan, shu jumladan ularni keltirib chiqargan sharoitlar allaqachon yo'qolganida ham davom etishi mumkin. Ularning faol roli siyosiy kurashning alohida yuksalishi, siyosiy muammolarning keskinlashuvi va milliy vazifalar davrida namoyon bo'ladi.

Bu siyosiy va huquqiy an'analarni xalqning ongsizligida dasturlashtirilgan omil bo'lib, faqat o'zining ichki mantig'iga ko'ra rivojlanadigan va ijtimoiy-siyosiy hayot bilan bog'liq bo'lmagan genotipga o'xshash narsani anglatmaydi. U o'z-o'zidan, hamma uchun kutilmaganda harakat qilishga, siyosiy kurashning borishi va natijalarini halokatli tarzda oldindan belgilashga qodir emas. An'ana doimiy ravishda qat'iy belgilangan chegaralar ichida aylana olmaydi, u doimo ulardan chiqib ketishga harakat qiladi. Siyosiy va huquqiy an'analarni ham vujudga keladi, mustahkamlanadi va kuchga kiradi.

Huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy ong etnik-madaniyat demokratiya darajasiga, parlamentarizm xarakteriga, konstitutsiyaviy tuzilishga, saylov tizimining xususiyatlariga, partiyalar va davlatning roliga ta'sir qiladi. Ular muxtoriyat, mustaqillik, ozodlikni sevish, quyi tabaqalarning tashabbuskorligi, ularning vatanparvarligi va baynalmilalligi kabi omillarga ham ta'sir qiladi. Ular mamlakat siyosiy madaniyatiga, davlat va siyosiy arboblarni, parlament deputatlarini, davlat hokimiyati organlarini vakillarining xulq-atvoriga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, etnik madaniyatning Huquqiy siyosiy ong shakllanishiga salbiy ta'sirlarini oldini olish uchun bir so'z bilan aytganda, milliy o'z-o'zini identifikatsiya qilish siyosati va qaror

qabul qilish sohasidan shaxsiy hayot va madaniyat sohasiga surilishi kerak. Shu bilan bir qatorda, milliy g'urur tuyg'usi iqtisodiy raqobatda yuksalishi mumkin...

Shubhasiz, liberalizm bilan birga yashash yo'llarini izlash kerak. U milliy madaniyatga ochiq bo'lish zarurligi haqida gapirganda ham haqli. Shu bilan birga, milliy o'z-o'zini identifikatsiyani faqat shaxsiy hayot sohasiga majburlab bo'lmaydi. U milliy, shu jumladan, milliy huquqiy madaniyatni to'ydiradi, singdiradi va mazmunini tashkil etadi. Kimdir milliy huquqiy madaniyatni siyosatdan, qarorlar qabul qilishdan qanchalik ajratib qo'ymoqchi bo'lmasin, buning uddasidan chiqmaydi. Gap shundaki, milliy siyosiy va huquqiy qadriyatlarning siyosiy-huquqiy ustuvorlik sifatida uzoq va mutlaq hukmronligiga, ularni davlat faoliyatining yagona dominantiga aylantirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Bunday yondashuv davlat-huquqiy tizimni deformatsiyaga olib keladi, uning mohiyatini buzadi. Huquqiy madaniyat va siyosiy-huquqiy an'analarni noto'g'ri belgilangan milliy ustuvorliklar bilan cheklab bo'lmaydi. Konstitutsiya bilan qo'riqlanadigan qadriyatlar sifatida inson va fuqaroning huquqlari ustuvorligini doimo yodda tutish lozim.

Xulosa

Xulosala o'rnida aytish mumkinki etnik madaniyat asosan axloqiy jihatlar huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yetarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Huquq etnosning mahsuli bo'lganligi uchun undan ajralmas bo'lib, u o'z tashuvchisi bilan birga shu etnosning xususiyatlariga mos ravishda vujudga keladi va rivojlanadi.

Huquq hamisha xalqning huquqiy madaniyati va huquqiy siyosiy ongi darajasini aks ettiradi. O'zbekistonda huquqiy ong va huquqiy madaniyat juda ko'p turli jihatlariga muvofiq shakllangan, ammo etnik madaniy jihatlarini asosiylaridan biri deb hisoblash mumkin, chunki bu jihatlar ma'lum bir etnik guruhning qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Etnik kelib chiqishi inson va umuman jamiyat hayotida juda muhim rol o'ynaydi. Lekin inson va jamiyat buni to'g'ri qabul qiladi, chunki bir etnik guruh har doim davlat va qonunni hurmat qilishi va unga bo'ysunishi odat tusiga kiradi; boshqa odamlar an'anaga ko'ra qonunlarni e'tiborsiz qoldiradilar va ularni faqat javobgarlik og'rig'i ostida bajaradilar; yana bir guruh fuqarolar, ehtimol, faqat bir narsani qonun sifatida qabul qiladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ Бозаджиев В. Л., Политическое сознание и политическое самосознание <https://monographies.ru/en/book/section?id=8234>
2. "O'RTA OSIYOGA ISLOMNING KIRIB KELISHI VA MAHALLIY XALQLAR ORASIDA YOYILISHI" Husen Hayrullayevich Jo'rayev
3. Vavilin V.F., Mordoviya ASSRda (qishloq aholisi) zamonaviy etnik-madaniy jarayonlarning miqdoriy bahosi. Saransk: Sarat nashriyoti. Universitet Saran, fil., 1989. 45-b.
4. Karimov B. [va boshq.], Ma'naviyat asoslari / o'quv qo'llanma. – Toshkent: "Donishmand ziyosi", 2021.
5. Milliy istiqlol g'oyasi: akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma/mualliflar jamoasi: Q. Nazarov va boshqalar. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi, "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2014

**Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>**

09.00.00 – Фалсафа фанлари

Aripov Alisher Abdumalikovich,

Jizzax davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi Markaziy
Kengashi Ijroiya qo'mitasi devoni "Axborot xavfsizligini
ta'minlash va monitoring" bo'limi boshlig'i
Tel. (+998)915662299 email: a.aripov.87@mail.ru

YOSHLAR MA'NAVIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA MILLIY VA DINIY BAG'RIKENGLIKNING O'RNI

Annotatsiya. Maqolada yoshlar ma'naviy xavfsizligini ta'minlashda milliy va diniy Bag'rikenglikning o'rni va uni ta'minlash mexanizmlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Shu bilan birgalikda yoshlarda milliy va diniy bag'rikenglik xislatlarini yuksaltirish, bag'rikenglik tuyg'ularini o'stirish, yoshlar o'rtasida ta'lim-tarbiya hamda ma'naviy, diniy va g'oyaviy targ'ibotlarni yana-da kuchaytirish va bu jarayonda o'zini-o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirish, yoshlar-ijtimoiy institutlar-jamiyat munosabatlari tizimini shakllantirish asosida jamiyat barqarorligini doimiy ta'minlab borish yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, millat, elat, din, e'tiqod, vijdon, diniy qarash, bag'rikenglik, ijtimoiy hayot, inson huquqlari, xalqaro huquq, erkinlik, burch, tinchlik, totuvlik, hamjihatlik, insonparvarlik, xavfsizlik, barqarorlik, qadriyat, urf-odat.

Арипов Алишер Абдумаликович,

Самостоятельный исследователь Джизакского
государственного педагогического университета,
заведующий отделом «Обеспечения информационной
безопасности и мониторинга» Аппарата Исполнительного
комитета Центрального Совета демократической партии
Узбекистана «Миллий тикланиш»; Тел. (+998)915662299;
email: a.aripov.87@mail.ru

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ НРАВСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В статье научно исследуется роль национальной и религиозной толерантности в обеспечении нравственной безопасности молодежи и механизмы ее обеспечения. При этом повышать качества национальной и религиозной толерантности у молодежи, воспитывать чувства толерантности, еще больше усиливать воспитание и нравственную, религиозно-идеологическую пропаганду среди молодежи, повышать в этом процессе роль самодетальности. Органы государственной власти, институты гражданского общества, молодежь-социальные институты-общество выделяют непрерывное поддержание стабильности общества на основе формирования системы отношений.

Ключевые слова: Духовность, просвещение, культура, нация, народ, религия, вера, совесть, религиозное видение, толерантность, общественная жизнь, права человека, международное право, свобода, долг, мир, гармония, солидарность, гуманизм, безопасность, стабильность, ценность, традиция.

Aripov Alisher Abdumalikovich,
Independent researcher of Jizzakh State Pedagogical
University, Head of the "Information Security Assurance and
Monitoring" Department of the Executive Committee of the
Central Council of the "National Revival" Democratic Party of
Uzbekistan. Tel. (+998)915662299; email: a.aripov.87@mail.ru

THE ROLE OF NATIONAL AND RELIGIOUS TOLERANCE IN ENSURING YOUTH MORAL SECURITY

Abstract. The role of national and religious tolerance in ensuring the moral security of young people and the mechanisms of its provision are scientifically studied in the article. At the same time, to increase the qualities of national and religious tolerance among young people, to cultivate feelings of tolerance, to further strengthen education and moral, religious and ideological propaganda among young people, and in this process to increase the role of self-government bodies, civil society institutions, youth-social institutions-society continuous maintenance of society's stability based on the formation of a system of relations is highlighted.

Key words: Spirituality, enlightenment, culture, nation, people, religion, faith, conscience, religious vision, tolerance, social life, human rights, international law, freedom, duty, peace, harmony, solidarity, humanitarianism, security, stability, value, tradition

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N14>

Zamonaviy sharoitda jahonda millat, millatlararo munosabatlar, milliy madaniyat, qardosh xalqlarning madaniy merosi, etnik muammolari, jo'g'rofiy va iqtisodiy birligi haqidagi qarashlar, nazariyalar va tasavvurlar o'zgarimoqda. Diniy qarashlar tizimida ham dinning mohiyati va uning tarqalish geografiyasi, dinning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati va rolining o'zgarib borayotganligi, din global jamiyatda ko'pgina kuchlarning mafkuraviy qurol sifatida maqomga ega bo'layotganligi zamonaviy jamiyatga xos xususiyatlar hisoblanmoqda. Umuman olib qaraganda global dunyoda diniy va milliy munosabatlarda insoniyat ma'naviy hayoti bilan goh konstruktiv, goh destruktiv ta'sirlarni namoyon etmoqda.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 2-moddasida "Har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat'iy nazar ushbu Deklaratsiyada e'lon qilingan barcha huquq va barcha erkinlikka ega bo'lishi zarur. Bundan tashqari, inson mansub bo'lgan mamlakat yoki hududning siyosiy, huquqiy yoki xalqaro maqomidan, ushbu hudud mustaqilmi, vasiymi, o'z-o'zini idora qiladimi yoki boshqacha tarzda cheklanganligidan qat'iy nazar biror bir ayirmachilik bo'lmasligi kerak" [1], deb ta'kidlanishi milliy va diniy qarashlar va e'tiqodidan qat'iy nazar har bir inson har bir jamiyatda to'laqonli hayot kechirishi lozimligini bildiradi.

Yangi tarixiy sharoitda o'zini ko'rsatayotgan ma'naviy va ijtimoiy jarayonlar turli mamlakatlar xalqlari tarixi, ularning kelib chiqishi, o'ziga xos turmush madaniyati va qo'ni-qo'shnicilik munosabatlariga har qachongidan boshqacharoq nazar bilan qarashni taqozo qilmoqda. Etnik jihatdan yaqin, tarixan bir muhitda yashab o'tgan, madaniyati bir zaminda vujudga kelgan ko'pgina xalqlar bir geografik arealda, shuningdek alohida hududlarda ham istiqomat qilishmoqda. Alohida hududlarda yashayotgan xalqlar o'z tarixiy ildizlarini qidirib topish, o'zaro hamkorlik munosabatlarini qaytadan tiklashga ham harakat qilmoqda.

Millatlararo totuvlik masalasi milliy yuksalish sari borayotgan O'zbekiston uchun ham juda muhim hisoblanadi. Mamlakatimiz hududida azaldan juda ko'p millat va elatlar tinch-totuv va hamjihatlikda istiqomat qilib kelgan, jamiyat ijtimoiy-ma'naviy qiyofasini takomillashtirishda rol o'ynagan. Asrlar davomida millat va elatlar vakillarining hayot va turmush sharoitlari bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib ketgan. O'zbek xalqining bag'rikengligi hududda barcha millatlar vakillarining o'z ona uyidek yashashi va istiqomat qilishini ta'minlab bergan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida "O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi", 8-moddasida "O'zbekiston xalqini millatidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi", 18-moddasida "O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar" [2], deb belgilab qo'yilganligi milliy bag'rikenglikning ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy ifodasidir.

Mamlakatda millatlararo totuvlik va milliy bag'rikenglik jarayonlariga takomiliga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy mezonlardan biri sifatida Milliy madaniy markazlar jamiyat ijtimoiy-madaniy rivojida muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston ko'p millatli mamlakat, mamlakatda 136 millat vakillari yashaydi. Hozirgi kunda mamlakatimizda ko'pgina millat vakillarining 140ga yaqin Madaniy markazlari samarali faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur madaniyat va ma'rifat muassasalari mamlakatimizda yashayotgan barcha millatlar vakillarining qadr-qimmatini, erkinliklari va to'la huquqlari ta'minlanayotganligidan, ularning jamiyatda to'laqonli manfaatli asoslarda samarali turmush tarzi shakllantirilganligidan dalolat beradi.

Millatlararo totuvlik – mamlakatlar ijtimoiy-madaniy siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanib, muayyan geografik hudud, davlat va jamiyatda turli xil millat va elat vakillarining tinch-totuv, bahamjihat yashashi, hamkorlikda faoliyat yuritishini ifoda etadi. Hozirgi davrda jahonda mavjud 1600 dan ortiq millatdan, bor-yo'g'i 200 ga yaqini o'z davlatchiligiga ega hisoblanadi. Mana shunday sharoitda butun dunyo mamlakatlarida millatlararo totuvlik va milliy bag'rikenglikni ta'minlash uchun, ularning ijtimoiy manfaatlari, ma'naviy-ruhiy taomili, istiqbolga qaratilgan intilishlarini muntazam o'rganib, tahlil etib borish, ijtimoiy hayot barqarorligini saqlashda mazkur omil o'ta zarur ekanligini doimiy ravishda e'tibordan qochirmaslik zarur.

Zamonaviy sharoitda jahon mamlakatlari tajribasi millatlararo totuvlik va milliy tolerantlikni ta'minlashga bir yoqlama, nomiga va yuzaki asoslarda yondashuv jiddiy muammolar keltirib chiqarishini ko'rsatdi. Xususan, muayyan davlatga o'zning asl nomini bergan ko'p sonli millat bilan o'sha hududda yashaydigan boshqa kam sonli millat va elat vakillari orasidagi barqaror munosabatlarni ta'minlanishiga jiddiy e'tibor berish talab etiladi. Agar mazkur jarayonlar ta'minlanmasa, jamiyat hayotidagi tinchlik va barqarorlikni izdan chiqaradigan hodisalar yuz berishi mumkin.

Milliy hamjihatlikning manfaatlar birligi asosida ta'minlanishi jamiyat ijtimoiy hayoti mazmuni va mohiyatini to'ldiradi va boyitadi. Bu jarayonda jamiyatda har bir millat va elat vakilining muammolarini hal etib borish, hududlar bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy masalalarni o'z vaqtida yechish, turli xil resurslarni mazkur jarayonlarni hal etishga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, jamiyatda milliy hamjihatlikni ta'minlashda quyidagi omillarga e'tiborni qaratish muhim vazifa hisoblanadi:

- inson huquqlari, sha'ni, qadr-qimmatini doimiy hurmat qilish, ehtiyojlar va manfaatlarini ro'yobga chiqarishda teng imkoniyatlar berish, qarorlar qabul qilishda aholining barcha toifalarini farovonligini teng asoslarda ta'minlash;

- mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda resurslar taqsimotini teng asoslarda ta'minlash chora-tadbirlarini takomillashtirish;

- har bir millat va elatning milliy qadriyatlari, urf-odatlar, udumlari va madaniy an'analarini hurmat qilish, ularni rivojlantirishga to'laqonli shart-sharoitlar yaratib berishni yana-da rivojlantirish;

- har bir millat va elatning jamiyatda olib borilayotgan islohotlarga munosabatini aniqlash va shu asosda maqbul qarorlar qabul qilish uchun sotsiologik tadqiqotlar va ijtimoiy so'rovlar o'tkazib borish.

Jamiyat ma'naviy barqarorligini ta'minlashda milliy bag'rikenglikning o'rni beqiyos bo'lib, jamiyat ijtimoiy hayotida turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi iliq va uyg'unlikdagi munosabatlarga o'ziga xos ilhom bag'ishlaydi. Mazkur an'ana o'zbek davlatchiligi tizimida azaldan ijtimoiy-siyosiy tizim barqarorligini ta'minlashda an'ana bo'lib kelgan. T.Matibayevning ta'kidlashicha, "Xalqimizga xos bag'rikenglik ham o'zining qadimiy ildizlariga ega. Yaxshi bilamizki, Vatanimiz qit'alararo madaniy-tijoriy aloqalarni yaxshilashga xizmat qilgan Buyuk Ipak yo'lining qoq markazida joylashgan. Bu yerda turli xalqlarning milliy an'ana va urf-odatlar o'zaro uyg'unlikda rivojlangan. Demak, o'zbekona bag'rikengligimizning ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi va bu borada biz hamisha jahon ahliga namuna bo'lib kelganmiz" [3; 33-b.].

Milliy bag'rikenglikni ta'minlashda milliy-diniy qadriyatlar, xalqimizni, ayniqsa, yosh avlodni vatanparvarlik, jamiyat ishiga mas'uliyat, mustaqillik g'oyalari sadoqat, har qanday milliy, diniy va siyosiy zo'rvonliklarga nisbatan nafrat ruhida tarbiyalash, ularni ezgulik va bunyodkorlikka da'vat etish, ularni qalbida yuksak insonparvarlik bag'rikenglik tuyg'ularini kamol toptirish muhim ahamiyatga egadir. Bag'rikenglik tuyg'usi yoshlar ongidagi mafkuraviy bo'shlikni to'ldirish, ming yilliklar davomida halol mehnati va olamshumul kashfiyotlari bilan jahon madaniy rivojiga ulkan hissa qo'shib kelayotgan buyuk qadriyatlarga hurmat, har qanday ma'naviy tahdidlar va buzg'unchi g'oyalarni kirib kelishiga qarshi qaratilgan chora-tadbirlarda mustahkam qurol bo'lib xizmat qiladi.

Milliy bag'rikenglikni jamiyatda mustahkam qaror toptirish uchun yoshlar ongiga milliy-diniy qadriyatlarni mustahkam o'rnashishi uchun targ'ibot tadbirlarini kuchaytirish lozim. Shubhasiz yoshlar ongida har qanday kirib kelayotgan g'oyalarni saralash, ularni saragini sarakka, puchagini puchakka chiqaruvchi, ayniqsa milliy nizolarni keltirib chiqaruvchi tahdidlarga qarshi turuvchi mustahkam immunitetni shakllanishiga xizmat qiladi. Bu nafaqat bugungi yoshlar uchun, balki mislsiz yuksalish sari yuz tutgan mamlakat istiqboli egalari – barkamol avlodning barqaror, tinch-totuv va osoyishta ertasi uchun zarurdir.

Mamlakatimizda din va e'tiqod erkinligi prinsipining huquqiy asoslari to'liq shakllantirilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 31-moddasida mamlakatimizda diniy e'tiqod erkinligi prinsipi qayd etilgan bo'lib, unda: "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi" [2], deb ta'kidlangan.

Din, e'tiqod va vijdon erkinliklarining barcha tamoyillari, me'yorlari va huquqiy asoslari O'zbekiston Konstitutsiyasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonunda mustahkamlab qo'yilgan.

Vijdon erkinligi prinsiplarini tiklash va uning ijtimoiy amaliyotdagi amaliyotini takomillashtirish kundalik hayot talabi va zaruriyatiga aylanib qoldi. Mazkur jarayonlarni qonuniy negizlarini rivojlantirib borish jamiyat ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi. 1991 yilda O'zbekiston Respublikasi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Mazkur Qonunning "Umumiy qoidalar" bobida diniy e'tiqod va vijdon erkinligining asosiy prinsiplari, vazifalari, ularni amalga oshirish yo'llari, qoidalari va kafolati, fuqarolarning bu sohadagi huquq va burchlari bayon etilgan. Qonunning 4-moddasida vijdon erkinligi tamoyili aniqlashtirilgan bo'lib, unda "Vijdon erkinligi - bu fuqarolarning xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik bo'yicha kafolatlangan Konstitutsiyaviy huquqidir. Fuqaro dinga, dinga e'tiqod qilishga yoki e'tiqod qilmaslikka, ibodatlarda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda ishtirok etishga yoki ishtirok etmaslikka, diniy ta'lim olishga nisbatan o'z munosabatini belgilayotganda uni u yoki bu tarzda majburlashga yo'l qo'yilmaydi" [4], deb ta'kidlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bugungi sessiya ishtirokchilariga BMT Bosh Assambleyasining "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklifi bilan murojaat qilmoqchiman. Bu hujjatning asosiy maqsadi – barchaning ta'lim olish huquqini ta'minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko'maklashishdan iborat. Ushbu rezolyutsiya bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikka ko'maklashishga qaratilgan" [5].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 2017 yil sentyabrdagi 72-sessiyasidagi t-arixiy va umuminsoniy mohiyat kasb etuvchi "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" haqidagi tashabbuslari xalqaro hamjamiyat tomonidan yuqori darajada e'tirof etilib, unga asosan, 2018 yil 12 dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Diniy ma'rifat va diniy bag'rikenglik haqida"gi Rezolyutsiyasi qabul qilindi. Akademik A.Saidovning bu borada ta'kidlashicha, "O'zbekiston jahon minbarlaridan ilgari surgan xalqaro, mintaqaviy va milliy tashabbuslar inson huquqi, erkinligi va qonuniy manfaatini har tomonlama ta'minlashga, bir so'z bilan aytganda, "Inson qadri uchun" degan ustuvor tamoyilni to'la ro'yobga chiqarishga qaratilgani xalqaro hamjamiyat e'tirofiga sazovor bo'lmoqda" [6].

Diniy bag'rikenglik nafaqat tinchlik, totuvlik, barqarorlik, ma'naviy muhit sog'lomligi mezoni, balki u ijtimoiy hayotda insonlarning olijanob, insonparvarlik va odamiylikka asoslangan yaratuvchanlik g'oyalari ham vujudga kelishiga asos bo'ladi. Jahonda mavjud bo'lgan hamma dinlar va diniy e'tiqodlarning asl negizida ezgulik, insoniylik va bag'rikenglik g'oyalari yotadi, tinch-totuvlik, yaxshilik, qon-qardoshlik, do'stlik, hamkorlik va barqaror muhitni ta'minlash kabi xususiyatlarga tayanadi. Diniy g'oyalar kishilarni halollik, toza-pokizalik, mehr-shafqat, muruvvat, birodarlik va bag'rikenglikka da'vat etadi. Shuningdek mazkur qarashlar inson hayotidagi eng muhim ma'naviy xislatlar va fazilatlarini ro'yobga chiqaradi, uni yaratuvchilik va ma'rifiy taraqqiyotga undaydi. Uning asl maqsadi inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi uzviy munosabatlarni ta'minlashda oqilona yo'l tutish, doimo jamiyat uchun foydali, insonlarga manfaat keltiradigan savobli ishlarni amalga oshirishdan iboratligini ta'kidlaydi.

Shu ma'noda olimlarning ta'kidlashicha, "Tarixga e'tibor qaratadigan bo'lsak ham islom dini kirib borgan o'lkalarda kishilar xulq-atvorida soddalik, muloyimlik, vatanparvarlik, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi insoniy fazilatlarining yuqori cho'qqiga ko'tarilgani va shu asosda ilm-fan taraqqiy etib, insonlar hayoti farovon bo'lib, jamiyatda osudalik va barqarorlik ustuvor bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Chunki, islom dini ko'rsatmalarida insonlar hayotini osonlashtirish, muhtojlarga yordam berish, bironing haqqiga xiyonat qilmaslik, halollik va poklikka targ'ib kuchli. Bu haqda Qur'oni Karim oyatlari, hadisi shariflar va dinimizning mo'tabar ulamolari hayotida ham ko'plab misollar uchraydi" [7; 3-b.]. Masalan hadisi sharifda "Osonlashtiringlar, og'irlashtirmanglar, xushxabar beringlar, nafratlantirmanlar", degan da'vatda ham kishilar o'rtasida bir-biriga muhabbat, o'zaro yordam va bag'rikenglik g'oyalari mujassamdir.

So'nggi yillarda global jamiyatda diniy omil bilan bog'liq jarayonlar, diniy qadriyatlarni qurol qilish hodisalari kuchayib bormoqda. Jahonning turli nuqtalarida dinni o'zlariga niqob qilib olgan va bu orqali o'z manfaatlari va ehtiyojlarini qondirishga harakat qilayotgan kimsalar va toifalar paydo bo'ldi. Ular har bir jamiyat, jamoatchilik va aholi o'rtasida o'rtasida buzg'unchilik, talato'plar, nohaq qon to'kish va favqulodda nizo chiqarish kabi salbiy holatlarni avj oldirib, oddiy aholi tinchligini buzib, ma'naviy muhit barqarorligini buzib kelmoqdalar.

Jumladan, islom dinida vujudga kelgan turli oqimlar ham muqaddas dinimizning ijobiy qadriyatlarini buzib ko'rsatishga harakat qilib, xalqlar va millatlar o'rtasiga nifoq solishga harakat qilmoqdalar. G.Xudoyberganovanning ta'kidlashicha, "Yurtimizni islom madaniyatining poytaxti, dunyo sivilizatsiyasining oltin beshigi sifatida e'tirof etilishida ham insonparvarlikka, ma'rifatparvarlikka qaratilgan ezgu g'oyalar yotganligini guvohi bo'lamiz. Buyuk madaniyat bag'rida yashagan millatimiz, xalqimizning irodasi baquvvat, imon-e'tiqodi mustahkam bo'lgan. Bunday xalq turli yot g'oya va qarashlar ta'siriga osonlik bilan yengilgan emas. Shunday ulug' insonlarning munosib avlodi bo'lish esa, kelajagi buyuk davlatning mustahkam asosini qurish demakdir" [8; 38-b.].

Vijdon erkinligi prinsipi jamiyatda yashovchi har bir shaxsning ijtimoiy hayotda o'zining o'rnini mustahkam egallashi, ma'naviy-ruhiy qiyofasini barqaror asosda shakllantirish, davlat va din, dinga e'tiqod qiluvchilar va e'tiqod qilmaydiganlar o'rtasidagi munosabatlarni tizimlashtirishni o'z ichiga oladi. Zamonaviy sharoitda diniy omilga butunlay yangicha rakurs bilan qarash, uning mazmunidagi umuminsoniy va milliy qadriyatlarni, inson manfaatlari va uning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan tamoyillarini targ'ib qilish, ayniqsa yoshlar ongiga dinning ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rnini ko'proq singdirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Islom dini nafaqat bugungi insonlarni balki, diniy qadriyatlar va an'analarning vorisiyligi nuqtai nazari bilan talqin qilganimizda, kelgusi avlodni ham ma'naviy bag'rikengligini ta'minlashda xizmat qiladi. Shu ma'noda, "Bugungi kunda dunyoning turli mintaqa va davlatlarida islom diniga nisbatan qiziqish va intilish kuchayib, unga xayrixoh va tarafdor bo'lganlar soni ko'payib bormoqda. Buning asosiy sababi – muqaddas dinimizning haqqoniyligi va pokligi, insonparvarligi va bag'rikengligi, odamzodni doimo yaxshilik va ezgulikka chorlashi, hayot sinovlarida o'zini oqlagan qadriyatlar va an'analarni ajdodlardan avlodlarga yetkazishdagi buyuk o'rnini va ahamiyati bilan bog'liq. Ayni paytda, bu holat dinimizning umumbashariy madaniyat va sivilizatsiya, ilmu fan rivojiga qo'shgan hissasi bilan ham izohlanadi" [9; 7-b.].

Hozirgi davrda jamiyatda “diniy dunyoqarash”, “diniy tafakkur”, “diniy-ma’rifiy tarbiya”, “diniy madaniyat” kabi tushunchalarni ijtimoiy-falsafiy jihatdan chuqurroq asoslash va ijtimoiy fanlar tizimi va ma’naviy targ’ibotida ko’proq qo’llash lozim bo’ladi. Mazkur kategoriyalar ijtimoiy hayotda va odamlar tafakkurida tobora dadilroq o’rin egallashi, makon va zamon xususiyatiga ko’ra yana-da dolzarb ahamiyat kasb etib borishi lozim. Jamiyatda yuksak ma’naviyat, millatning g’oyaviy, ma’naviy va ijtimoiy yetukligi ta’minlash, yurt tinchligi va barqarorligini saqlab qolishning zaruriy omillaridan biri yoshlarga dinning ijtimoiy-ma’naviy mohiyatini to’g’ri tushuntirish va targ’ibot qilish lozimligidir.

Diniy-ijtimoiy tarbiya yoshlarning ma’naviy-ruhiy jihatdan takomilining tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur tarbiya natijasida jamiyat ma’naviy munosabatlarida bo’ladigan o’zgarishlarning mohiyati va mazmuni yoshlar tomonidan u yoki bu darajada anglab yetiladi va ularda jamiyat jarayonlariga ongli munosabatda bo’lish qobiliyati shakllanadi. Ana shu jarayonda yoshlar o’zlari istiqomat qilayotgan mamlakatning ma’naviy barqarorligi uchun qayg’urish, uni har qanday diniy mazmundagi ichki va tashqi xavflardan va tahdidlardan himoya qilishdek muhim fazilatlarini tarbiyalanadi va amaliy natijalari namoyon bo’ladi.

Bugungi kunda yoshlarimizning jamiyatda ma’naviy dunyosini o’stirish, ularning davlat va jamiyatning hayot-mamot xususiyatlari, ijtimoiy barqarorligi, tinch-totuv va hamjihat yashash uchun kurashish jarayonlarida o’zini to’laqonli mas’uliyat bilan namoyon etish fazilatlarini shakllantirish masalalari zarurligi aniq va ravshan bo’lib bormoqda. Ushbu masala jamiyatning ma’naviy taraqqiyotida yoshlarning fidoyilik bilan jamoatchilik, oila, ta’lim-tarbiya tizimi va boshqa taalluqli muassasalar bilan hamkorlik va uyg’un asosda harakat qilishi, ular dunyoqarashida ushbu ko’nikmalarni to’liq ravishda namoyon bo’lishi lozimligini ko’rsatib turibdi. Hozirgi kunda bu borada birmuncha kamchiliklar va tuzatilishi lozim bo’lgan nuqsonlar mavjud bo’lib, ularni bartaraf etish muhim vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda oliy o’quv yurtlarida, o’quv muassasalarida, maktablarda diniy ekstremizmga qarshi kurashning ma’naviy-ma’rifiy asoslari kurslari o’tilmayapti, bu predmet oldin mavjud bo’lgan bo’lib, bugungi kunda qisqartirilgan. Mazkur fanni o’quv muassasalarida tiklash bilan birgalikda uning mazmun va mohiyati samaradorligini yaxshilash, bu darslar jonli misollar, targ’ibot vositalari bilan boyitilishi lozim. Shuning bilan birgalikda o’quv muassasalarida o’qimaydigan, uyushmagan yoshlar o’rtasida ham diniy ma’rifat targ’ibotini yo’lga qo’yilishi lozim. Chunki, biz ularga dinning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati, shuningdek uning bag’rikenglik g’oyalari kengroq tushuntirishimiz kerak. Mazkur tadbirlar yoshlarni diniy-mafkuraviy tahdidlar, ekstremistik illatlarga duch kelganda munosib javob bera olish qobiliyatini shakllantiradi.

Jamiyatda diniy ma’rifat targ’ibotini mahallalarda, jamoatchilik orasida, ijtimoiy-iqtisodiy muassasalarda, aholi o’rtasida ko’plab olib borilmog’i lozim. Bu ishlarda “Ma’naviyat va ma’rifat” markazlari, “Mahalla”, “Nuroni” fondlari bo’linmalari, Yoshlar Ittifoqi, Yoshlar ishlari agentligi tizimlarining o’rni salmoqli bo’lishi kerak. Yoshlar ongiga diniy ekstremizm va terrorizm g’oyalari kirib qolmasligi uchun ularda mustahkam mafkuraviy immunitet shakllantirish, ularning diniy tahdidlarga nisbatan kurashuvchanlik qobiliyatni doimo takomillashtirib bormog’imiz lozim bo’ladi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarning milliy va diniy bag’rikenglik tuyg’ularini o’stirish va bu asosda jamiyat ijtimoiy barqarorligi va ma’naviy xavfsizligini ta’minlash jarayonlarida quyidagi muhim vazifalarni hal etilishini taqozo qiladi:

- Jamiyat ma'naviy xavfsizligini ta'minlashda yoshlar ijtimoiy kayfiyatlarini barqarorlashtirishda milliy-diniy qadriyatlar, axloqiy-estetik tamoyillar, tarixiy an'analar, sharqona turmush madaniyatining asosiy ko'rinishlari muhim ahamiyat kasb etishini hisobga olish maqsadga muvofiq;

- Global jamiyatda umuminsoniy tamoyillar orqali qardosh xalqlar va qo'shni mamlakatlar yagona zamin, yagona makonni hamda millatlararo totuvlikni qaror toptirishga doimiy harakat qilib borish, shuningdek, milliy va diniy bag'rikenglik munosabatlarini uyg'unlashtirish va bu borada tegishli chora-tadbirlarni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir;

- Yoshlar ma'naviy diniy va milliy bag'rikengligining bugungi kundagi darajasini aniqlash uchun sotsiologik so'rovlar o'tkazib borish va uning natijalari bo'yicha tegishli xulosalar va takliflar berib borish;

Mamlakatimiz ijtimoiy hayotida diniy-ma'naviy omilning roli, ilmiy-nazariy asoslarini kuchaytirishimiz lozim. Bu jarayonda ma'naviy-ma'rifiy, milliy va diniy-ijtimoiy vaziyatni sog'lomlashtirishga oid qonunlar va me'yoriy hujjatlar mazmuni va ko'lamini ham takomillashtirib borish lozim.

Adabiyotlar / Литература / References:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. 29-modda. <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, –Toshkent, 2021.
3. Matibov T. O'zbekiston – umumiy uyimiz. “O'zbekistonda millatlararo totuvlik, milliy, diniy va siyosiy bag'rikenglikni yanada rivojlantirishning ijtimoiy, falsafiy masalalari” respublika ilmiy – amaliy konferensiyasi. Toshkent, TDIU, 2020. –b. 33.
4. O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 5 iyuldagi O'RQ-699-sonli "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/5491534>.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi. 2017 yil 19 sentyabr. <https://president.uz/uz/lists/view/1063>.
6. Saidov A. Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida. 23.07.2022. <https://parliament.gov.uz>.
7. Abdullayev A, Usmonov I, Shodiyev J. va boshq. Islom ma'rifati va hozirgi zamon. –Toshkent, O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi NMB, 2021. –b. 3.
8. Xudoyberganova G. Globallashuv sharoitida islom ma'rifatini shakllantirish masalasi.// “Globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarbiyasining ma'naviy-ma'rifiy texnologiyalari” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to'plami. Toshkent, 2019. –b. 38.
9. Yusupov O. (mas'ul muharrir). Diniy bag'rikenglik va mutaassiblik (yuz savolga yuz javob). –Toshkent, O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi NMB, 2021. –b. 7.

09.00.00 – Фалсафа фанлари

Xabib Sattorov,
Navoiy viloyat IIB JXX JTSB PPX
batalion komandiri, Podpolkovnik.

TASAVVUF TA'LIMOTIDA SHARIAT, TARIQAT, MA'RIFAT, HAQIQAT BOSQICHLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Tasavvuf shayxlari va ularning shogirdlari sufiylik yo'lini tutgan kishilarni na dunyodan, na oxiratdan ta'ma qilmaslikka, nafs ko'chasidan o'tmaslikka undaganlar. Sufiylik odob-axloqli, qalbi va ruhi pok, bilimi yuqori insonlarni, ya'niki komil insonlarni tarbiyalab kamolga yetkazishni o'zlarining asosiy burchi va maqsadi deb bilganlar ma'naviyati, ruxiyati, extiyojlari va uning Xudoga munosabati haqidagi falsafiy ta'limot deyishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: Tariqat, Sufiylik, Ustoz, Ma'rifat, Inson, Haqiqa, Qur'on, Axloq, Maktab, Olloh, Tasavvuf.

Хабиб Сатторов,
Командир батальона МВД ППС
Навоийская область, Подполковник.

ЭТАПЫ ШАРИАТА, ТАРИКАТА, ПРОСВЕТЛЕНИЯ, ИСТИНЫ В УЧЕНИИ СУФИЗМА

Аннотация: В данной статье шейхи суфизма и их ученики призывали людей, вступивших на путь суфизма, не вкушать ни мира, ни загробной жизни, и не переходить путь похоти. Можно сказать, что суфизм – это философское учение о духовности, духе, потребностях и мироощущении тех, кто считает своим главным долгом и целью воспитывать людей благовоспитанных, чистых сердцем и душой, с высокими знаниями, т.е. совершенных людей.

Ключевые слова: Тарикат, Суфизм, Мастер, Просветление, Человек, Истина, Коран, Этика, Школа, Аллах, Суфизм.

Khabib Sattorov,
Battalion commander, lieutenant colonel. MIA PPS Navoi region

THE STAGES OF SHARIATA, TARIQATA, ENLIGHTENMENT, ISTANY AND LEARNING SUFISM

Abstract: In this article, Sufism sheikhs and their students encouraged people who followed the path of Sufi not to taste either the world or the hereafter, and not to cross the path of lust. We can say that Sufism is a philosophical teaching about the spirituality, spirit, needs and attitude of those who consider it their main duty and goal to educate people with good manners, pure heart and soul, and high knowledge, i.e. perfect people.

Keywords: Tariqat, Sufism, Master, Enlightenment, Man, Truth, Qur'an, Ethics, School, Allah, Sufism

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N15>

IX asr davomida Tasavvuf nazariyasi va amaliyoti ustida faol ish olib borildi. Bir qancha sufiylik maktablari paydo bo'ldi, ular orasida Basra maktabidan tashqari Bag'dod va Xuroson maktablari ham birmuncha ta'sirga ega edi. Ularning vakillari inson va uning Xudoga munosabati qanday bo'lishi kerakligiga haqidagi ta'limotni yaratdilar. Ruhiiy kamolotga erishish yo'llarini ko'rsatib berdilar.

Tasavvuf insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'lidir. Bu yo'l to'rt qismga ajraladi:

1. Shariat (ma'naviy komillikning ilk bosqichi)

2. Tariqat (yo'l, tasavvufning amaliy qismi). U albatta ustoz (pir, murshid) bilan egallanadi.

3. Ma'rifat (bilmoq, bu bosqichga erishgan zohid dunyoning hamma jismida, har bir voqea-hodisada Olloh irodasini, uning sifatlarini ko'ra oladi. Ammo bu hali o'zlashtirishning aql bilan bog'langan bosqichi).

4. Haqiqat (tasavvufning eng yuqori – oliy bosqichi).

Tasavvufiy asarlarda bu atamalar haqida ko'p fikr-u mulohazalar bildirilgan. Ularda shariat asos va birlamchi ekani, tariqat, ma'rifat va haqiqatlarning bir-biriga bog'liq bo'lgani qayd etilgan. Shariat yo'lida mukammal bo'lmagan kishiga tariqat, ma'rifat va haqiqat martabalari nasib etmaydi. Bejiz emaski, oriflar: "Shariat bir daraxtdur, tariqat-uning shoxlari, ma'rifat-yaproqlari, haqiqat mevalari. Daraxt bo'lmasa navda ham, yaproq ham, meva ham bo'lmaydi", deya ta'lim berganlar"[6: 254-255-b.].

1-bosqich - shariat. Bunga ko'ra, Tasavvuf ahli avvalo shariatning barcha talablariga bo'ysunishi kerak. Shariat ma'naviy komillikning ilk bosqichi hisoblanadi. Unda asosiy islomiy talab va qoidalar o'rganilgan. Qur'on va hadislardagi axloqiy-falsafiy, ilohiy ko'rsatmalarning mohiyati o'zlashtirilgan. Oddiy so'fiy zohid shu bosqichdan yuqoriga ko'tarila olmagan.

Shundan keyin 2-bosqich - tariqatga ko'tarilish mumkin. Bunda muridlar o'z pirlari - murshidlarga itoat etishi, o'z shaxsiy istaklaridan voz kechishi shart. "Tariqat" so'zining ma'nosi yo'l demakdir. Bu yo'lda inson, ya'ni tasavvuf yo'lga kirgan kishi ruhiy-axloqiy kamolot manzillariga yetishni maqsad qilib oladi. Odatda, tariqat tasavvufning amaliy qismi hisoblanadi. Bu bosqichda shu yo'lga kirgan shaxs (u "solik" deb ataladi) ning vazifalari, uning ustoz-pirga ergashish qoidalari va bir qadar axloq-odob meyorlari haqida ma'lumotlar olinadi. Tariqat, albatta, ustoz (pir, murshid) bilan birga egallanadigan bosqichdir. Bunda solik o'z ixtiyori, irodasini pir qo'lga beradi. Tariqatning irodat deyilishiga sabab ham shundadir. Tariqat va uning maqomatlari ma'lumotlarga qaraganda, birinchi marta Zunnun Misriy tomonidan bayon etilgan ekan [2: 23-b.].

Bu bosqichdan o'tganlar yuqoriroq, 3-bosqich – ma'rifatga ko'tariladilar, bunda koinotning birligi Xudoda mujassam bo'lishi, yaxshilik va yomonlikning nisbiyligi aql bilan emas, qalb bilan anglab yetiladi. "Ma'rifat" arabcha "arafa" so'zidan olingan, uning ma'nosi anglab yetmoqdir. Tasavvufda ma'rifat bosqichi qanday o'rinni egallashi, qanday ma'noni anglatishi haqida mashhur so'fiy Sari Saqatiy (vafoti 251 h.y. 865-m.y.) shunday deydi:

Tasavvuf uch ma'noni o'z ichiga olgan atamadir:

1) Ma'rifat nurni va ruhni so'ndirmaydi.

2) Botin ilmiga oid biror so'zni kitob (ya'ni Qur'on) va sunnatga qarshi ishlatmaydi.

3) Karomatlarni, sirlarni, Olloh bilan o'zining orasidagi xos sirlarni elga bildirmaydi [3:

17-b.]

Tasvvuf nazariyotchilaridan biri Abdurazzoq Koshoniy (1329 y.) ma'rifatga quyidagicha ta'rif bergan: Ma'rifat muxtasar ilmlarni tafsilotlar suratida tanimoqdir, ilohiy ma'rifat, ilohiy zot va sifatlarni ahvol va xodisalar tafsili va nuzul bo'lgan asarlar suratida tanish demak [4: 36-b.]. Demak, moddiy dunyodagi jamiki ilm, insonlarning to'plagan hikmat-donishlari hali ochilmagan barcha siru asrorlar Ollohga tegishli, Olloh hikmatlarining jamuljamligi, bizning bilimlar esa, uning tafsiri, sharhi. Shunday ekan, Ollohni bilish uchun biz uning sifatlarini bilishdan zotini bilishga tomon borishimiz kerak bo'ladi.

Bunda darveshlik darajasiga yetish, barcha azob-uqubatlarga toqat etish, pok xislatlarni izlash, Ollohni tanish, shariat va tariqatning barcha shartlariga amal qilish, bu dunyodan yuz o'girish, oxiratni afzal bilish, haqiqat sirlaridan ogoh bo'la borish ko'zga tashlanadi. Bu bosqichga erishgan solik dunyoning hamma jismida, har bir voqea-hodisada Olloh irodasini, uning sifatlarini ko'ra oladi. Ammo bu hali o'zlashtirishning aql bilan bog'langan bosqichi hisoblanadi.

Ilohiy xislatlarni anglashda yolg'iz aqlning kuchi ojizlik qiladi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida dastlab Kuntug'di va Oyto'ldi -ikki donishmand dunyo hodisalari haqida suhbatlashadi. Oyto'ldi vafotidan so'ng uning o'g'li O'gdulmish ayni jumboqlar ustida bosh qotiradi. Uning aql timsoli ekanligini nazarga olaylik. Adib shu uch obraz bilan kifoyalanmaydi. Balki, Zohid O'zg'urmish obrazini ham kiritadi. Demak, shu asar qahramonlarining tanlanishidayoq tasavvufning boshlang'ich yo'lga ishora bor. Tasavvuf ta'limotida esa ma'rifat tushunchasi, asosan ikki qismga bo'linadi. Ular ayni paytda birlashib, "ma'rifat" tushunchasini hosil qiladi: 1. "Ma'rifatun-nafs", "Ma'rifatulloh".

Qachonki, "Ma'rifatun-nafs" hosil bo'lsa, "Ma'rifatulloh" hosil bo'ladi. "Ma'rifatulloh"ni anglagan zotlar esa Allohni tanigan hosoblanadilar. Tasavvufda tafakkurning eng muhtasham, eng zavqli va hosildor maydoni ma'rifatdir. Ahmad Yassaviy ta'kidlaganidek: Ma'rifatni minbariga minmaguncha, Shariatning ishlarini bilsa bo'lmas [5: 33-34-b.].

Ma'rifatni minbarini egallash oson ish emas. Aks holda Xoja Bahouddin Naqshband hazratlari, "Tavhid siriga yetsa bo'lur, ammo ma'rifat siriga yetish dushvordir"- demagan bo'lardi. Haqiqatda ham tavhid ma'rifatning yuqori, ammo bitta tarmog'idir. Ma'rifat Haqni tanishga g'ayrat qilishdir. Abu Bakr Kalobodiy fikricha "ma'rifat - bu kashf qilish ilmlarining ketma-ketligi boyicha, zikrlarning vujudiga rioya qilgan holda, fikr mehmonlariga sirlarni hozir qilishdir [1:112-b.], deydi. Ya'ni Allohning ulug'ligi sirini mushohada qilishdir.

Hoja Bektoshi Valiyning obrazli ifodasi boyicha "Ma'rifat shunday bir daraxtdurki, uning boshi-tavhid, tanasi-iymon, yaproqlari-islom, tubi-yaqinlik, ildizi-tavakkul, butoqlari - nahiy munkar, suvi-xavf va rajo, mevasi - ilm, tuprog'i - komil insonning ko'nglidir. Boshi arshdan ham baland bu daraxtning besh navdasidan biri shavq, ikkinchisi-muhabbat, uchunchisi inoyat, to'rtinchisi: irodat, beshinchisi esa qurbiyatdir". Demak, ma'rifat sohibi bo'lish ana shuncha haqiqat va fazilatlarining sohibi bo'lish, ma'rifat siriga yetish uchun ana shuncha haqiqat va xususiyatlarning asroridan ogoh bo'lish lozim ekan. Ma'rifat inson ongi yoki ko'ngliga tashqaridan olib kiriladigan, ya'ni zohiriy bir ne'mat yoki qudrat emas, balki insonning ilohiy mavjudligidan yuzaga keladigan fikriy va ruhiy qudratdir. Ma'rifat eng avvalo, qalb mushohadasi va o'zni anglash degani. Ma'rifat Allohning bandasiga qilgan ehsoni. Faqrlik ila botinni poklash, jon-u ko'ngil bilan Haqqa oshiq bo'lish. Haqni tanigan bir orif holiga kelish. Tasavvuf ta'limoti, ma'lum bir ma'noda, nubuvvat ta'limoti va ma'rifatga sodiqlikdir.

4-bosqich haqiqat hisoblanib, zohid “shaxs sifatida tugab”, “haqiqat”ga, haqqa yetishadi, unga singib ketib abadiylikka erishadi. Bunga sufiylar maxsus ruhiy va jismoniy harakatlar – sig‘inish va ibodatlar orqali intiladilar. Haqiqat tasavvufning eng yuqori oliy bosqichidir. Unda ezgulik va yomonlikning mohiyatini to‘la anglab yetish, har qanday ko‘ngil istaklarini pinhon tutishning uddasidan chiqish hamda shariat, tariqat, ma‘rifat talablarini to‘liq bajarish talab qilinadi.

Shayx Ahmad Yassaviy: “Haqiqat ko‘ngil (sir) bilan amal qilishdir”, dedilar. Demak, haqiqatga ochilgan birinchi va asosiy eshik shariatdir. Uning ahkomlarini mukammal bajarishga harakat qilish lozim. Tariqat – haqiqat yo‘lining ikkinchi eshigidir. Haqiqat hududsiz bir daryodir. Bu daryoda shariat kemasi bilan sayr etiladi. Faqat haqiqat maqomiga yetishish uchun kemadan chiqib dengizga g‘arq bo‘lish kerak. Shariat haqiqatning zohiri bo‘lsa, haqiqat shariatning botinidir. Haqiqat bir sirdir. Bu maqomga haqiqiy oshiq qullar erishadi. Bu maqomda ikkilik yo‘q. Unda qahr ham, lutf ham barobar. Bu maqom bir shahardir. Uning sultoni Haqdir. Bu maqomga yetti nafs martabalaridan oshgan, qalbini salim holatiga keltirgan, hayotini taqvo asosiga qurgan, sirrini oshkor etmagan, “karramno” tojini kiygan insonlargina noil bo‘ladi. Haqiqatning samarasi jannat va jamolullohdur.

Ushbu to‘rtta bosqich “Maqolot”[7: 22-b.] asarida Qur‘oni karim va hadisi shariflar bilan batafsil bayon qilib berilgan. Tasavvuf, asosan ma‘naviy jarayondir. Unda inson qalbini boyitadigan omillarga chorlov nihoyatda kuchli. Sufiylar haqqa yetishish mumkinligi haqidagi fikrlari, shariat tomonidan buyurilgan amallarni bajarishdan bosh tortishlari tufayli goh-gohida ma‘murlar ta‘qibiga ham uchrab turadilar (at-Tustariy, Hakim at-Termiziy, an-Nuriy). Mashhur mutasavvif Husayn Mansur Halloj “Anal haq” (“men al-Haqman”) degani uchun Bag‘dodda xalifa tomonidan dorga osildi (921). O‘z yurti Tabaristonda katta obro‘ qozongan Abu Yazid Bistomiy ham shakkoklikda ayblangan edi. Bu talablarni bajarish borasida inson shariat qonunlarini qattiq tutib, unga umrining oxirigacha amal qilishi, ongi va ruxiy xislatlari asosida ma‘rifatga erishishi, yuksak ahloq va odobga muyassar bo‘lmog‘i va nihoyat barcha orttirgan xislatlarini, fazilat hamda insoniy sifatlarini amalda qo‘llab, insonning komillik darajasiga ko‘tarilishga, o‘z-o‘zini anglab yetishga erishadi.

Xulosa o‘rnida ta‘kidlash joizki yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilish mumkinki, tasavvuf inson ongini quruq, ma‘nosiz g‘oyalar bilan band qilish emas, u dunyoqarashni tubdan o‘zgartirishga, tafakkurni rivojlantirishga intilishdir. Birinchi prezidentimiz aytganlaridek, “Insonga xos orzu intilishlarni ro‘yobga chiqarish, uning ongli hayot kechirishi uchun zarur bo‘lgan moddiy va ma‘naviy olamni bamisoli parvoz qilayotgan qushning ikki qanotiga qiyoslasak, o‘ylaymanki, o‘rinli bo‘ladi”. Haqiqatdan ham mana shu uyg‘unlik insonni, u yashab turgan zaminni ulug‘laydi, yuksaltiradi. Sufiylar boshqa kishilardan pok va g‘aribona xayot kechirishi, doimiy toat-ibodatda bo‘lishi va faqat iloxiy ruxga qo‘shilishni maqsad qilib qoyishi bilan ajralib turganlar. Ular uchun yagona istak Allohning diydoriga yetishishdir. Dunyoviy hamma narsadan voz kechish, oxir-oqibatda o‘zlikdan kechish-sufiylik ta‘limotining mohiyati sanaladi. Buyuk sufiy Boyazid Bistomiy aytadilarki: O‘zingdan o‘tding, Allohga yetding. Xoja Baxouddin Naqshband aytadilarki: Bizning hech narsamiz yo‘q, lekin hech narsadan kamimiz ham yo‘q. O‘sha “hech” narsa ketidan yugurib g‘am tashvishda ham emasmiz. Egnimizda janda, orqamizda go‘riston, agar o‘lsak hech bir motam kerak emas.

Sufiylik – tasavvuf avvalo kishining ko‘ngliga, qalbiga tayanadi. Ko‘ngilni, qalbni tarbiyalashga, pokizalashga intiladi. Chunki Alloh faqat kishining pokiza qalbidagina jilva qiladi.

Sufiylik ta'limotida insondagi jamiki xudbinlik, illat, razolat, boylikka xirs qoyish jism extiyoji va nafs ta'masidan kelib chiqadi, deb qaraladi.

Sufizm (tasavvuf) aslida komil inson va inson kamoloti to'g'risidagi ta'limot desa bo'ladi. Komil inson bo'lish uchun esa avvalo jism va nafs ehtiyoji va ta'masini yengish kerak. Dunyoga, boylikka mehr qoyish insonni nafsga qul qilib qo'yadi. Sufiylik yo'lini tutgan kishi nafsni rad etadi. Nafs barcha xudbinlik va razolat, falokat va ma'naviy halokatning sababchisi. Nafs insonni tubanlik botqog'iga botiruvchidir. Ana shu falokat va illatlardan forig' bo'lishning birdan-bir to'g'ri yo'li nafs extiyojini yengish, bosib o'tishdir. Buning uchun dunyo muhabbatidan voz kechish va Alloh muhabbatiga ko'ngil bog'lash darkor. Sufiylik buni insonning o'zligini anglash yo'li deb qaraydi. Hoja Baxouddin ta'biri bilan aytganda: O'z nafsining yomonligini tanish o'zligini tanishdir. Tasavvuf ahli uchun asosiy masala qalbni poklash, uni xudbinlik zangidan tozalash bo'lgan. Ular bu ishni nafsni poklashdan boshlaganlar. Buning uchun nafsni poklash yo'llarini ishlab chiqqanlar. Nafsni va shu orqali ko'ngilni poklash esa riyozat chekish orqaligina bo'ladi. Riyozat chekish shunchaki, sabr-toqatli bo'lish, qiyinchiliklarga bardosh berish emas. Balki, Haq yo'lida ongli ravishda inson o'z oldiga ulug' bir maqsadni belgilab, unga yetishish uchun ixtiyoriy ravishda barcha qiyinchiliklarni zimmasiga olib, to'siqlarni yengib o'tib, maqsad sari olg'a intilish riyozat bo'ladi. Tasavvuf tariqatlari riyozat chekish orqali inson nafs va ko'ngilni poklash yo'li bo'lib, uni temirchining olovli kurashiga qiyos etish mumkin. Unda inson ko'ngli avval mumdek yumshab shakl oladi, so'ng chiniqtiriladi va sayqal beriladi. Oxirida ko'ngil po'lat kuzgu singari sayqal topadiki, o'zida ilohiy nurni akslantirib, oy singari nurlanib, o'zi ham atrofga ziyo tarata boshlaydi. Ana shunday ko'ngil egasi komil insondir. Bunday inson o'zidan atrofga ziyo taratadi, o'zga insonlar ruhini xam ma'rifatli etadi, ko'ngillarni nurlantiradi. Buyuk sufiylar, tasavvuf tariqatlarining yo'l boshchilari ana shunday komil inson bo'lganlar. Ular riyozat chekish orqaligina u dunyo va bu dunyo saodatiga erishganlar.

Tasavvuf shayxlari va ularning shogirdlari sufiylik yo'lini tutgan kishilarni na dunyodan, na oxiratdan ta'ma qilmaslikka, nafs ko'chasidan o'tmaslikka undaganlar. Sufiylik odob – axloqli, qalbi va ruhi pok, bilimi yuqori insonlarni-ya'niki komil insonlarni tarbiyalab kamolga yetkazishni o'zlarining asosiy burchi va maqsadi deb bilganlar. Boshqa so'z bilan aytganda, insonning ruhiy-ma'naviy kamoloti tasavvufning asosiy maqsadi bo'lib, bu maqsad yo'lida har bir ulug' shayx o'z tartib qoidalarini ishlab chiqqan va shu asosda turli tariqat suluklari shakllangan. Yuqoridagilarni umumlashtirib "tasavvuf" bu ilohiyat olami, inson ma'naviyati, ruhiyati, ehtiyojlari va uning Xudoga munosabati haqidagi falsafiy ta'limot [8: 35-b.] – deyishimiz mumkin.

Sodda qilib aytganda, tasavvuf inson qalbiga sayqal berish ilmidir. Xalqimiz, ayniqsa yosh avlod bu ilmdan 70 yil davomida bexabar qoldi. Mustaqillik tufayli boshka ma'naviy qadriyatlarimiz singari tasavvufiy qadriyatlarimiz qayta tiklandi, ular har jihatdan o'rganila boshlandi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Abu Bakr Kalobodiy. At-Ta'arruf. Tarj. Otaqul Mavlonqul o'g'li va Mavluda Otaqul qizi. Toshkent.
2. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. - T.: Movarounnahr, 2009.
3. Usmon Turar. Tasavvuf tarixi. - T.: Istiqlol, 1999.

4. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. - T.: Yozuvchi.1996.
  5. Ibrohim Haqqul. Taqdir va tafakkur. - T.: Sharq, 2007.
  6. Shayx Najmiddin Kubro. Tasavvufiy hayot. Toshkent. 2004 yil.
  7. Hoja Bektoshi Valiy. Maqolot. - Toshkent, 2000.
- Q. Bo'ronov Xalqimiz ma'naviyati va ma'rifatining teran ildizlari.

09.00.00 – Фалсафа фанлари

ТУРСИНБОЙ СУЛТОНОВ

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси доценти,
фалсафа фанлари номзоди

ИСТЕЪДОДНИНГ ИККИ МУҲИМ ТОМОНИ

Аннотация. Мақолада истеъдод эгаларининг икки муҳим томони ҳақидаги ғоя очиб берилган. Унда истеъдодли буюк шахс эгаларининг икки тарихий шакллари, уруш ва тинчлик, яратувчилик ва бузғунчилик, нур ва зулмат, бунёдкорлик ва вайронкорлик, яхшилик ва ёмонлик, нажот ва ҳалокат, саодат ва фалокат масалалари амалий иш фаолиятлари ўрганилган.

Калит сўзлар: истеъдод эгалари, қобилият ва шахс, яратувчилик ва бузғунчилик, нур ва зулмат, бунёдкорлик ва вайронкорлик, яхшилик ва ёмонлик, нажот ва ҳалокат.

ТУРСИНБОЙ СУЛТОНОВ,

Ташкентский государственный экономический университет
«Социально-гуманитарные науки» доцент кафедры,
кандидат философских наук

ДВА ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ТАЛАНТА

Аннотация: В статье исследуются два важных аспекта развитие таланта. В ней исследуются две исторические формы малоодаренных личностей, практическая деятельность войны и мира, созидания и разрушения, света и тьмы, созидания и разрушения, добра и зла, спасения и разрушения, счастья и бедствия.

Ключевые слова: таланты, способность и личность, творчество и разрушение, свет и тьма, созидание и разрушение, добро и зло, спасение и разрушение.

TURSINBAY SULTONOV

Tashkent State University of Economics
"Social and Humanities" associate professor
of the department, candidate of philosophy

TWO IMPORTANT ASPECTS OF TALENT

Abstract. The article explores two important aspects of talent development. It explores two historical forms of less gifted individuals, the practical activities of war and peace, creation and destruction, light and darkness, creation and destruction, good and evil, salvation and destruction, happiness and disaster.

Key words: talents, abilities and personality, creativity and destruction, light and darkness, creation and destruction, good and evil, salvation and destruction.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N16>

Кириш.

Истеъдоднинг инсон ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти жуда муҳим фалсафий масаладир. **Истеъдод** – ақл-мантиқ, ички рационал руҳий билим, интеллект, лаёқат, иқтидор, зеҳн, билим ва қобилият, ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас салоҳият ҳамда даҳоликнинг қўшилувчи натижасидир. Истеъдодли инсон меҳнат ва мақсад йўли билан ўз ғояларини яратади, улардан куч-қувват олади. Ўзи яратган билим, ғоялар инсоннинг онги ва шуурини, тафаккурини ва эътиқодини эгаллаб, унинг соҳибига айланади. Истеъдодли инсон тафаккуридаги юксак ғоялар одамларни олижаноб мақсадлар сари етаклайди.

Истеъдодли одамлар нафақат адабиёт, санъат, балки илм-фан ва бошқа соҳаларда ҳам ижодий қобилиятининг намоиш этади. Масалан, косиб, деҳқон, темирчи ёки кўнчи истеъдодли шахс бўлса, ўз касбига ижодий ёндашади ва юқори самарага эришади. Истеъдод меҳнат ва тиришқоқлик билан эгизак ҳодиса. Туғма қобилиятли шахс янгиликларни эгаллашга киритмаса, кўп меҳнат қилмаса, ўз истеъдод куртакларини рўёбга чиқара олмайди. Истеъдод ўзига хос кўринишда намоён бўлади. Чунончи, истеъдод: илмий бадий, техник ижодкорликда, спорт ва касб-кор маҳоратида яққол кўринади. Шунингдек, истеъдод инсон амалий фаолиятининг барча соҳаларида ўзига хос тарзда акс этади. Истеъдод ҳар бир соҳа мутахассисида ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожлантирилмаган ҳолатда ҳам акс этиши мумкин. Шунинг учун ҳам инсон ўз ҳаётий фаолияти давомида билим ва тажрибасини янада ривожлантириши лозим. Истеъдодли шахсни тарбиялашнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий омиллари бўлиб, жамиятда бундай кишилар учун шарт-шароит яратилиши муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳаррири Салим Дониёровнинг саволларига жавобларида шундай деган эди: “Малумки, ёшлар янгича фикрлашга, янги-янги ғояларни дадил ўртага ташлаб, уларни амалга оширишга, муаммоларни ижодий ва ностандарт ёндашувлар асосида ҳал этишга мойил бўлади. Шунинг учун ҳозирги кунда ёш авлод вакилларининг билим олиши, илм-фан, инновациялар, адабиёт, санъат ва спорт соҳасидаги истеъдод ва салоҳиятини юзага чиқариши, уларнинг жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш учун барча шароитларни яратишга устувор аҳамият бермоқдамиз”. [1] Бу аҳволни тубдан ўзгартириш учун юксак бадий маҳорат билан бир қаторда, миллий тафаккур салоҳиятига эга бўлган истеъдодли ёшларни тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим.

Асосий қисм.

Истеъдоднинг икки томони, қарама-қаршилик, зид куч-қудрати мавжуд. Бу ўринда гап бир-бирига қарама-қарши бўлган, бир-бирини инкор қиладиган икки хил ҳаётий қараш ҳақида бормоқда (биринчиси инсонларга хос ҳаётий қараш, иккинчиси, унга зид бўлган, бефарқ бўлиб яшайдиган, инсонларга зиён келтирадиган одамларнинг фикр-қарашлари).

Биринчиси, эзгулик ва бунёдкорлик, **иккинчи** эса ёвузлик ва бузғунчилик, билимсизлик. Истеъдоднинг ана шу икки тарихий шаклларини, мазмун-моҳиятини

олам, борлиқ, ижтимоий ҳаётда азал-азалдан эзгулик ва ёвузлик, нур ва зулмат, бунёдкорлик ва вайронкорлик, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги қарама-қаршилиқ кураши шаклида ривожланиб келган.

Биринчи шаклдаги истеъдод инсонни улуғлайди, унинг руҳи, куч-қудрати ва салоҳиятини оширади, халқ, Ватан, бутун инсоният учун фойдали ишлар қилишга сафарбар этади, ўзида меҳнат, тараққиёт, дўстлик, тинчлик, адолат, ҳалоллик каби эзгу мақсадларни мужассам қилади. Истеъдод эгаларининг **бунёдкорлиги шундаки**, улар юртни обод, халқ ҳаётини фаровон қилишдек эзгу олижаноб мақсадлар сари макон нуқтаи назаридан ривожланиб боради. Улар инсоният цивилизацияга эришган даврлардан буён жамият ҳаётининг энг эзгу ғоялари сифатида яшаб келмоқда.

Истеъдодли инсонда идрок, тасаввур, тафаккур, хотира, кузатувчанлик чексиз ўсган бўлиб, воқеа-ҳодисаларнинг янги қирралари ва унинг негизида мураккаб алоқадорликни кашф этишда кўринади. Зардушт яратган “Авесто” китобида қуйидаги сатрлар мавжуд: “Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу ишлар билан эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу ишни ақлайман. Ўзимни бори эзгу фикрга, эзгу сўзлар (айтиш)га, эзгу ишлар амалига бахшида қиламан, барча ёмон фикрлардан, ёмон сўзу ёмон ишлардан юз ўгираман”. Бу юксак ғоялар бундан 2700 йил муқаддам яшаб ўтган ватандошимиз Зардуш (истеъдоди)нинг эзгулик мақсади, мафкураси эди.

Ана шундай фикрлар, яъни, эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлик мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир.

Ўтмишдан тортиб, то бугунги кунгача бўлган даврда дунё эъзозлаган кўплаб буюк истеъдод эгаларининг жамият тараққиётига, цивилизацияга ижобий таъсирлари кўп бўлган.

Ҳар бир халқнинг тарихи шу халқдан етишиб чиққан буюк сиймолар, мард қаҳрамонлар ва фидойи инсонлар тарихи асосида битилган. Худудимиздан иккинчи Ренессанснинг буюк зотлари – Жалололдин Мангуберди, Амир Темур ва Бобур Мирзо каби юртнинг мард фарзандлари – буюк истеъдод соҳиблари бўлган.

Минг йиллар ўтса ҳам улуғ аждодларимизнинг матонати ва қаҳрамонлиги халқнинг хотирасидан ўчмайди. Чунки улар юксак ғоялар – Ватан озодлиги, эл-юрт бахт-саодати, илму урфон ривожини йўлида жон фидо қилганлар.

Истеъдод эгаси бўлган Аҳмад Яссавий бутун умрини ҳақ ишқида ўтказганида ҳам, Нажмиддин Кубро мўғил босқинчиларига қарши жанг қилганда ҳам улуғвор ғоялар уларга сабр-бардош ва матонат ато этган. Урганччи босқинчилардан ҳимоя қилишда байроқ тутиб жон берган Нажмиддин Кубронинг қаҳрамонлигида, дунёни тўфондек босган Чингизхон қўшинига ўн бир йил муттасил мардона кураш олиб борган Жалололдин Мангубердининг жанговар руҳида, юртимизни истилочилардан озод қилиб, буюк давлат барпо этган Амир Темур бобомизнинг бунёдкорлик салоҳиятида ҳам маънавий жасорат туйғуси буюк ва устувор аҳамият касб этгани шубҳасиз, албатта. Ғарбда Жордано Бруно жисму жонини эгаллаган буюк ғоя, истеъдоди туфайли гулхан алангасида ҳам ўз эътиқодидан қайтмаган, Насимийни товонидан сўйсалар ҳам, ишқи илоҳий деб жон берган. Жаҳон тарихидан, жумладан халқимизнинг ўтмишдан ҳам,

қайси соҳада бўлмасин, мардлик ва жасурлик кўрсатиш учун инсонга албатта улуғвор ғоя керак эканига қўплаб мисоллар топилади.

Юнон файласуфи Аристотель фикрича, иккита инсон айнан бир хилда фикрламайди, уларнинг олам ҳақидаги тушунчалари, фикрлари хилма-хилдир. Дарҳақиқат, дунёдаги халқлар, миллатлар, мамлакатлар ва давлатлар ҳам бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг диний эътиқоди, миллий маданияти, менталитети, мақсадлари ва тараққиёт йўллари ҳам ранг-барангдир. Ана шу дунёдаги ҳар бир истеъдод эгасининг, давлат, халқ ва миллат, жамиятнинг мақсад ва манфаатлари, ўзига хос ғояси ва мафкураси мавжуд.

Муайян бир иқтидорлик ғоя дастлаб бирон бир истеъдод эгасининг онгида пайдо бўлади. Айни пайтда у юксак ижтимоий мазмунга эга ҳамдир, жамиятнинг тараққиёт йўлидаги эзгу интилишларини акс эттиргани боис умуминсоний қадриятга айланади. Жаҳон тажрибасига назар ташласак, бутун дунё тараққиётига улкан таъсир кўрсатган назарий таълимот ва мафкураларни яратиш учун инсоният тарзининг турли даврларида улкан ақл-заковат, истеъдод ва теран тафаккур соҳиблари мислсиз заҳмат чекканини кўрамиз. Суқрот ва Платон, Конфуций ва Зардушт, Алишер Навоий ва Маҳатма Ганди каби буюк мутафаккирлар фаолияти бунинг яққол тасдиғидир.

Истеъдоднинг иккинчи томони шундаки, айрим истеъдод эгалари, қобилиятли шахслар ўз билими, тафаккури, лаёқатини бузғунчилик, босқинчилик, вайронагарчилик йўлига сарф этиб, тажовузкор ва ақидапараст бўладилар. Афсуски, айрим одамлар доно ақллари жиноят ишларига ишлатадилар. Инсон ва жамият бор экан, истеъдодли шахсларнинг эзгулик қарашларига зид бўлган зулм ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат янги-янги шаклларда кўринади. Лекин улар одамзотнинг адолат, тинчилик ва биродарлик, тараққиёт ва фаровонлик ғояларига таяниб, олий мақсадлар сари интилишларини асло тўхтата олмайди. Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзгатиб юбориш осонроқ. Кўпгина мамлакатлардаги уюшган жиноятчилар – мафиялар ўз шахсий манфаатларини жамият, давлат, халқ манфаатидан устун қўйиб, қўрқитиш, зўрлик ишлатиш, ўлдириш каби усуллардан фойдаланадилар.

Айрим истеъдод эгаларининг ёвузлик ва вайрончилик хусусияти яна шундаки, улар турли таъсирчан воситалардан фойдаланиб, одамларни сохта ва пуч мақсадларга эриштирувчи, уларнинг куч-қудратини бузғунчилик ва жиноятга йўналтирадиган, инсоният учун фақат кулфат келтирадиган ҳаракатлар қилади. Шу сабаб айрим истеъдод эгаларининг вайронкорлик мазмун-моҳияти, мақсад-муддаоларини билиш ниҳоятда муҳим. Бу фуқаролар, айниқса ёшлар учун бузғунчилик хавфини туғдириб, ўзларида ёт мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш учун зарур билимларни эгаллайди. Вайронкорлик одамзод бошига кўп фожиалар келтирган. Ўрта асрларда Ғарбда амалга оширилган салб юришлари, шарқдаги муқаддас ерларни христиан бўлмаган халқлардан тозалаш баҳонасида қанчадан-қанча урушлар сабаб бўлган. Инсон онги ҳаётининг 6 минг йили давомида 14 513 та турли даражадаги урушлар содир бўлиб, унда 3 милрд. 640 млн. киши қурбон бўлган. Мана шу сон-саноксиз урушлар натижасида барбод этилган қиймат-қадрият олтинга айлантирилганида Ернинг экватор айланаси бўйича уни 10 метр қалинликдаги ва эни 8 км бўлган олтин камар билан айлантириб чиқса бўлар экан. Освенцим лагерда 4 млн. бегуноҳ одам тириклайин ёқиб юборилган, кули

экинларга сепилган. 5 минг йил ичида инсоният бор-йўғи 292 йил урушсиз тинчликда яшаган.

Вайронкорлик хатти-ҳаракатлари асосида ғайриинсоний ғоялар ётади. Улар инсонга, инсоният эришган ютуқларга нафрат билан қарашни, бузғунчиликни рағбатлантиради. Шу сабабдан айрим истеъдод эгаларининг ёвузлик, бузғунчилик ҳаракатларини қуйидаги оқимларда ҳам кўриш мумкин. 1. Диний фанатизм. 2. Фашизм, 3. Большевизм. 4. Коммунизм. 5. Расизм. 6. Ирқчилик. 7. Терроризм. 8. Космополитизм. 9. Шовинизм. Давлат шовинизми. 10. Ниглизм ва ҳоказо.

Сукротнинг ҳаётий шиори: “Мен ҳеч нарса билмаслигимни биламан, бошқалар эса шуни ҳам билмайди”. У ўзини одамлардан бир поғона устун кўярди. Сукрот одамларнинг санамларга ибодат қилишига қаршилик кўрсатиб, сайёраларни Худо деб аташдан бош тортди. Шунинг учун Афинанинг ўн икки қозисидан ўн биттаси уни қатл этишга фатво бердилар. Сукрот эса ҳақ йўлидан қайтмаганича ўлиб кетди. [2;10]

Ўрта асрларда Ғарбдаги ақидапарастлик мафкураси бўлган инквизиция черковнинг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатиб, хур фикр ривожига, жамият тараққиётига тўсиқ бўлди. XIII асрда папа қўшинлари Франциянинг жанубида 20 минг кишини қириб ташладилар, айниқса илғор фикрли зиёлиларга қарши инквизиция суди жорий этилиб, мустақиллик учун курашчи Ян Гус ўлдирилди, осмон илмининг даҳоларидан бири Жордано Бруно ўтда куйдирилди. Галилео Галилей 5 ой қийноққа солиниб, тавбасига таянтирилди. Лекин бари-бир у «ер айланади» деган фикридан қайтмади. Галилей ва Копперник каби юзлаб буюк ақл-заковат соҳиблари ана шундай ақидапарастлик таъқибига учраганлар.

Жордоно Бруно илмий қарашлари учун жаҳолат қурбони бўлган. Шарқда эса Имом Бухорий, Ибн Сино сингари буюк алломалар ҳам турли тазйиқларга дучор бўлганлар. Мансур Ҳаллаж, Насимий, Бобораҳим Машраб сингари хур-фикрли истеъдод эгалари қатл этилган.

Террорчилик ҳаракати туфайли ҳам қанчадан-қанча давлат раҳбарлари, оддий фуқаролар ва ёшлар жабр кўрганлигини кўплаб мисолларда келтириш мумкин. АҚШ биринчи Президенти Вашингтонни ўз шахсий ошпозини заҳарлашга ҳаракат қилган. Инглизларга сотилган ошпоз, Президент овқатига заҳарли қизил мева солиб беради. Франциянинг ифтихори бўлмиш Шарль де Голль ўз умри давомида 15 марта суиқасдга дуч келган. Дунё ёшлари президентлар ҳавфсизлигини тўлиқ таъминлаган бўлиши мумкин эмаслигини тушуниб етмоқдалар. Сабаби, президентлар вақти-вақти билан халқ орасида бўлиши, учрашиши керак. Қатл эса айнан шуни кутиб юради ва юзага келган имкониятдан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади. Исроил Бош вазири И.Раббин шундай ҳалокат қурбони бўлди. Суиқасднинг совуқ нафасини Л.Брежнев, М.Горбачев, В.Елцин, Ҳ.Алиев, Шеварднадзе каби собиқ арбоблар ҳам ҳис қилганлар. Ҳиндистон Бош вазири Ражив Ганди эса Махатма ва Индира Гандиларга бўлган суиқасддан кейин митингларда шаффоф титан парда орқасида туриб гаплашар эди. Сайловлардан олдин: “халқим мени севади, ўз халқимдан яширинаманми”, дея очиқ сўзга чиқади. У ўз сўзларини тугатгач, катта гулдаста кўтарган гўзал аёл унга яқинлашади. Аёлнинг чиройли қомати ва табассуми кўриқчиларни ҳам сеҳрлаб кўяди гўё. Улар аёлни ўтказиб юбордилар. Аёл Ражив Гандини кучоқлаганча биргаликда портлаб кетади. Покистон собиқ бош вазири Беназар Бухутто 2007 йил 27 декабрда

суиқасд қурбони бўлди. Ёки 2001 йил 11 сентябрда АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрида рўй берган террорчилик ҳаракатларида 2 мингдан ортиқ киши ҳалок бўлди. Ундан кейин Москвадаги “Норд-Ост” кино-концерт залида 20 дан зиёд бегуноҳ инсонлар қурбон бўлди. Мадриддаги йўловчи поезда портлатилиши, айниқса 2004 йил 1 сентябрь кун Шимолий Осетиянинг Беслан шаҳрида 30 террорчи шахслар мактабда 330 нафар ўқувчиларни ва уларнинг ота-оналарини нобуд қилгани бутун дунё жамоатчилигини ларзага солди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ўзбекистонда эса 1999 йил 16 февралда Тошкентда террорчилар мамлакат биринчи Президенти Ислам Каримовга ҳам суиқасд уюштиришга уриниб кўришди. Шу нарсага амин бўламизки, тарихга бир назар солсак, Эрон шоҳи Кир, Доро-1, Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн), Чингизхон, Наполеон, Ленин, Гитлер, Сталин, Пиночит, террорчи Усама-бин Ладен, Умар Шайх каби ёвуз шахслар, террорчиларни истеъдодсиз деб бўлмайди. Уларнинг шу даражага эришишида меҳнат ва мақсадлари ётади. Ўз истеъдодларини фақат ёвузлик ва бузғунчилик, талон-тарож қилишга, одамларни қурбон қилишга сарфлаганлар. Пул ва таниш-билиш ҳеч қачон улкан ишларни қилмаган. Улар майда ишларнигина ечишга қодир, холос. Буюк вазифаларни мақсад ва унга интилиш бажарган. Ҳатто, Искандар ҳам катта ютуқларга шоҳ отасининг пули, давлати орқали эмас, ўз мақсади, унга қатъий интилиши билан эришган. Филипп шаҳарларни эгаллаб юрган пайтда ёш Искандар ўз отасидан “отам шу тарзда ғалаба қилаверса, менга жанг билан олиш учун бирорта давлат қолмайдиганга ўхшайди” деганларида ёш эди. Бу унинг шу вақтданок аниқ мақсади борлиги, амалга ошириш йўлида ҳеч нарсдан тап тортмаслигини билдиради.

Чингизхон, Амир Темур, Наполеонлар тарихига назар солсак, мақсад уларнинг ҳокимият тепасига олиб келганлигига гувоҳ бўламиз. Уларда ота-мерос, мол-дунё, элулус раҳбарлиги йўқ эди. Агар пул ва таниш-билишчиликка ишониб ўтираверишганида, мўғиллар Хитой таъсирида, бизнинг юртимиз мўғил босқинчилари қўлида қолиб кетган бўларди. Амир Темурнинг биргина Чингизхондан фарқи шундаки, бошқа ўрта аср феодал давлатларидаги адолатсиз ҳукмдорлардан норози бўлган юрт халқларига ёрдам бериб, адолатсиз шоҳларга қарши адолат ва озодлик қиличини кўтариб борди ва у ерлардан истеъдод эгаларини Моварауннахрга олиб келди. Самарқанд, Бухоро, Кеш ва бошқа қадамжоларда бунёдкорлик, ободончилик ишларини амалга оширди. Чингизхон эса бундан фарқли равишда фақат босиб олган ўлкаларни вайронага айлантириб, қанчадан-қанча одамларни қурбон қилди, қонга бўяди. Масаланинг эзгу ва ёвуз жиҳатларига эътибор қилмаган ҳолда яна бир мисол келтирамиз. Гитлернинг на пули ва ота-онаси бор эди, у 13 ёшида етим қолган. Лекин илк болалик даврида ёвуз отаси ёш Адольфни ва онасини кўп қийнар, уларни қамаб қўйиб азобларди. Ёш бола кун кўриш учун Венага бориб, ҳар хил ишларни қилиб юрди, минг хил азобларни тортди. Бироқ унинг, ёмон бўлсада, ўз мақсади ва унга эришиш учун қатъияти бор эди. Ўқиди, ўрганди, мақсади йўлида муттасил ҳаракат қилди. 1921 йилдан фашистлар национал-социалистик партиясининг фюрери, доҳийси, 1933 йилдан рейхсканцлер, 1934 йилдан бу мансабни президент лавозими билан бирлаштирди. Германияда оммавий террорчи фашист режимини ўрнатди. Оқибатда бу етим “истеъдодли бола” – биринчи жаҳон урушининг ефрейтори бутун миллатни ўз ортидан эргаштирди ва инсониятни иккинчи

жаҳон уруши комига тортиб, дунёда 55 миллион кишига яқин одамларнинг қурбон бўлишига сабаб бўлди.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида ана шундай айрим ёвуз кучлар таъсирига тушиб қолган қобилиятли ёшлар ўз Ватанига қарши қурол кўтаришгача борди. Уларнинг раҳбарларини, бошқариб турган кучлар, одамларни истеъдодсиз шахслар деб ҳам бўлмайди. Жума Намангоний, Тоҳир Йўлдошевлар дастлаб мамлакатимизда исломий халифалик давлатини қуришни мақсад қилиб қўйгани бежиз эмас. Ана шу ёвуз кучларнинг баъзи аъзолари томонидан сунъий равишда 1989 йил май-июнь ойларида Фарғона, 1990 йил февраль-март ойларида Бўка ва Паркентда, 1990 йил июнь ойида Ўш ва Ўзганда даҳшатли воқеалар содир этилди. 1991 йил 8 декабрида Намангандаги собиқ вилоят ижроқўми биносини эгаллаб олган диний экстремистларнинг конституцион тузумга қарши тажовузли содир бўлди. 1992 йил 16 январиди Тошкентдаги талаблар шаҳарчасида тартибсизлик уюштирилди. 1999 йил 16 феврал куни соат 14 лар чамасида мамлакатимиз пойтахти Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси биноси ёнида кучли портлаш содир этилди. Шундай портлашлар шаҳардаги “Нодирабегим” кинотеатри, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Ички ишлар вазирлиги бинолари ёнида ҳам юз берди. Портлашлар оқибатида 13 киши ҳалок бўлиб, бир неча машина ёниб кетди. Жабрланганларнинг деярли барчаси тинч аҳоли вакиллари бўлиб, 128 нафар одам турли даражада тан жароҳати олди. Худди шундай ташқи ва ички душман томонидан сунъий равишда ташкил қилинган ҳарбий ҳаракат 2000 йил августда Сурхандарё вилоятининг Сарийосиё ва Узун туманлари, Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ тумани ҳудудларида ҳам содир этилди. Бу қўпоровчилик ҳаракатида иштирок этган 12 нафар жиноятчини узоқ муддатларга озодликдан маҳрум этиш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий судининг чиқарган ҳуқумини барча юртдошларимиз маъқулладилар. Портлашларни содир этган ижрочилар ва бу кучларнинг орқасида турган ёвуз жоҳил кимсалар ҳалок бўлганларнинг тирноғига ҳам арзимасди. 2004 йил 28 март – 1 апрель кундари Тошкент шаҳри, Бухоро ва Тошкент вилоятларида террорчилик ҳаракатлари содир этилди. Бир неча бегуноҳ одамлар, милиция ходимлари қурбон бўлдилар. Ёвуз кучлар ҳаракати бостирилди. Жиноятчиларнинг ўзлари томонидан ясалган мосламаларнинг портлаши туфайли ҳамда махсус операция давомида 33 нафар террорчи йўқ қилинди, уларнинг 7 нафари аёллар эди. Қўлга туширилган 54 нафар гумондор шахслардан 45 нафарига нисбатан айблов эълон қилинди, уларнинг 15 нафари аёллардир. 2004 йил 30 июль куни Тошкент шаҳрида Исроил ва АҚШ элчихоналари олдида, Ўзбекистон Республикаси прокуратураси биносида террорчилик ҳаракатлари уюштирилди. Бунинг натижасида 4 та бегуноҳ фуқароларимиз ҳалок бўлишди. Жиноятчилар қилмишига яраша жазоларини олдилар.

2005 йил 12-13 май кунлари Андижон шаҳрида ҳам ана шундай қўпоровчилик ҳаракатлари уюштирилди. Натижада 200 га яқин Ўзбекистон фуқаролари қурбон бўлди. Халқимизнинг тинч ва осойишта ҳаётига тажовуз қилишга уринаётган кучлар ҳеч қачон ўзининг қора ниятига етолмайдилар.

2009 йил 25 майдан 26 майга ўтар кечаси қуролланган босқинчилар Андижон вилояти Хонобод шаҳрига кираверишдаги жойлашган милиция блок-постида портловчи масламалардан фойдаланиб ҳужум қилишга уринган. Милиция ходими

яраланган. 26 май куни эса Андижон шаҳри Фитрат кўчасида номаълум киши ўзини портлатган. Бир милиция ходими ҳалок бўлган, бир неча фуқаролар жароҳатланган. Бу «камекадзе»лар Қирғизистонда тайёргарлик кўриб, террористик терактни содир этишга уринган. (Маърифат, 2009 йил 27 май). Шунингдек, 2009 йил 29 августда биринчи Тошкент шаҳар касалхонасининг атрофида «Кўкча» масжиди яқинида Шайхонтоҳур тумани, Маннон Уйғур кўчаси, 5-уй, 3-хонадон манзилида фуқароларга қарши террористик терактлар содир этилди («Халқ сўзи», 2009 йил 4 сентябрь).

“Терроризм, экстремизм, трансмиллий ва кибржиноятчилик, одам савдоси, наркотрафик каби таҳдидлар хавфи ошиб борганлигини кўриш мумкин. Баъзи ҳудудларда атайин беқарорликни юзага келтириб, норозилик кайфияти авж олдирилмоқда. Бундай таҳликали вазиятда хушёр ва огоҳ бўлиб, халқимизнинг тинчлиги, мамлакатимиз манфаатларини ўйлаб яшаш зарур”. [3]

Бундай «истеъдодли шахслар»ни оқлаб бўладими? Албатта йўқ. Истеъдодни ёвузлик йўлига эмас, бунёдкорлик йўлига ишлатганлар бахтлидир.

Суқрот файласуфларга таъриф берар экан: “Файласуф донишманд ҳамда жоҳил оралиғидаги мавқени эгаллайди” [4;63] деган эди. Ўтмиш меросимиз ва тарихимиздан маълумки, бизнинг ўзбек миллатида ёшлар тарбияси муҳим ўрин тутди. Зеро, Абдулла Авлоний айтганидек, “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”. [5;14] Шундай экан, ёшларни ҳар томонлама баркамол қилиб вояга етказиш, уларда керакли замонавий билим ва кўникмаларни шакллантириш ҳозирги замоннинг долзарб муаммоларидан биридир. Ёшлар замонавий фан-техника шароитида билим олиб, ўзларида янгича ахлоқий идеалларни шакллантиришга интилоқдалар.

Буюк юнон олими, Шарқда “Биринчи муаллим” деб улуғланадиган Аристотелнинг “Ватан тақдирини ёшлар тарбияси ҳал қилади”, деган сўзлари, қаранг, миллоддан 350 йил аввал айтилган. Демак, инсоният онгли Ҳаёт кечира бошлаган даврдан буён таълим ва тарбия масаласи, доимо долзарб аҳамият касб этиб келмоқда. [6;224]

Хулоса.

Демак, одамнинг қалбида ана шу иккита куч – бунёдкорлик ва вайронкорлик ғояси ўзаро доимо курашади. Айниқса, одамларимиз, ёшларимиз дилидаги мана шундай эзгу бунёдкорлик тушунчаларидан, иймон-эътиқод сари табиий интилишлардан айрим ғаразли кучлар ўз мақсади йўлида фойдаланишга уринади. Бундай шароитда ёшларнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш долзарб масалалардан биридир. Зеро, Президентимиз 2021 йилни «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили» деб эълон қилишида кўп маъно ва мазмун, салоҳият кучи мавжуд. Ҳақиқатан ҳам, табиат ва тарих қонунларини, унинг тараққиёт жараёнларини чуқур тушунадиган одамгина ўз ҳаётини маънавий жасорат асосида қуришга қодир бўлади. Шу боисдан ҳам жондан азиз фарзандларимизни нафақат ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом қилиб ўстириш, шу билан бирга, уларни ҳар томонлама баркамол авлод бўлиб, энг замонавий, биз яшаётган XXI аср талаб қилаётган интеллектуал билим ва бойликка эга бўлган инсонлар бўлиб ҳаётга кириб боришини таъминлашда кўришимиз ҳам қарз, ҳам фарздир. Ўзбекистон Республикаси Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаб ўтганидек, “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда

Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учинчи янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим”. [7]

2020 йил 2 декабрда Президентимизнинг “Ўзбекистон халқ артисти Ботир Зокиров таваллудининг 85 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида” ги қарори эълон қилинганидан сўнг нафақат миллий, балки жаҳон эстрадаси ривожига муносиб ҳисса қўшган санъаткорларнинг хотирасига бағишлаб турли тадбирлар сифатида яратган асарлари кўргазмаси тақдимотлари бўлиб ўтди.

2021 йил 16 октябрь куни эса давлатимиз раҳбарининг “Ўзбекистон давлат консерваторияси ҳузуридаги Ботир Зокиров номидаги Миллий эстрада санъати институтини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. [8] Миллий эстрада ижрочилик мактабларини яратиш, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш, илмий салоҳиятдан самарали фойдаланган ҳолда миллий эстрада санъатини жадал ривожлантириш мақсадида фаолият бошлайдиган таълим муассасаси соҳа ривожига муносиб ҳисса қўшишга бел боғлади.

Ботир Зокиров ўзбек миллий эстрада санъатини дунёга танитган, ўз даврида мегаюлдуз даражасида машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам институтда Ботир Зокиров хотирасига бағишланган ёдгорлик мажмуаси ва музей, ўзбек миллий эстрадаси намоёндаларининг “устоз-шоғирд” ижрочилик мактаблари, замонавий ижодий студиялар ва ахборот-ресурс марказлари ташкил қилинаётгани ҳам қувонарлидир.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. “Янги Ўзбекистон”, 2021 йил 17 август [Интернет манба]. URL: <https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston-demokratik-ozgarishlar-keng-imkoniyatlar-va-amaliy-ishlar-mamlakatiga-aylanmoqda> (Мурожаат етилган сана:16.08.2021)
2. Абу Райҳон Беруний. 100 ҳикмат. –Т.: «Фан», 1993. –Б.10.
3. “Халқ сўзи”, 2021 йил 20 январь. № 13 [Интернет манба]. URL: <https://xs.uz/uzkr/site/newspaper?page=53> (Мурожаат етилган сана: 20.01.2021)
4. Жўраева С. Ҳақиқат манзаралари. 100 мумтоз файласуф. Т.: Янги аср авлоди, 2015.-63-бет.
5. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Ўқитувчи, 1992.-14бет.
6. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “O'zbekiston” нашриёти, 2021.-224-бет.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи”, 2020 йил 30 декабрь. № 276 [Интернет манба]. URL: <https://xs.uz/uzkr/site/newspaper?page=55> (Мурожаат етилган сана: 30.12.2020)
8. Мўминова Муножат. Ботир Зокиров мактаби анъаналри барҳаёт. “Янги Ўзбекистон”, 2021 йил 6 ноябрь. Саифназаров, И., Умаржонов, С. (2022). Янги Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, Special issue 23, 414-423.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

09.00.00 – Фалсафа фанлари

Сафаров Улуғбек Турсунович
ЎЗМТДП Марказий кенгаши

МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИНING ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Аннотация: Дунёнинг глобаллашуви маданий жараёнларнинг ўзгаришига, трансформациялашувига олиб келмоқда. Трансформациялашувда ёшларнинг дунёқараши, онг-у тафаккури, ҳаётга бўлган муносабатлари тубдан янгиланди. Лекин, ушбу ўзгаришлар, биз таъкидлаётган “янгича” қарашларнинг муҳим омили ҳамда ўзига хослиги нималардан иборат деган саволга ҳам жавоб топишимиз куннинг долзарб вазифасидир.

Калит сўзлар: Маданият, жараён, глобаллашув, трансформация, миллий, технология, техноген, макон, замон.

Сафаров Улуғбек Турсунович
Центральный совет демократической
партии «Миллий тикланиш»

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация: это приводит к изменению, трансформации культурных процессов в глобализирующемся мире. В процессе трансформации радикально обновилось мировоззрение, сознание, мышление, отношение молодых людей к жизни, это не преувеличение. Но это насущная задача дня - найти ответ на вопрос о том, что это за изменения, в чем заключается важный фактор и специфика "новых" взглядов, которые мы подчеркиваем.

Ключевые слова: культура, процесс, глобализация, трансформация, национальное, технология, рукотворное, пространство, время.

Safarov Ulugbek Tursunovich
The Central Council of the Milliy Tiklanish
Democratic Party

SPECIFIC ASPECTS OF THE TRANSFORMATION OF CULTURAL PROCESSES

Abstract. this leads to a change, transformation of cultural processes in a globalizing world. In the process of transformation, the worldview, consciousness, thinking, and attitude of young people to life have been radically updated, this is not an exaggeration. But this is the urgent task of the day - to find an answer to the question of what these changes are, what is the important factor and the specifics of the "new" views that we emphasize.

Keywords: culture, process, globalization, transformation, National, Technology, man-made, space, time.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N17>

Барчамизга маълумки, ҳаёт суръатларининг узлуксиз жадаллашуви маданий жараёнларнинг у ёки бу даражада трансформацияси - ўзгаришига олиб келди. Глобал давр бутун дунёга чексиз имкониятларни тақдим этиши билан биргаликда глобал муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Маданий жараёнлар туб моҳиятида тамаддунлар тўқнашуви, турли инсонлар дунёқарашларининг бир-биридан фарқ қилиши, ижтимоий қадриятлар орасидаги муносабатларнинг янги, ўзига хос босқичга кўтарилиши кабиларни кўришимиз мумкин.

Трансформациялашувда ёшларнинг дунёқараши, онгу, тафаккури, ҳаётга бўлган муносабатлари тубдан янгиланди. Лекин, ушбу ўзгаришлар, биз таъкидлаётган “янги” қарашларнинг муҳим омили ҳамда ўзига хослиги нималардан иборат, деган саволга ҳам жавоб топишимиз куннинг долзарб вазифасидир. Глобаллашув жараёнларида маданий жараёнларнинг трансформацияси шароитида ёшлар ахлоқи масаласи қатор олимлар томонидан тадқиқ этилган ва этилмоқда.

Глобаллашув жараёнлари ва маданий жараёнлар трансформацияси бир бирига боғлиқ, бирини-бири тақозо этадиган воқеъликдир. Глобаллашув атамаси дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йилда “Гарвард бизнес ревью” журналида эълон қилган мақоласида қўлланилган. Жумладан, глобаллашув иқтисодий тушунча сифатида, яъни – трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли – туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёни” [1; 24-б.], -деб эътироф этилган. Глобаллашув тушунчасига ана шу пайтдан бошлаб то ҳозиргача турлича қарашлар давом этиб келмоқда.

“Трансформация”нинг мазмун-моҳиятига эътибор қаратадиган бўлсак, трансформация [лот. *transformatio* – қайта ўзгариш, қайта ҳосил бўлиш (генетикада)] – хужайрага ёт ДНК кириши натижасида унинг ирсий хусусиятлари ўзгариши[2]; прокриотларда генетик материал алмашилиши усулларида бири[3;]. Ушбу тушунчалардан маълумки трансформация тушунчаси бу биринчи навбатда генетик ва биологик тушунча сифатида фанга кирган. Ахборотлашган жамиятда ахборотнинг кенг кўламда ишлатилиши, унга талабнинг кескин ошиши барчанинг глобал ахборот маконига бирлашувига олиб келади. Ушбу бирлашув ўз навбатида жамият ҳаётини, хусусан маданий жараёнларни ўзгартиради. Мана шу ўринда трансформация термини ишлатиш бизнингча маъқул. Хусусан, маданий жараёнлар трансформацияси бу – инқилоб ёки катта ўзгариш эмас. Бу мавжуд маданиятнинг бошқа бир маданиятни кўринмас унсурлари натижасида мунтазам ўзгариб бориши жараёни ҳисобланади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу тушунча генетик, биологик тушунча ҳисобланиб, маълум бир вирусни организмга кириб ичидан ушбу организмни ўзгартиради. Лекин, ташқарида ушбу ўзгариш сезилмади. Глобаллашув жараёнлари биринчи навбатда маданий жараёнлар трансформацияси учун замин яратади ва жамиятда маданиятлар алмашилиши рўй бера бошлайди.

Жараён – бирон нарсанинг ривожланишида ҳодиса, ҳолатларнинг бирин-кетин алмашилиши, жараён – бир натижага эришиш учун бўладиган кетма-кет ҳаракатлар мажмуи. Маданий жараён тушунчаси ўзида илм-фан, санъат, маданиятни акс эттиради.

Ушбу жараёнларда миллий қадрият ва миллий-маънавий меросни юксалтириш орқали маданиятни асллигини, миллий ўзига хослигини сақлаб қолиш имкони бўлади. Глобаллашув ва трансформация жараёнлари мутлақо янги маъно-мазмундаги хўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишини ва шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда. Таъкидлаш лозимки, глобаллашув ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётнинг интенсивлашуви билан бевосита боғлиқ ҳолатда юзага келадиган жараён ҳисобланади. Бу - ижтимоий ривожланишнинг янги босқичидир ва унинг пайдо бўлиши фан-техника ютуқлари туфайлигина мумкин бўлди. У инсон фаолиятининг турли соҳаларида содир бўлаётган кўпдан-кўп теран ўзгаришлардан таркиб топади. Мазкур ўзгаришлар ўзида маданий жараёнлар трансформациясини акс эттиради.

Маданий жараёнларнинг трансформациялашуви назарий асосларига мурожаат қиладиган бўлсак, маданий жараёнлар трансформацияси жараёнлари – биринчи навбатда жамиятнинг маънавий соҳасини бузиб ташлашга йўналтирилган деган фикрни илгари сурмоқчимиз. Чунки миллий маънавий тафаккур, миллий маънавий салоҳият жамият тараққиётини, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий омиллардан биридир. Мана шундай мафкуравий хуружлар ҳаракатида бўлган айрим ривожланган мамлакатлар саноат маҳсулотлари, ахборот ва мафкуравий таъсир кўрсатиш воситалари орқали кенг кўламдаги геосиёсат юритиш билангина чекланмай, ўз халқининг миллий табиати, маданий жараёнларига, мафкурасига хос жиҳатларни мунтазам равишда дунё халқлари турмуш тарзига, онгу шуурига сингдиришга интилоқдалар. Бу ҳол айниқса, эндигина мустақилликка эришган мамлакатлар халқининг миллий ўзлиги, маданиятининг ворисийлик анъаналарига ҳамда менталитетига путур етказиши турган гап. Миллий мафкура ва унинг ахлоқ нормаларидан воз кечилганлигидан кейин жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “оммавий маданият” ёпирилиб кириб келиши мумкинлигини эътиборга олишимиз шарт.

Маданий жараёнларнинг трансформациялашув жамият янги бир техноген маданиятни яратмоқда. Бугунги глобаллашув жараёнлари жамиятда информацион технологияларга кенг йўл очилиши билан аҳамиятлидир, ўз навбатида янги маданий жараёнларни шаклланишига замин яратмоқда. Шаклланаётган маданиятга фикрлаш услубининг ўзгариши хосдир. Янги технологиялар изчил ва мантиқий ишлайди, инонларни фикрлаш услубини абстракциянинг энг юқори – алгебраик даражасида такомиллаштиришга мажбур қилади. Эмоционал бой геометрик фикрлаш тарзи ўз-ўзидан сиқиб чиқарилади. Психологлар фикрига кўра, ривожланган мамлакатларда “эйдетизм”, яъни хотиранинг нарсалар ва ҳодисалар ёрқин образларини сақлаб қолиш қобилияти йўқолиб боради. Табиий тил ўз хусусиятлари – кўп маънолилиги, турли бўёқларга бойлигини, ранг-баранглиги йўқотила бошланади. Компьютерларнинг алгоритмик тили инсонни метафизик фикрлашга, унинг диалектик томонидан кўра, формал-мантиқий томонига кўпроқ аҳамият беришга ўргатади. Инсоннинг интуицияси сусаяди, фикри ўтмаслашади, ижод қилиш қобилияти ҳисобга олинмай қўйилади. Жамоага компьютерларнинг «парчаловчи» таъсири, «компьютер элитаси»нинг

ажралиши кузатилади, инсоннинг муайян фойдали кўникмалари, асрлар мобайнида тўпланган “касб сирлари” ва маҳоратнинг йўқолиши содир бўлади.

Айни вақтда, янги технологиялардан фойдаланувчиларни оғир ноижодий ишдан халос этиб, уларнинг иждодий қобилиятлари ривожланиши учун кенг имконият яратади, инсондан ўз зарарли одатларидан воз кечишни, касбий билимлари, маънавий фазилатлари, умумий маданиятини оширишни, ўз фикрини аниқ таърифлашни талаб этади. Буларнинг барчаси инсоннинг феъл-атворида муайян тарзда акс этади. Унинг меҳнатга нисбатан масъулияти ортади, меҳнатнинг ўзи ҳам интеллектуал жиҳатдан бойийди, ўз мажбурий хусусиятини йўқотади, шахс ўз қобилиятини эркин намоён этувчи майдонга айланади. Компьютерлар одамларда мустақил ўқиб билим олиш қобилиятини ривожлантиради, уларга юзага келган масаланинг оқилона ечимини топишни ўргатади. Аста-секин инсоннинг машина билан алоқаси маданияти шаклланади. Бу алоқа жараёнида машина билан фойдаланувчи интерфаол терминал ёрдамида ва маълум қоидаларга биноан ўзаро ахборот алмашади. Мана бу жиҳатлар бутунлай янгича маданиятни яратади, яъни ўзига хос тартиб-қоидаларга эга бўлган техноген маданият яратилади.

Умумий олганда, фалсафий жиҳатдан “Маданият” тушунчаси “миллий-умуминсоний”, “анъанавий-замонавий” жуфтликлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда идрок этилади. Маданий ранг-баранглик масаласи айни шу жуфтликлар доирасида ёндошувни тақозо этади. Бундай ёндошувнинг вужудга келиши инсоният тараққиётининг турли жабҳалари билан боғлиқ қатор ижтимоий, маданий-тарихий жараёнлар билан боғлиқ. Зеро, жамият тараққиётининг қайси жабҳасини олманг, бу ижтимоий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-демографик соҳа бўладими, бундан қатъи назар, барчасида милли-маданий унсур доимо иштирок этади.

Маданий жараёнларни трансформациялашуви билан жамият ёт бўлган диний йўналишдаги миссионерлик ва прозелитизм каби иллатларнинг ҳам кириб келиши билан характерлидир. Ушбу салбий омиллар глобаллашув шароитида маънавий-мафкуравий таҳдид воситаси бўлиб, энг аввало жаҳондаги муайян маълум бир кучларнинг геополитик мақсад манфаатларига йўналтирилган ҳолатда олиб борилмоқда. Иккинчи томондан, халқнинг миллий маънавияти, урф-одат ва анъаналари, миллий менталитети диний таълимот билан боғлиқ бўлиб, миссионерлик ва прозелитизм халқнинг миллий ўзлигидан бегоналашувига, манқуртлашувига, давлатнинг ички ҳаётида миллий, диний, ижтимоий зиддиятларнинг чуқурлашувига сабабчи бўлади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда Ўзбекистонда замонавий демократик, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришда миллий ўзига хосликнинг асосий ғояларини ёшларимиз онги-тафаккурига сингдиришга, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини юксалтириб мафкуравий иммунитетни шакллантириш масаласига асосий эътибор қаратилмоқда. Халқимиз маънавиятини асраш ва уни юксалтириш, айниқса, ёш авлодни турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан, бир сўз билан айтганда, маънавий таҳдидлардан ҳимоялаш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бугунги глобал сиёсий ўзгаришлар шароитида ҳаётнинг маънавий асосларининг инқирози ҳам фожеали тус олмоқда. Маданий жараёнлар трансформациялашувида ушбу “оммавий маданият” ниқоби остидаги ахлоқий

бузуқлик, зўравонлик ҳамда қатор салбий ғояларни тарқатиш, шунинг ҳисобидан бойлик ортириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларини йўқ қилишга қаратилган хатарли таҳдидлар юрт тараққиёти ва ватан равнақини ўйлаган ҳар бир фуқарони ташвишга солади. “Оммавий маданият” таъсирига тушиб қолган “йўқолтилган авлод” муаммоси файласуфларнинг диққат марказидаги муҳим муаммолардан.

Шу ўринда яна қайтиб глобаллашув тушунчасига эътибор қаратмоқчимиз. Олимларнинг фикрига кўра, глобаллашув – жаҳон тараққиётининг асосий тенденцияларидан биридир. Савдо ва ишлаб чиқариш, иқтисодий, молиявий алоқаларнинг дунё миқёсида ғоят кучайиши, тезлашиши глобаллашувнинг вужудга келишига замин яратди. Глобаллашув – иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларнинг ҳаддан ташқари интенсивлашуви, энг янги ахборот технологиялари ва умуман ахборотнинг жаҳон миқёсида шиддат билан тарқалиши, халқаро стандартлашув ва маиший турмушда, истеъмолда, шу жумладан, номоддий истеъмолда умумий қолип ҳамда андозаларнинг пайдо бўлишидир[4; 11-б.].

Глобаллашувнинг ижобий ва салбий томонларини, хусусан, ижобий томони – у халқларнинг, давлатларнинг, миллий маданият ва иқтисодиётларнинг яқинлашишини тезлаштиради, уларнинг ривожланиши учун янги имкониятлар очадиган бўлса, салбий томони эса - кўп минг майда, қолақ этник гуруҳлар ва миллатларнинг маданияти, тили, расм-русмлари жаҳон бўйлаб кучайиб бораётган глобаллашув жараёнларида катта миллатлар, йирик миллий маданиятлар, бой тиллар билан рақобатлаша олмай, ўз-ўзидан фаол ижтимоий-иқтисодий, лисоний-забоний ҳаётдан четга чиқиб қолмоқда[5; 70-71-б.].

Хозирги пайтда глобаллашувнинг катта аҳамият қозонишида бир қанча технологиялар яратган имкониятлар натижасида коммуникация ва ахборот алмашувининг соддалашиши, коммунизм ғоясининг йўқ бўлиши каби сиёсий жараёнлар, мамлакатлараро юк ташувлар миқдорининг кўпайиши ва туризмнинг ривожланиши каби муҳим рол ўйнайди. Бу эса мос равишда, компаниялар учун янги бозорлар очиб, уларга ривожланиш имкониятини яратди. Маданият ва қадриятлар алмашинуви натижасида истеъмол турлари кенгайди, янги хом ашё манбалари очилиб инвестиция жараёни кенгайди.

Глобаллашув натижасида алоҳида мамлакатлар жаҳон ҳамжамиятига боғланади. Оқибатда, янги капитал бозори, валюта бозори, суғурта бозори ва турли янги ахборот тизимлари, интернет, уяли алоқа каби воситалар пайдо бўлади. Булар эса, ўз ўрнида, янги контрол воситаларисиз амалга оширилмайди. Бугунги кунда иқтисодий ҳамкорлик, интеллектуал мулк, интернетдан фойдаланиш соҳаларида янги халқаро меъёрий ҳужжатлар яратилиб, дунё давлатларининг қонунчилиги ҳам уларга мослаштириб борилмоқда.

Глобаллашув – давлатларнинг ва сиёсий ҳамжамиятларнинг табиатини ҳам трансформация жараёни ҳисобланади. Замонавий дунёда уни ажратиб турувчи ижтимоий, сиёсий, мафкуравий, миллий хусусиятлари ва улар билан боғлиқ бўлган мамлакат ичидаги ва мамлакатлараро зиддиятлардан қатъий назар, бир томондан, глобал таҳдидлар ва иккинчи томондан, жаҳон ҳамжамиятининг барча ташкил

этувчиларнинг узаро боғлиқликлари шароитида ўсиб бораётган глобаллашувнинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ижобий оқибатлари акс этмоқда.

Глобаллашув ривожланган мамлакатлар билан энди тараққиёт йўлга кирган мамлакатлар ўртасидаги муносабатларда тенглик ўрнини, иқтисодий жиҳатдан тараққий қилган мамлакатларнинг дунё сиёсатини белгилаб берувчи куч даражасига қўтарилиши, уларнинг ўз маънавият, маданият ва ахлоқларини оммавий маданиятнинг негизига айлантириш борасида олиб бораётган амалий ҳаракатларини ҳам ифодалайди.

Хулоса қилиб айтганда, глобаллашув маданий жараёнларнинг трансформациялашувига сабаб бўлади. Чунки унинг макон ва замонда содир бўлиш хусусиятлари турлича бўлиб дунёнинг ўзгаришига ўтказаетган таъсирида ҳам янги - янги имкониятлари намоён бўлмоқда. Глобаллашув тушунчаси ўзида маданий жараёнларнинг трансформациялашувини яратувчи ўзига хослик сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Албатта, маданий жараёнларнинг трансформациялашуви ёшларга таъсири масаласи бугунги куннинг алоҳида долзарб ва муҳим муаммоларидан ҳисобланади. Бу борада кейинги чиқишларда эътибор қаратишни мақсад қилганмиз.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Зокиров Б. Глобаллашув зиддиятлари. Тафаккур. // Ж. 1-сон, 2004. 24-б.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/трансформация>.
3. <https://kartaslov.ru/> значение-слова/трансформация
4. Эркаев.А: Глобаллашув: ахборот хуружи ва оммавий маданият. // Тафаккур. 2008, 4 - сон. 11-б.
5. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. - Т.: Шарқ, 2006. - 70-71- б.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

10.00.00 – Филология фанлари

Бектурсынова Айсултан Марат кызы
Преподаватель кафедры русского языка и литературы
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Нукус, Республика Узбекистан
ORCID: 0000-0002-3727-967X
ayka19_94@mail.ru

М.М. БАХТИН КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ УЧЕНОГО-ФИЛОЛОГА ФИЛОСОФСКОГО ТИПА

Аннотация. Объектом исследования является идиодискурс выдающегося ученого-филолога М.М. Бахтина, предметом исследования – интегральные и дифференциальные признаки идиодискурса М.М. Бахтина как реализации профессиональной языковой личности ученого-филолога. Цель исследования – на материале идиодискурса М.М. Бахтина в рамках сопоставительного лингвистического и риторического анализа выявить инвариантное ядро и индивидуальные черты профессиональной языковой личности ученого-филолога. Поставленная цель предопределяет ряд конкретных задач: 1. рассмотреть историю вопроса: обобщить предпринятые ранее в отечественной и зарубежной науке исследования профессиональной языковой личности, реализованной именно на материале профессионально ориентированных текстов; 2. изучить историю анализа профессиональной языковой личности – и просто личности как таковой – М.М. Бахтина: обширный корпус работ отечественных и зарубежных ученых по бахтиноведению; 3. проанализировать тексты книг и статей М.М. Бахтина с содержательно-смысловой, композиционной, лингвистической и стилистической стороны.

Ключевые слова. Идиодискурс, Бахтин, профессиональная языковая личность, тезаурус.

Bektursinova Aysultan Marat qizi
Teacher at the Department of Russian Language and Literature
Karakalpak State University named after Berdakh
Nukus, Republic of Uzbekistan
ORCID: 0000-0002-3727-967X
ayka19_94@mail.ru

MM. BAKHTIN AS A PROFESSIONAL LINGUISTIC PERSONALITY OF A PHILOSOPHICAL TYPE'S PHILOLOGIST

Abstract: The object of the study is the idiodiscourse of the outstanding philologist M.M. Bakhtin, the subject of the study is the integral and differential features of M.M. Bakhtin as a realization of the professional linguistic personality of a philologist. The purpose of the study is based on the material of the idiodiscourse of M.M. Bakhtin, within the framework of comparative linguistic and rhetorical analysis, to reveal the invariant core and individual features of the professional linguistic personality of a philologist. The set goal predetermines a number of specific tasks: 1. to consider the history of the issue: to summarize the studies of a professional linguistic personality undertaken earlier in domestic and foreign science, implemented precisely on the material of professionally oriented texts; 2. to study the history of the analysis of a professional linguistic personality - and just a personality as such - M.M. Bakhtin: an extensive corpus of works by domestic and foreign scientists on Bakhtin studies; 3. analyze the texts of books and articles by M.M. Bakhtin from the content-semantic, compositional, linguistic and stylistic side.

Keywords. Idiodiscourse, Bakhtin, professional linguistic personality, thesaurus.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N18>

Введение

На протяжении второй половины XX и начала XXI столетия наблюдается подъем интереса к трудам М.М. Бахтина. Разработанная великим филологом методология анализа текста, используемая им система терминов, уникальные характеристики его личности вызывают неизменный интерес как профессионалов, так и обычных читателей.

Ученый середины XX столетия в Советском Союзе находился в специфических дискурсивных условиях, что и обуславливает особый интерес к анализу его профессиональной языковой личности. На протяжении нескольких десятилетий российская наука – не только филология, но и все отрасли науки – развивалась в условиях вынужденной изоляции. Не было обмена идеями с зарубежными учеными, не проводились конференции и симпозиумы, русским ученым были недоступны статьи и тезисы зарубежных коллег. При этом дополнительно позицию ученого усложняла необходимость согласовывать свою научную деятельность с государственной политикой и линией партии, причем вектор этого согласования не всегда был очевиден: в истории науки нередки случаи, когда определенные идеи были принятыми и одобряемыми, а через некоторое время отрицались и более не использовались (например, идеи Н.Я. Марра в языкознании). В таких условиях многие ученые годами были вынуждены работать «в стол», распространять свои идеи лишь небольшому кругу учеников, преподавать на периферии, в небольших городах.

Методы и принципы исследования

Исследование профессиональной языковой личности ученого-филолога проводилось с помощью метода контент-анализа, сопоставительного и сравнительного анализа, вычленения из контекста основных средств создания идиостиля и их анализа.

Обсуждение

Моделирование лингвистических, риторических и др. параметров проводилось на материале текстов 5 наиболее важных (авторитетных, цитируемых) научных работ ученого. В качестве материала для выявления особенностей идиостиля привлекаем следующие работы:

1. «Эстетика словесного творчества» - сборник избранных трудов. В данном исследовании опираемся на издание 1986 г., включающее в себя отрывки и полный текст таких работ, как «Автор и герой в эстетической деятельности», «Проблемы творчества Достоевского», «Роман воспитания и его значение в истории реализма», «Проблема речевых жанров» и пр.

2. «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса»

3. «Формы времени и хронотопа в романе»

4. «Рабле и Гоголь. Искусство слова и народная смеховая культура»

5. «Вопросы литературы и эстетики» - также сборник трудов, включающий в себя фрагменты работ «Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве», «Слово в романе», «Формы времени и хронотопа в романе», «Из предыстории романного слова», «Эпос и роман», «Рабле и Гоголь».

Основные результаты

Исходя из суждений автора, стартовой точкой инвенции всех его работ является противопоставление своей работы – предыдущей традиции. М.М. Бахтин часто начинает свои работы с краткой негативной характеристики предшествующей традиции:

Ведущая идея данной работы — преодоление разрыва между отвлеченным «формализмом» и отвлеченным же «идеологизмом» в изучении художественного слова. Форма и содержание едины в слове, понятом как социальное явление, социальное во всех сферах его жизни и во всех его моментах — от звукового образа до отвлеченнейших смысловых пластов. [2]

В данном случае отправной точкой научной инвенции является противопоставление нового исследования – старой методике, формализму и идеологизму. М.М. Бахтин эксплицитно позиционирует свою методику и свой анализ как уникальный и не повторяющий предыдущие линии анализа.

То же видим и в работе о Франсуа Рабле:

Один из существенных недостатков современного литературоведения состоит в том, что оно пытается уложить всю литературу – в частности, ренессансную – в рамки официальной культуры. Между тем творчество того же Рабле можно действительно понять только в потоке народной культуры, которая всегда, на всех этапах своего развития противостояла официальной культуре и вырабатывала свою особую точку зрения на мир и особые формы его образного отражения. [3]

М.М. Бахтин отчетливо осознает и позиционирует свои работы как уникальные: он прямо постулирует, что ранее подобный анализ не проводился, данные в подобном разрезе не рассматривались и пр.

В начале исследования, как правило, обозначается некая негативная система координат: автор указывает, чем он НЕ руководствовался, на что НЕ опирался, что НЕ стоит искать в данном труде и пр.

Итак, отправной точкой инвенции М.М. Бахтина в большинстве случаев является отрицание и антитеза: научная работа рождается из обозначения того, что ранее не исследовалось, либо из преодолеваемых проблем. Тем самым задействуется парадигма риторики Квинтилиана: текст начинается с отрицания некоей имплицатуры, имеющейся у компетентного читателя.

Элитарность научного текста и его «высокий порог вхождения» зачастую связаны не только с принятыми нормами сложного неизосемического научного синтаксиса. Важным признаком этого отсечения незаинтересованной аудитории является скрывание части истории вопроса в имплицатуру.

В указанной парадигме логос ученого подразумевает – как это и делается М.М. Бахтиным в большинстве случаев – введение новой терминологии с ее разъяснением и дальнейшим использованием. Например, введение и закрепление знаменитого термина «хронотоп»:

Существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе, мы будем называть хронотопом (что значит в дословном переводе – «времяпространство»). Термин этот употребляется в математическом естествознании и был введен и обоснован на почве теории относительности (Эйнштейна). Для нас не важен тот специальный смысл, который он

имеет в теории относительности, мы перенесем его сюда – в литературоведение – почти как метафору (почти, но не совсем); нам важно выражение в нем неразрывности пространства и времени (время как четвертое измерение пространства). Хронотоп мы понимаем как формально-содержательную категорию литературы (мы не касаемся здесь хронотопа в других сферах культуры). [1]

М.М. Бахтин вводит и использует новый термин, при этом практически в нескольких абзацах он максимально осваивает данный термин, показывает его производные, слова, которые могут использоваться при дальнейшем использовании данного термина.

Логос ученого характеризуется меньшей концентрацией терминов, чем это принято в современном научном стиле. Из XXI столетия работы М.М. Бахтина читаются практически как художественная литература, он использует фигуры речи, совершенно не характерные для научного стиля современности

Тексты М.М. Бахтина по сравнению с текстами современного научного стиля представляют собой гораздо более «легкий» - в положительном смысле – стиль, приближенный не к тексту научного произведения в письменной форме, а к тексту устной популярной лекции.

Воспоминания современников о М.М. Бахтине, свидетельства его друзей и учеников подчеркивают качество ученого, которое стало основой его риторического этоса: М.М. Бахтин отличался исключительным аскетизмом в бытовых вопросах. Без преувеличений можно сказать, что он жил только наукой, исследованиями, его интересовал мир, в который он погружался с помощью исследований литературы и мировой культуры. Без преувеличения можно сказать, что вся его жизнь была «там».

М.М. Бахтин как ученый является ярчайшим представителем той университетской системы, которая отчасти унаследовала систему средневековых европейских университетов. Время его активной научной деятельности, совпавшее со значительными социальными изменениями и потрясениями в истории страны, способствовало распространению информации в устном и в письменном формате и формированию устойчивого этоса ученого. Характерная черта всех философских и культурных направлений Ренессанса – их обращенность назад, к «светлому прошлому». В эпоху Возрождения время мыслилось как движение от древнего золотого века к медному и железному, и поэтому поиски истины неизбежно обращались в прошлое. В эпоху Возрождения изменилось отношение к магии: если в Средневековье магия была подозрительным и осуждаемым занятием, то Ренессанс сделал ее уважаемой. Как и любой другой ученый Возрождения, маг обращался к древним источникам. М.М. Бахтин в этом отношении – не ученый Ренессанса, но «плывущий против течения», тот, кому открыто понимание тех вещей, которые непонятны остальным.

В работах М.М. Бахтина, как было указано выше, ведущим смысловым принципом является антитеза, в том числе противопоставление его концепций – мейнстриму литературоведения. М.М. Бахтин как ученый не просто полемизирует с существующими концепциями, а прямо и эксплицитно осуждает их за отсутствие того, что, по его мнению является фундаментальным.

Этос М.М. Бахтина, его коммуникативная интенция в данном случае – отрицание, осуждение, в его пересказе большинство существующих концепций представляются

ограниченными, неверными, недостаточными – фактически, он выступает в романтическом жанре, противопоставляя себя – тем, кто до него недопонял, не доработал, не дошел.

Подобное позиционирование себя превращает автора текста в своего рода «избранного» - он эксплицитно и не единожды утверждает, что он – единственный, кто понял, разобрался, смог увидеть то, чего не смогли увидеть и понять другие.

Рассматриваемые в настоящем исследовании работы М.М. Бахтина имеют разную структуру, но в них можно проследить общие закономерности. Прежде всего обращает на себя внимание то, что Бахтин практически не использует цепочек «настоящее – прошлое – будущее». Если он и обращается к прошлому (как это было, например, в работе «Формы времени и хронотопа в романе»), то это ему нужно не для построения речи, а лишь для ее содержания. Бахтин использует в своих произведениях цепочки, но они развертываются не вертикально, а горизонтально. Это цепочки не временные, а логические, в которых выводится какая-то логическая последовательность. Также обращает на себя внимание частое использование Бахтиным структуры с гипертемой. Причем в качестве гипертемы выступает положение, которое Бахтин скорее не доказывает, а поясняет, то есть он берет предмет и путем описания предмета или обсуждения разных мнений относительно этого предмета делает вывод. Он не оставляет без внимания ни одного замечания оппонентов (причем, разумеется, эти замечания подаются в нужной для правительства интерпретации), комментирует их подробно и четко.

Если смотреть на структуры произведений М.М. Бахтина в целом, то нужно отметить их четкость, логичность и предельную структурированность. Для Бахтина как оратора и ученого нехарактерны пространные рассуждения и отвлечения от основной темы. Во вступлении он всегда как бы намечает план развертывания дальнейшего текста, сразу же обозначая то, о чем он собирается говорить. Но перед этим он всегда делает вступление, подводящее к тому, о чем он собирается сказать. Бахтин-оратор четко знает свою цель и свои интересы и так же четко и последовательно эту цель выполняет.

Анализ ассоциативно-вербальной сети ученого позволяет установить причины его колоссальной популярности в России и за рубежом. Основой текстов Бахтина всегда было противопоставление себя и своей концепции – основному «поток» литературоведения, исследования, тому, как данный предмет видят и рассматривают другие ученые. Данное противопоставление, эксплицитно обозначенное практически во всех работах М.М. Бахтина, подкреплено умелым использованием тропов и фигур речи, грамотно продуманной композицией текста, а также постоянно используемым ученым пафосом первооткрывателя – он не только противопоставляет свои методы и открытия концепциям своих современников, но и постоянно указывает на неисследованность тех тем и вопросов, которым он посвящает свои произведения. Вкупе с риторическими приемами, используемыми М.М. Бахтиным на всех уровнях построения текста, это помогает сформировать образ «гуру», учителя, который опередил время и смог передать немногочисленным единомышленникам сакральное знание.

Заключение

Проведенный анализ языковой личности двух крупнейших ученых-филологов XX столетия позволил сделать следующие выводы:

1. Ведущий вектор образа М.М. Бахтина в его текстах – романтический пафос противопоставления истинного ученого – ученым ложным. Выступая отчасти как Сократ, противопоставлявший себя школе софистов, М.М. Бахтин эксплицитно или имплицитно практически во всех текстах своего обширного наследия подчеркивает противопоставленность своей концепции – ложному знанию. В пресуппозиции любого его текста – открытие некоего неизведанного ранее, пафос первооткрывателя-пионера, отказывающегося идти проторенной дорогой и анализирующего то, что другим не открылось и/или оказалось не по силам. Очевидность данной коммуникативной интенции, как нам представляется, является объяснением того факта, что М.М. Бахтин чрезвычайно популярен за пределами России и всесторонне анализируется авторами по всему миру.

2. Модус противопоставленности, антитезы проявляет себя на всех уровнях создания текста – продолжая метафору Сократа, можно предположить, что ученый как оратор позиционировал себя как находящегося «среди врагов»: носители ложного знания, окружающие его, имплицитно присутствуют практически в каждом тексте, который он создавал. Интертекстуальность в художественных текстах создает «второй план», «второй смысл»: автор как бы обращается к другому тексту, приглашая читателя задуматься, сопоставить два текста, увидеть между ними точки соприкосновения, оценить их сходство или различие. В современной литературе цитирование и интертекстуальность приобретают фантастические масштабы: тексты эпохи постмодернизма практически полностью состоят из цитат, аллюзий и реминисценций. С лингвистической точки зрения интертекстуальность подразумевает выделение в тексте «чужой речи» различными способами – от кавычек до придаточных предложений и шрифтового выделения. В научном же тексте наличие имплицитной информации позиционирует профессиональную личность ученого как отражающую позиции его оппонентов, позицию-ответ.

3. Основным инструментом формирования вышеуказанной имплицитной информации является ироническая номинация. Номинация в тексте – один из способов выражения авторской позиции. Называя героя, явление или вещь тем или иным способом, автор показывает, что он думает об этом предмете или человеке, часто задавая координаты восприятия этого явления читателем. Рассказчик сам понимает свою ситуацию и иронизирует над ней, тем самым формулируя коммуникативно сложный, многослойный по смыслу отказ.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 237-280.
2. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., «Искусство», 1979. С. 145 – 146.

3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная смеховая культура средневековья и Ренессанса. – М.: издательство художественной литературы, 1965. – С. 48 и далее.
4. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 390.
5. Бектурсынова А.М. Содержательно-смысловая репрезентация текстового массива, репрезентирующего идиодискурс М.М. Бахтина / Коллективная монография «Развитие общества и науки в современных условиях». - Петрозаводск, МЦНП «НОВАЯ НАУКА». – 2022. – С. 81-95. - DOI 10.46916/23122022-2-978-5-00174-805-2
6. Бектурсынова А.М. Специфика элокутивно-экспрессивного механизма реализации лингвориторической компетенции М.М. Бахтина в сегменте идиодискурса по проблеме текста / Журнал Russian Linguistic Bulletin. – Екатеринбург. - №1 (37). – 2023. – С. 1-5. - DOI: <https://doi.org/10.18454/RULB.2023.37.23>
7. Разговоры с Бахтиным. Семья и годы учения // Человек. – 1993. – №4. – С. 141-154.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

10.00.00 – Филология фанлари

Назарова Сайёра Азимжановна
Тошкент молия институти
Хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси
e-mail: sayyoranazarxon83@gmail.com

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ТЕРМИНЛАРИНИ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек тилидаги ирригация термин-ларининг шаклланиши, ривожланиши, тараққий этиши ва таркиб топишига оид маълумотлар келтирилган. Ҳамда уларнинг археологик, этнографик, палеоантропологик, шунингдек, лингвистик маълумотларни ўз ичига олади.

Калит сўзлар: ирригация ва мелиорация терминологиялари, ариқ, булоқ, кориз, ҳорис, сақо, қантара.

Назарова Сайёра Азимжановна
Преподаватель кафедры иностранных языков
Ташкентского финансового института

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ ИРРИГАЦИИ И МЕЛОРАЦИИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Данная статья содержит сведения о формировании, развитии и составе терминов орошения в узбекском языке. А также включает их археологические, этнографические, палеоантропологические, а также лингвистические данные.

Ключевые слова: ирригационная и мелиоративная терминология, сточные воды, родник, кориандр, хорис, саку, гантара.

Nazarova Sayyora Azimzhanovna
Teacher of the Department of Foreign
Languages of the Tashkent Financial Institute

HISTORICAL STAGES AND FEATURES OF THE TERMS OF IRRIGATION AND MELORATION IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract: This article contains information on the formation, development, development and composition of the terms of irrigation in the Uzbek language. And also includes their archaeological, ethnographic, paleoanthropological, as well as linguistic data.

Key words: irrigation and melioration terminologies, effluent, spring, coriander, horis, saqu, gantara.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N19>

Сўнги йилларда бугунги тезкор ривожланаётган замонда ҳар бир соҳада бўлгани каби илм-фанда ҳам ривожланишлар, катта ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бунинг оқибатида деярли барча тармоқларда, жумладан ирригация ва мелиорация соҳаларида ҳам янги сўзлар, тушунчалар, терминлар пайдо бўлди. Бунда, ёзма ва оғзаки нутқда миллийлаштириш жараёни бошланиб, ном, атама ва терминларни соф ўзбек тилида аташ эҳтиёжи вужудга келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 20-апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909 сон қарори [1], Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11-августдаги “Таълим муассасаларида чет тилларни ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № 610-сон қарори [2] ҳамда 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисида”ги ПФ 4947-сон фармони ҳам ёш авлодни чет тилларига ўқитиш, қишлоқ ва сув хўжалиги ҳамда унинг таркибий соҳаларида хорижий тилларда эркин сўзлаша оладиган, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, уларнинг жаҳон цивилизацияси ютуқлари ҳамда дунё ахборот ресурсларидан кенг кўламда фойдаланишлари, халқаро ҳамкорлик ва ўзаро мулоқотни ривожлантиришлари учун шароит ва имкониятлар яратди.[3]

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сонли “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори эса Респуб-ликада илмий изланишлар олиб бораётган ёш олимлар, докторантлар ва мустақил изланувчиларга жуда катта туртки бўлиб хизмат қилди. [4]

Ҳар бир Олий таълим муассасининг илмий салоҳияти айнан қилина-ётган илмий изланишлар билан белгиланиши бу каби қарорларнинг нечоғлик муҳим эканлигидан далолат беради. Бизнинг олиб бораётган илмий изларимиз ҳам ирригация ва мелиорация терминларининг қиёсий-типологик тадқиқи натижалари ўлароқ ўрганилаётган терминларнинг диахрон тадқиқ қилиш ишларига бағишланади. Ҳар бир терминологик тизимнинг шакл-ланиши, ривожланиши айни шу соҳанинг таркиб топиб, тараққий эта бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, соҳавий жиҳатдан ўзига хослик касб этади. Шу маънода, ўзбек тили ирригация ва мелиорация терминологиясининг таркиб топиши, шаклланиб-ривожланиши ўз тараққиёт йўли, генетик асосларига эга. [12]

Ирригация ва мелиорация терминологик тизимининг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланиши бевосита илк ва ўрта асрлар тарихи билан узвий боғлиқдир. С.П.Толстов тўғри таъкидлаганидек: “Қадимги даврларда Ўрта Осиё шароитида жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг такомиллашиши, илк ерга эгалик, мулкчилик шакллари, илк деҳқон-чиликнинг ва ишлаб чиқариш тузилмаларининг таркиб топиши ҳамда уларнинг таркибий тузилмаларига оид маълумотларни умумлашган ҳолда тадқиқ этишда, шубҳасиз, археологик, этнографик, палеоантропологик, шунингдек, лингвистик маълумотларнинг ўрни беқиёсдир”. [11]

Ирригация ва мелиорация билан боғлиқ бўлган муносабатлар дастлабки ёзма манбаларнинг пайдо бўлишидан бошлаб то ҳозирги кунгача иқтисодий- ижтимоий

категория сифатида кўплаб чет эллик ҳамда маҳаллий олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган ва ҳозирги кунгача қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда.

Носириддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий” (“Ёзувчи” нашриёти, 1990 йил, биринчи китоб) китобида қуйидаги бир қанча сув хўжалиги терминларининг ишлатилганини учратиш мумкин: Ёгин-ёмғир; бодия- чўл, дашт, биёбон, саҳро; бустуман; бўрлоқ-токзор, узумзор; ёбон-чўл, биёбон; йул-жилға, ариқ, булоқ; йиғоч-тахминан 9 км келадиган масофа бирлиги; мисқол-оғирлик ўлчови(тахминан 4,68 гр); наводан-тарнов, нов; сабон-қўш билан ер ҳайдаш, омов; тариғчилик-деҳқончилик; тикмоқ-экмоқ, қадамоқ; ҳарож(ҳирож)-ер солиғи, бирор кимсанинг тассаруфидаги йирик ер; шар-мил га тенг келувчи узунлик ўлчови; қарим-ўра, чуқурлик; қубош-экинзорларда ўрнатиладиган кўриқчи; қўл-дарёнинг қуриган ўзани; [9]

Юқоридаги келтирилган терминларга ўхшашларини бир нечасини ф.ф.д., доцент О.С.Аҳмедовнинг “Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари” мавзусидаги филология фанлари бўйича докторлик диссертациясида ҳам учратишимиз мумкин. Масалан: ҳарож (ҳирож) - ер солиғи, бундан кўриниб турибдики, ирригация соҳаси солиқ соҳаси каби давлат бошқарувининг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Бу терминларнинг аксарияти ҳозирги кунда архаик ҳисобланади. [6]

Шу каби кўплаб эскирган ирригация ва мелиорация терминларини яна Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу Билиг”(“Саодатга элтувчи билим) асарида ҳам учратиш мумкин: *Булоқ-булоқ, чашма; дол-оқим, йўл, йўналиш; ер қулочла-ер ўлчамоқ; ёзи-дала, яйлов, чўл, водий; кечиг-кечик, ўтиш жойи, дарё, сой, қўлларнинг ўтиш жойи; улуш-қишлоқ; кенд-шаҳар; чечаклиг-гулзор, майсазор, ўт-ўлан кўп бўлган жой; ўбри- чуқурлик, дара; қўл-қош-тоғ этаги ва кўриниб турган жойнинг чети, атроф; [13]*

Бундан ташқари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”сида суйи-суви, дарё; *йиғоч-ўлчов бирлиги; [7]* ёки Темурнома, Амир Темур Кўрагон жангномаси китобида *ёбон-чўл, дашт, дала; йиғоч-дарахт, ёғоч, узунлик ўлчови; газ-узунлик ўлчови, рубъи маскун-ернинг қуруқлик қисми; сақо-сув берувчи, сув сепувчи, мешкоб; шикоф-ёриқ, дарё, тешик; қантара- кўприк; қовға-қудуқдан сув олишда ишлатиладиган чарм идиш; ғабро- замин, ер, туфроқ; ғоб-ўрмонлик; ўр-баландлик, қия жой; ўланг-ўт, ўлан, гиёҳ; ҳаннот-ғаллафуруш, деҳқон; ҳубобот-донлар, ғаллалар; ҳиросат-зироат, деҳқончилик, ҳорис-экинчи, посбон* каби кўплаб терминларни кўриш мумкин ва тарихимизнинг ҳар бир даврида деҳқончилик инсониятнинг ажралмас ҳаётий эҳтиёжи бўлиб келинганлиги маълум бўлади. Ерга ишлов бериш, суғориш каби амаллар эрампиздан олдинги асрлардан бошлаб одамлар ҳаётининг асосини ташкил қилган экан бу ирригация терминларнинг тарихи ўша даврларга бориб тақалишидан дарак беради. [10]

Амир Темурнинг “Темур тузуқлари” асарида ҳам баъзи парчалардан ирригация терминларини мисол тариқасида келтирамиз: *“Раиятдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободонлиги, ҳавфсизлигини амалга оширувчи кишилар тузуғи”: ...Яна амр килдимки, хирожни экиндан олинган хосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доим узлуксиз равишда кориз, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларни ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган хосилдан икки ҳиссасини раиятга, бир ҳиссасини саркорлик (салтанат хазинаси) учун олсинлар. Агар раият рўйхатга олинган ерларидан бериладиган солиқни нақд ақча билан*

тўлашга рози булса, нақд ақча миқдорини саркорнинг ҳиссаси ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар. Нарх-навога мувофиқ олинган нақд ақчани сипоҳга етказсинлар. Бордию раият ҳосилни уч тўдага бўлишга рози бўлмаса, у чоғда ҳисобга олинган экин ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб экин ер қилиб ажратсинлар: Кориз-ер ости сувларини тортиб чиқариш учун қурилган иншоот; Жариб-958 кв метр ҳажмдаги ер; Ҳарвор-бир эшак қўтарарлик юк. 300 кг га яқин оғирлик ўлчови.

Тиюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинлансинлар. Бири вилоятдан йиғилган молларни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, жогирдор фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг ҳолини ҳароб этмасин. У вилоятдан йиғилган бутун мол-ашёларни кирим дафтарига ёзиш лозим. Иккинчи вазир эса даромаднинг ҳарж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзсин ва йиғилган моллардан сипоҳийларнинг маошига тақсим қилсин. Қайси амрга тиюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар. Агар мамлакат обод раият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар. Агар аҳвол бунга хилоф равишда бўлса, ул вилоятни ҳолисага ўтказиб, уч йилгача ўша жоргирдорга улуфа берилмасин. Ҳолиса-давлат ихтиёридаги барча солиқлардан озод этилган ер-сув, Тиюл-ҳирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк, вилоят, жогирдор-инъом этилган ер-сув (тиюл) эгаси. [5]

Асарда ўша даврда ирригация соҳасида кенг қўлланилган, аммо бугунги кунга келиб архаик саналган Кориз полисемантик терминини ҳам учрайди. Кориз- ер остидан ўтказилган сув йули, ариқ; Бир неча қудуқларни бирлаштирувчи ер ости канали, бир-бири билаг бирлаштирилган қудуқлар тизими. –*Ўза қуриб қоляпти. Сув керак, сув! Коризлар бўлса қўмилиб кетяпти–деди раис.* (С.Анорбоев., "Меҳр" қиссаси).

X-XI асрларда деҳқонлар Ёйилма ва Сарикўл сойларининг бўйларидан кориз усулида ер ости сувини ҳам ишга солганлар. (С.Анорбоев., "Қатрада қуёш акси" қиссаси) [8]

Сақо–сув берувчи, сув сепувчи, мешкоб маъноларида келувчи ушбу сўз ҳам аллақачон тарихий атама ҳисобланади, аммо айнан шу сўзга синоним сифатида ишлатилган, 70-90 йилларда кўплаб асарларда, бадиий адабиёт-ларда мироб сўзини учратишимиз мумкин. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида эса қуйидаги маълумотлар келтирилган: мироб – суғориш ва сув таъминоти бўйича нозир. 1) Сув тақсимоти ва суғориш тармоқларини назорат қилувчи шахс. Отанг мироб бўлгунча, даланг қулоқнинг бошида бўлсин, деганлар. (С.Нуров., "Майсаларни аёз урмайди" қиссаси) 2) с.т. Суғориш ишларини бажарувчи шахс, сувчи. Ана, миришкор мироб, суғорар ғўзасин... (Ю.Ҳамдам), эгатлар оралаб миробми, кимдир якка оёқ йўлдан қайтади ёлғиз. (Ғайратий) [8]

Туркий халқларнинг ҳаёти, турмуш тарзини халқ оғзаки ижоди ёдгорликлари, ёзма манбалар орқали биламиз. Халқ оғзаки ижоди бизга қадимги афсона ва ривоятлар орқали қадимги деҳқончиликка оид ёмғир чақирадиган оғиздан-оғизга ўтиб келган тарихий қўшиқлар орқали етиб келган. Жумладан, ёмғир чақирини маросими, шамол тўхтатиш ва ер хайдаш кабилардир.

Ўзбекларнинг қадимдан асосий хўжалик машғулоти деҳқончилик бўлган бўлиб, минтақада деҳқончилик суғорма ва табиий, яъни ёмғир сувлари билан суғориладиган лалми (қайроқт) деҳқончилик қилинган. Лалми деҳқончилик қилинадиган ерларда баҳорда ёмғир ёғмасдан қурғоқчилик бошланса ёмғир чақирини билан боғлиқ маросим

ўтказилган. Бу маросим "Суст хотин", "Сут хотин", "Сув хотин", "Чала хотин" каби номлар билан номланган. [14]

Суст хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин
Суст хотинга не керак,
Шаррос-шаррос ёмғир керак.
Ёмғир ёғдир кўл бўлсин
Еру жағон хўл бўлсин
Майсалар қулоқ ёйсин

Қурғоқчилик йуқ бўлсин Яна бир намуна сифатида **қўш қўшиғи, яъни ер ҳайдаш** кўрсатишимиз мақсадга мувофиқдир:

Ўроқ ўрмоқ олмоқ солмоқ,
Кўш ҳайдамоқ, бормоқ-келмоқ.
Ҳаммасидан қийин экан,
Эй ҳўкизим, рўзғор қурмоқ [66; Б.150].

Мана шу каби қўшиқларда ҳам ҳозирги ирригация ва мелиорация соҳасига оид терминлар учрайди. Масалан, **сув, тупроқ, сел, дарё, муз, ёмғир, қирғоқ, кўл, қурғоқчилик** каби терминлар.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида, хусусан, афсона, қўшиқ ва дostonларда ирригация ва мелиорация соҳасига оид жуда кўп лексик бирликлар ишлатилган. Халқ дostonларида ер ҳайдаш, деҳқончиликка оид маросимлар, қўшиқлар ирригация ва мелиорация терминларининг қадимий тарихга эга эканлигини англатади.

Демак, инсон қадимдан атроф муҳитда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатини билдириб, ирригация ва мелиорация соҳасига оид терминларнинг пайдо бўлишини изоҳловчи тўқима ҳикоялар, ривоятлар, қўшиқлар ўйлаб топганлар. Буларнинг ҳаммасини бугунги кунда "халқ оғзаки ижоди" деб атаيمиз. Халқ оғзаки ижоди, жумладан, қўшиқларда, афсона ва ривоятларда айнан деҳқончилик лексик бирликларни ҳозирги замонгача етиб келган ирригация ва мелиорация соҳаси терминлари орасида учратишимиз мумкин.

Юқоридаги келтирилган соҳага оид маънабалардан шуни хулоса қилиш мумкинки: сув хўжалиги, ирригация ва мелиорация терминлари ҳақидаги маълумотлар ҳамда мисоллар ўзбек тили терминологиясининг нақадар узоқ тарихга эга эканлигидан далолат беради. Биз ўз илмий изланишларимизда ирригация ва мелиорация терминларнинг диахрон таҳлилини чуқур ўрганиш ва давом эттириш долзарб масалалардан бири бўлиб қолади деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Мирзиёв Ш. М. "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ - 2909 сон қарори, 2017 йил 20-апрел
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Таълим муассасаларида чет тилларни ўқитишнинг сифатини янада такомил-лаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги № 610-сон қарори, 2017 йил 11-август

3. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги 2017 йил 7 февралдаги ПФ 4947-сон” фармони
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сонли “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” қарори
5. Амир Темур “Темур тузуклари” Ғ.Ғулом матбаа-нашриёти бирлашмаси, Тошкент-1991 йил.
6. Ахмедов О.С., “Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминлари-нинг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари” докторлик диссертация. Тошкент., 2016 йил., 210 бет.
7. Бобур З.М “Бобурнома” Юлдузча нашриёти., Тошкент-1990 йил.
8. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, Тошкент-2008 йил.
9. Рабғузий Н.Б “Қиссаси Рабғузий” Ёзувчи нашриёти., Тошкент-1990 йил, 1- китоб.
10. Темурнома “Амир Темур Кўрагон жангномаси”., Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент-1990 йил.
11. Толстов С.П., “Основные вопросы древнейшей истории Средней Азии”. ВДИ., №1.- Москва.: 1938 г.
12. Ҳожиёв А., “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”.-Тошкент-2002
13. Юсуф Ҳос Ҳожиб “Қутадғу Билиг”(“Саодатга элтувчи билм”), Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент-2007 йил.
14. Панжиев Қ., Ўзбек маросим қўшиқлари ва уларнинг тарбиявий аҳамияти. Таълим муассасасида тарбия / Воспитание в учебном заведении. 2016 (6 сон), 46-52 бетлар.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

10.00.00 – Филология фанлари

Isroilova Manzura Jamolovna

Termiz davlat universiteti fransuz tili o'qituvchisi
Elektron pochta: manzurajamolovna@gmail.com

BOSMA NASHRLARDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya: Frazеologiya tilshunoslik fanining jadal rivojlanayotgan tarmog'i bo'lib, tadqiqotchilarning frazeologik birliklarning semantik va kommunikativ xususiyatlarini va ularning funksiyalarini o'rganishga qiziqishi o'zgarishsiz qolmoqda. Frazеologik birliklar o'zlarining ma'lumot qobiliyati va ifodaliligi bilan ajralmas bo'lganligi sababli, ular turli xil matnlarda alohida o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: matbuot tili, siyosiy matn, jurnalist nutqi, ideoma, kommunikativlik, qiyosiy, obrazli frazeologik birliklar.

Исраилова Манзура Жамоловна

Преподаватель французского языка в
Термезском государственном университете

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЯХ

Аннотация: Фразеология является бурно развивающейся отраслью языкознания, и неизменным остается интерес исследователей к изучению семантических и коммуникативных свойств фразеологизмов и их функций. Фразеологизмы незаменимы своей информативностью и выразительностью, поэтому занимают особое место в различных текстах.

Ключевые слова: Ключевые слова: язык прессы, политический текст, журналистская речь, фразеологизм, коммуникативные, сравнительные, образные фразеологизмы.

Isroilova Manzura Jamolovna

French language teacher at Termiz State University

LEXICAL-SEMANTIC TRANSFORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN PRINTED MEDIA

Abstract: Phraseology is a rapidly developing branch of linguistics, and researchers' interest in studying the semantic and communicative properties of phraseological units and their functions remains unchanged. Phraseological units are indispensable for their informativeness and expressiveness, so they occupy a special place in various texts.

Key words: press language, political text, journalist's speech, idiom, communicative, comparative, figurative phraseological units.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N20>

XX asrning 2-yarmidan boshlab frazeologiya sezilarli yuksalishni boshdan kechirdi, dastlab keksikologiya tarkibida o'rganilgan bo'lsa sekin-asta mustaqil lingvistik fan maqomini oldi. Mahalliy va xorijiy tilshunos olimlarning qator asarlari tilning frazeologik tarkibini hozirgi holati va tarixiy taraqqiyotida o'rganishga bag'ishlangan. Shu bilan birga, ko'plab tadqiqotchilar frazeologizmlarning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishiga frazeologlarning katta hissa qo'shganini ta'kidlaydilar [Kirillova 2015; Kunin 2005; Molotkov 1977; Sokolova 2010]. Nazariy frazeologiya asoslarini yaratish fransuz-shvitsar olim Sh. Balli nomi bilan bog'liq bo'lib, u birinchi marta turg'un so'z birikmalarini tizimlashtirib, ularning tashqi va ichki xarakterli belgilarini belgilab bergan. Dastlab, Sh. Balli tomonidan fransuz materiali asosida ishlab chiqilgan frazeologiya nazariyasi fransuz tilshunoslarining e'tiborini tortmaydi va o'tgan asrning 90-yillarigacha Fransiyada frazeologiyaga oid nazariy ishlar deyarli ko'zga tashlanmaydi [Kirillova 2015: 12]. Mavjud tadqiqotlar esa alohida frazeologik birliklarning etimologiyasini tavsiflash, frazeologik birliklarni to'plash va dekodlash, to'plamlarni nashr etish bilan cheklanadi [Weil Rameau 1981]. Frazeologiyaning alohida tilshunoslik fani sifatida nazariy asoslari, birinchi navbatda, rus tilshunoslari V.V. Vinogradova, V.L. Arxangelskiy, Yu.A. Gvozdeva, V.P. Jukova, A.I. Molotkova, V.N. Telia, Romant tillar yuzasidan tadqiqot olib borgan V.G. Gaka, A.G. Nazaryan, T.Z. Cherdantseva, ingliz frazeologiyasini tadqiq qilgan tilshunoslari N.N. Amosova, A.V. Kunina, A.I. Smirnitkiy, nemis tilida - I.I. Chernishova, A.D. Reyxshteyn kabilarning asarlarida bayon etilgan. Zamonaviy rus frazeologiyasi frazeologik birliklarning mohiyatini aniqlashning an'anaviy muammolari bilan bir qatorda tilning frazeologik tarkibining ko'lami va chegaralari, frazeologik ma'no, frazeologik birliklarning tasnifi, kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishi, frazeologik birliklarning roli va vazifalari. til va nutqda, frazeologik ma'no tarkibida obyektiv va subyektiv omillarning nisbati va boshqalarni (N.F.Alefirenko, A.N.Baranov, D.O.Dobrovolskiy, V.N.Mokienko, N.N.Kirillova, M.L.Kovshova, D.G.Maltseva, A.N.Melerkolovich, G.G. Teliya) o'rgangan.

20-asrning ikkinchi yarmida fransuz tilshunoslari A.-J. Greimas [Greimas 1960], P. Guiraud [Guiraud 1973], G. Gross [Gross 1996], M. Gross [Gross 1982], A. Rey [Rey 2002], B. Lafleur [Lafleur 1991] va boshqalar tilshunoslikning mazkur sohasiga o'zlarining salmoqli hissasini qo'shdilar. Shunday qilib, "frazeologiya" atamasi bilan bir qatorda bir necha terminlar taklif qilindi, masalan, A. Rey - "semantik idiomatika" (semantique idiomatique) va P. Guiraud - "idimatologiya" (idiomatologiya) [cit. Gonsales-Reyga ko'ra, 2000], "frazeologik birlik" - locution figée. Frazeologik birliklarni nomlashda beqarorlik qayd etiladi [Caws 1995: 6-8; Gonsales-Rey 2000; Greciano 1997; Martins-Baltar 1997, Lamiroy 2008; Slastnikova Lantsman 2016]. Turli asarlarda frazeologik birliklar locution figee, expression idiomatique [Diaz 1983], ifoda- figée [Eluerd 2000; Gross 1982; Mortureux 2001], idiotisme [Greimas 1960], groupement idiomatique [Mitterand 2000], locution idiomatique [Lafleur 1991], locution toute faite ou figée, lexème complexe [Lonffler-Laurian 1995] kabi atamalar ayni FB larni ifodalovchi termin hisoblanadi. Yuqoridagi nomlarning har biri frazeologik birliklar deb ataladigan va tilning umumiy va professional darajalarida yagona bir butunlikni tashkil etuvchi turli turg'un polileksik elementlarga taalluqlidir [Slastnikova Lantsman 2016]. Tilshunosning muayyan atama tanlashi tadqiqot materiali va qo'yilgan vazifalar bilan belgilanadi.

Olimlar XX asr oxiri - XXI asr boshlarida frazeologik birliklarning nazariy rivojlanishiga ilmiy qiziqish ortganligini qayd etadilar. Fransiyada bu tendensiya tilshunolar o'rtasidagi nemis-fransuz aloqalari, turli mamlakatlar frazeologlarini birlashtirgan EUROPHRAS assotsiatsiyasining ishi va mualliflardan biri va muharriri Alen Reyning frazeografik asarlarini [zamonaviy etimologik-frazeologik lug'at] [Kirillova 2015: 13]ning nashr etish natijasidir deb taxmin qiladilar.

Frazeologik birliklarni turli kontentlarda o'rganish orqali mazkur sohani yanada rivojlantirish davom etayotgan jarayon hisoblanadi. Frazeologik birliklardan maqsadli foydalanish nafaqat matn bilan taqqoslanadigan ma'lumotni siqilgan shaklda etkazish, balki qabul qiluvchining ongiga ma'lum ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Ushbu yondashuv ommaviy axborot vositalari tomonidan faol qo'llab-quvvatlanadi, bu erda tajribali jurnalistlar bayonotlaridagi frazeologik birliklar ishontirishning samarali lingvistik vositasiga aylanadi.

Bugungi kunda atrofdagi dunyoni idrok etish asosan uni ommaviy axborot vositalarida yoritish prizmasi orqali amalga oshiriladi. Ulardan eng samaralisi bosma ommaviy axborot vositalari va internetdir. Bosma nashr dunyoda ro'y berayotgan voqea-hodisalar haqida ma'lumot beribgina qolmay, ularni sharhlab beradi. Ushbu talqin asosida inson atrofdagi voqelik haqidagi bilimni shakllantiradi. Jurnalist o'zi o'quvchilar bilan shakllantirmoqchi bo'lgan voqea bahosiga eng mos keladigan til vositalarini tanlaydi.

Bizga ma'lumki, frazeologik birliklarning semantik tarkibi uch jihatni – denotativ, belgi va konnotativlikni o'z ichiga oladi, ularning mazmuni frazeologik ma'noni maxsus semantik kategoriyaga aylantiradi.

Frazeologik birliklarning ma'nolari semantik qayta shakllanish (semantik transformatsiya) asosida yuzaga keladi va ularni boshqa til birliklaridan farqlovchi asosiy belgidir. Til birliklarining (elementlarining) o'ziga xos bo'lmagan vazifa va ma'noda qo'llanishi asosida transformatsiya erkin bog'lanma yoki gapning to'g'ri ma'nosidan kelib chiqmaydigan frazeologik ma'no yuzaga keladi. Frazeologik birliklarni erkin bog'lanmadan farqlovchi differentsial mezon semantik transformatsiya va obrazlilikdir.

Frazeologik birliklarning konnotativ tomoni tarkibida emotsionallik, ekspressivlik, baholovchi va stilistik rang berish bilan bir qatorda, ba'zi o'ziga xos obrazlarni o'z ichiga oladi. Aynan fransuz tili frazeologik birliklarida obrazlilik, majoziy ma'noni ifodalash, tasvir, ishonch bilan aytish mumkinki, frazeologik birliklarning eng barqaror qismi. Bizga ma'lumki, frazeologik birliklarning semantik ma'nolari real olamning jarayonlar, harakat, hodisalar kabi konseptual kategoriyalari bilan bog'langan. Bunday frazeologik birliklarning semantik tarkibida denotativdan ko'ra, belgili jihat ustunlik qiladi. Ularning ma'nosining konnotativ tomoni odatda baholovchi, ifodali va hissiy komponentlidir.

Mavjud ishlarning umumiy ko'rinishi shuni ko'rsatadiki, tilda tayyor holda turuvchi frazeologik birliklar yozma matbuotda qayta-qayta qo'llaniladi (Fiala, Habert, 1989, Leroy, 2005, Sullet-Nylander, 2002, 2005, Habler, Hümmer, 2005). Ularni tavsiflovchi semantik-pragmatik va strukturaviy xususiyatlar, masalan, polileksiklik va figuratsiya, hamda ular yetkazishi mumkin bo'lgan stilistik qadriyatlar ushbu turdagi nutqda ularning mavjudligini to'liq oqlaydi. Ko'rib chiqilayotgan belgilar (FB)ning diskursiv xatti-harakatlarini tahlil qilish ham ularning umumiy ma'nosi "tayyor mahsulot sifatida aniqlangan va o'rnatilgan" emasligini isbotlaydi, ular kontekst va kontekst vaziyati bilan bog'liq holda paydo bo'ladi (González Rey, 2002). Muqim ketma-ketliklar amalga oshiradigan semantik dinamizm, keyin o'rnatilgan

yashirin qiymatlar ma'no talqiniga rahbarlik qiluvchi so'zlovchi (jurnalist) tomonidan yuzaga keltiriladi. Quyida fransuz bosma nashrlaridagi matn orqali fikrimizni dalillashga harakat qilamiz.

Prodyusser PIERRE-ANTOINE CAPTON, « CÀVOUS » loyihasida ishtirok etgan juftlik haqida gapirarkan: *Le duo Lemoine-Cohen fonctionne à merveille. L'animatrice appelle d'ailleurs son acolyte « La Patoune », « parce que c'est une bonne pâte ». « Comme dans les couples qui s'aiment vraiment, assure-t-elle, on peut s'engueuler comme du poisson* [haqoratlar bilan bostirib kelmoq; haqoratlar bilan o'ralash; ta'na qilish; juda qattiq tanbeh berish; 20-asr boshlaridan paydo bo'lgan bu iborani tushunishning ikki yo'li mavjud: birinchisi "chirigan baliq kabi baqirishi (kimgadir baliq baqirishi mumkinmi?)", bu juda dargumon, chunki chirigan baliq shunchaki o'lik, endi kimga nima bo'lishidan qat'iy nazar baqirishga qodir emas (va shunga qaramay, biz hech qachon tirik baliq kimgadir baqirganini ko'rmaganmiz); ikkinchisi "chirigan baliqqa o'xshab baqirish" baliqqa baqirish bu holatda qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglash kerak bo'ladi. Shuning uchun ikkala holatda ham ifoda juda g'alati ko'rinadi. Ammo Alen Rey buni chirigan baliq bilan muomala qilish haqiqatining ehtimoliy deformatsiyasi bilan izohlaydi, bu haqorat an'anaviy ravishda baland ovozda baliq sotuvchilari o'rtasida paydo bo'lgan degan taxminni aytib o'tadi.] *pourri, sans qu'il y ait de conséquences.* [Le magazine du Monde N-467. SAMEDI 29 AOÛT 2020.32-b] ikki aktyorning bir-biriga naqadar mosligini har qanday vaziyatda hech qanday sabab-natijani o'ylamasdan qattiq urushi (odatda biror sahnadagi rolda juftliklarda bajarishi lozim bo'lgan qaltis vaziyatlarni nazarda tutgan) shini *s'engueuler comme du poisson* FB chatishmasi bilan aniqroq ifodalashga harakat qiladi ya'ni tiriklik chog'ida gapirmagan baliqni o'lgan holatidagi qichqirig'i bilan ikki juftlik o'rtasida yuzaga keladigan vaziyatni paradoks bilan obrazli ifodalashga urinadi. Avtor aktualashtirish orqali matnga stilistik sayqal beradi. Bu paradoksni qay tomondan tushunishni esa journalist o'quvchi ixtiyoriga qoldiradi.

Ilm rubrikasidagi Nathaniel Herzbergning Nobel mukofotiga kimyo yo'nalishida sazovor bo'lgan olim ayollar (Emmanuelle Charpentier et Jennifer Doudna, une Française et une Américaine)ning juftlikdagi muvafaqqiyatini bayon qiladi. Ularning bu mukofotga sazovor bo'lishi ularning birga ish olib borganidaligiga ishora berib, yolg'iz ish olib boruvchi bu go'yoki mediamakonda noqulay suzayotgan baliqdek iborasini buzib ishlatadi va bu bilan yakka ishlashning chegaralanganligini *nager comme un poisson dans le bocal* (so'zma-so'z bakalda suzmoq; o'zini noqulay his qilmoq) FB bilan o'quvchiga yetkazishga harakat qiladi: *Une communicatrice hors pair, d'un côté, nageant comme un poisson dans le bocal des médias. Une chercheuse parfois sauvage de l'autre, peu pressée d'acquiescer la rançon de la gloire, plus intéressée par les détails de sa dernière manipulation que par le polissage d'une intervention télévisée.* [Le Monde, VENDREDI 9 OCTOBRE 2020, p-11]. Ya'ni fransuz xalqi ongiga "o'zini qulay, erki his qilmoq" ma'nosi bilan singgan iboradagi l'eau-suv so'zini le bocal-bocal so'zi bilan almashtirib zid ma'no hosil qiladi. [comme un poisson dans l'eau [adv] complètement à l'aise ; dans son élément - qulay, oson tarzda FB ning muallif tomonidan o'zgartirilgan shakli].

Siyosat bo'limida Denis Cosnard An Idalgoning qayta saylanganidan keyin sotsialist va ekologlarning o'zaro tortishuvini obrazli qiyoslash *être comme chiens et chats* (so'zma-so'z it mushuk kabi bo'lmoq) FB orqali vaziyatning naqadar tarang ekanligini o'quvchiga tushuntirishga harakat qiladi: *Depuis la réélection d'Anne Hidalgo, socialistes et écologistes sont comme chiens et chats.* [Le Monde, VENDREDI 9 OCTOBRE 2020, p-35].

Demak, frazeologik birliklarning konnotativligi murakkab, ko'p qirrali bo'lib, uslubiy, baholovchi, emotsional, ifodali va obrazli komponentlardan tashkil topgan. Stilistik komponent aloqa sohasi, ijtimoiy rollari va shartlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, baholash komponenti butun belgining qiymati yoki uning individual mulki to'g'risidagi mulohazalarni o'z ichiga oladi, hissiy komponentda ifodalangan narsaga hissiy munosabat, ekspressiv komponent, frazeologik birliklarning ifodali va tasviriy sifatlarini o'z ichiga oladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Абрамец И.В. Семантические основы некоторых приёмов преобразования фразеологических единиц: Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Самарканд, 1969. - 37с.
2. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и паремиология / М. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семенов. - М.:Флинта: Наука. 2009. –С.26.
3. Vasilev L.M. Semantik sohalar nazariyasi // Tilshunoslik masalalari. - 1971. - No 5. - S. 105-113.
4. Guiraud, P. La semantique Texte. / P. Guiraud. Paris: Presse Universitaire de France, 1964.-126 p
5. Крепкогорская Е.В. Контекстуальное использование трансформированных фразеологических единиц с растительным компонентом в русском и английском языках [https://cyuberleninka.ru/article/v/kontekstualnoe-ispolzovanie-transformirovannyh-frazeologicheskikh-edinit-s-rastitelnyim-komponentom-v-russkom-i-angliyskom-yazikah].
6. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.:1986 г. 87с.
7. Маматов А.Э. Фразеологик стилистика масалалари.Т.: Фан ва техника, 1991. -Б.120.
8. Маматов А. Лексик интеграция асосида фразеологизмларнинг шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. №6. –29-33 бетлар.
9. Isroilova M. “ Phraseological Units Classification Expressed Through Colors in French Printed Media” - <https://doi.org/10.47191/10.47191/rajar/v8i12.14>
10. Lafleur, B. Dictionnaire des locutions idiomatiques françaises Texte. / B. Lafleur. Ottawa, Canada, Bibliotheque nationale du Quebec (Duclot), 1979.
11. Grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabetique et analogique de la langue française Texte. 2-eme ed. - Paris: Robert, 1986. - En 9e volume entierement revue et enrichie par Alain Rey.
12. <https://www.expressio.fr/>
13. <https://www.linternaute.fr/expression/>

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

12.00.00 – юридик фанлар

Утемуратов Махмут Ажимуратович
Тошкент давлат юридик университети,
юридик фанлар номзоди, профессор
Электрон почта: utemuratov7575@mail.ru

ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ ТАКОМИЛЛАШУВИГА ҲУҚУҚИЙ НИГИЛИЗМ ВА ҲУҚУҚИЙ ИДЕАЛИЗМНИНГ ТАЪСИРИ

Аннотация: Мақолада бугунги кунда ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш, қонунчилик ҳужжатларининг қатъий ижросини таъминлаш борасида ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализмнинг таъсири масаласи кўриб чиқилган. Шунингдек, ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализм жамиятнинг умумий ҳуқуқий онги, ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий тафаккури билан боғлиқ ҳодисалар эканлиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: ҳуқуқий нигилизм, ҳуқуқий идеализм, ҳуқуқ ижодкорлиги, такомиллашув, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият.

Утемуратов Махмут Ажимуратович
Ташкентский государственный юридический университет,
кандидат юридических наук, профессор

ВЛИЯНИЕ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА И ПРАВОВОГО ИДЕАЛИЗМА НА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОТВОРЧЕСТВА

Аннотация: В этой статье рассматривается вопрос о влиянии правового нигилизма и правового идеализма на совершенствование правотворческой деятельности, обеспечение неукоснительного исполнения законодательства на сегодняшний день. А также о том как правовой нигилизм и правовой идеализм, которые подпитывают друг друга, как общее неблагоприятное явление правовой неграмотности.

Ключевые слова: Правовой нигилизм, правовой идеализм, правотворчество, совершенствование, правовое сознание, правовая культура,.

Utemuratov Makhmut Azhimuratovich
Tashkent State Law University, Candidate of legal sciences, professor

INFLUENCE OF LEGAL NIHILISM AND LEGAL IDEALISM ON THE IMPROVEMENT OF LAW- MAKING

Annotation: This article discusses the issue of the influence of legal nihilism and legal idealism on the improvement of law-making activities, ensuring the strict implementation of legislation today. And also about how legal nihilism and legal idealism, which feed each other, as a common adverse phenomenon of legal illiteracy.

Keywords: legal nihilism, legal idealism, lawmaking, improvement, legal consciousness, legal culture.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N21>

Хуқуқ ижодкорлиги – давлат ва хуқуқ назариясининг долзарб муаммоларидан биридир. Айни чоғда хуқуқ ижодкорлиги ва хуқуқни шакллантириш жараёни давлат фаолиятининг мураккаб турларидан саналади. Чунки хуқуқ ижодкорлиги – хуқуқий нормаларни яратишга, уларни келажакда такомиллаштириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган давлат фаолиятининг шакли ҳисобланади. Ижтимоий муносабатларни хуқуқий тартибга соладиган, махсус, ўрнатиш бўйича расмий фаолият мақомига эга умуммажбурий нормаларнинг ягона ва мақсадга мувофиқ тизими сифатида яратиш ва ривожлантириш жараёнидир. Хуқуқ ижодкорлиги учун энг асосийси – янги хуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш саналади. Бунда, биринчи навбатда, давлат фаолиятининг белгиланган вазифалари хуқуқда ўз ифодасини топади.

Хуқуқ ижодкорлиги ўз моҳиятига кўра давлат иродасини қонунга, умуммажбурий аҳамиятга молик юридик кўрсатмаларга нисбатан намоён қилишни назарда тутаяди. Хуқуқ ижодкорлиги ривожланишининг ҳозирги босқичида, энг аввало, референдум йўли билан бевосита мамлакат аҳолиси томонидан хуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ёхуд давлат ва бошқа бошқарув органлари томонидан хуқуқий нормаларни ўз ичига олувчи ҳужжатларни нашр этиш яққол намоён бўлмоқда. Баъзи мамлакатларда хуқуқ ижодкорлигининг шаклларида бири суд прецеденти ҳисобланади. Турли хуқуқ субъектлари орасида норматив мазмунга эга битимларнинг аҳамияти кундан кунга ортиб бормоқда.

Хуқуқ ижодкорлиги тартиб-қондасининг демократизми қонунчиликни яратишда партиялар, оммавий ҳаракатлар, тадбиркорлик тузилмалари, фуқаролар йиғинларининг фаол иштирок этишини, уларнинг ташаббускорлигини, қонунчиликда назарда тутиладиган эркин, кенг ва ишчанлик руҳидаги муҳокамаларни талаб этади. Бироқ, бу жараён хуқуқ ижодкорлиги борасида қайси шаклда амалга оширилмасин, барибир давлат фаолияти, давлатнинг жамият устидан ҳукмронлик шакли экан-да, деган маънони англатмайди. Давлат ўзининг органлари орқали хуқуқий нормаларнинг асосий қисмини яратади. Агар бундай нормаларни нодавлат ташкилотлари эълон қилса, уларнинг хуқуқ ижодкорлиги ваколатлари давлат томонидан белгиланади [1; 307-308-б.].

Албатта, давлат функциялари ҳақида гап кетганда, аввало, уларни амалга ошириш шаклларида ҳамда улардан бири сифатида – жамиятга давлат раҳбарлиги кўринишларидан бири бўлган хуқуқ ижодкорлиги ёки қонун яратувчилик иши ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бинобарин, давлатнинг вазифаси, тури, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш шаклларида қатъи назар, хуқуқ ижодкорлиги давлат томонидан амалга оширилади.

Шунинг учун ҳам «Хуқуқ ижодкорлиги – жамият ва давлатнинг хуқуқий эҳтиёжларини аниқлаш ва баҳолаш, ваколатли субъектларнинг хуқуқий актларини белгиланган тартибда шакллантириши ва қабул қилишини қамраб олувчи жараён [2; 75-б.]. Ушбу таърифда қуйидаги муҳим жиҳатларга урғу берилган: 1) хуқуқий тартибга солишни талаб этадиган ҳолат ёки жараённи англаш, ўрганиш ва таҳлил этиш; 2) у ёки бу хуқуқий актни қабул қилиш ваколатига эга бўлган органни (субъективни) аниқлаш;

3) қабул қилиниши мўлжалланаётган актнинг шаклини танлаш; 4) тегишли процедура доирасида ҳуқуқий актни тайёрлаш, қабул қилиш ёки ўзгартириш. Албатта, санаб ўтилган бу жиҳатлар ўзаро боғлиқ ва яхлит жараёнدير.

Ўз моҳиятига кўра, ҳуқуқ ижодкорлиги давлат иродасини қонун даражасига кўтариш, уни барча учун умумий мажбурий юридик қоидалар тарзида ифода этишдан иборатдир. Ҳуқуқ ижодкорлигини давлатнинг тегишли ваколатга эга бўлган турли органлари амалга оширади. Давлат ҳокимият ва бошқарув (ижро этувчи) органларининг фаолияти орқали ҳуқуқий нормаларнинг асосий мажмуини яратади» [3; 71-б.].

Ҳуқуқ ижодкорлиги давлат фаолиятининг шундай турики, унинг натижасида халқ иродаси қонун мақомига кўтарилади, ҳуқуқ нормасида, ҳуқуқнинг муайян манбаида ўз ифодасини топади.

Юқорида айтилганидек, янги ҳуқуқий нормаларни қабул қилиш билан бирга эскирган норматив-ҳуқуқий кўрсатмаларни бекор қилиш ва ўзгартириш ҳам ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига киради. Айни пайтда ҳуқуқ ижодкорлиги савияси ва маданияти, шунга муносиб равишда қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сифати давлат ва жамиятнинг юксак маданий ривож, демократиклиги даражасидан далолат беради. Табиий ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий ижодкорлик воситасида норматив ҳужжатлар шаклига кириб, позитив (ижобий) ҳуқуққа, яъни қонун кўринишида мавжуд бўлган ҳуқуққа айланади.

Бугунги кунда давлатимизда амалга оширилаётган сиёсий ва ҳуқуқий ислохотлар, жамиятни ислоҳ қилиш ва модернизациялаш, демократиянинг ривожланиши, ҳуқуқий тартиботнинг мустаҳкамланиши аввало жамиятда ҳуқуқий маданияти ва онгининг ривожланганлик даражаси, ҳар бир шахснинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини тўғри англаши ва улардан самарали фойдаланиши, ўз мажбуриятларини виждонан бажариши ва ўз фаолиятида қонунга асосланиши билан белгиланади. Ўз навбатида мазкур ҳолатларнинг акси содир этилса, норма ижодкорлиги жараёнини модернизация қилиш, қонунчилик ҳужжатларининг қатъий ижросини таъминлаш борасида ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализмнинг салбий таъсири келиб чиқиши шубҳасиздир. Шунинг учун ҳам 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясидаги “Мамлакатимизда адолат ва қонун устуворлиги тамойилларини тараққиётнинг энг асосий ва зарур шартига айлантириш” деб номланган иккинчи устувор йўналиши бзйича белгиланган мақсадлар ушбу масалаларга бағишланганлиги билан долзарб ҳисобланади [4; 22-б].

Биламизки, ҳуқуқий онг деганда инсонларнинг ҳуқуққа нисбатан муносабатини ифодаладиган ҳислари, туйғулари, фикрлари, қарашлари, ғоялари мажмуи, бошқача қилиб айтганда инсонларнинг ҳуқуқга бўлган муносабатини ва умуман ҳуқуқ қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги фикр-ўйларини, қарашларини ифодалаш тушунилади. Ҳуқуқий маданият эса, ҳуқуқни билиш ва тушуниш, унинг кўрсатмаларини онгли равишда бажаришдир [5; 491-б.]. Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартиб солиш, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига риоя этиш, ҳуқуқий нормаларни бажариш, ҳуқуқий талабларни билиш ҳамда уларга ҳурмат билан муносабатда бўлишга оид барча масалалар кишиларнинг ҳуқуқий маданиятлилик даражасига боғлиқдир.

“Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” ги Фармонда шундай дейилган, “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириб бориш қонун устуворлигини таъминлаш ва қонунийликни мустаҳкамлашнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади... Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда шахсий манфаатлар ҳамда жамият манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш ғояларини аҳоли онгига сингдириш ишларининг етарли олиб борилмаслиги ҳам қонун устуворлигини таъминлашга ўзининг жиддий салбий таъсирини кўрсатмоқда” [6: 2-б.]. Шу ўринда айтиш мумкинки, энг асосий камчилик қабул қилинадиган қонунларда аксарият ҳолларда қонун ҳужжатларининг ҳаётга татбиқ этилишини таъминлайдиган процессуал механизмлардаги бўшлиқда кўзга ташланади. Бу эса ўз-ўзидан ушбу ҳужжатларнинг қўлланишини сезиларли даражада қийинлаштиради, қонунларнинг ижро этилмаслигига, ҳуқуқий нигилизмга, яъни ҳар қандай ҳуқуқий норманинг инкор қилинишига, ҳуқуқни қўллаш амалиёти самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда бу камчиликларни бартараф этиш ва қонунчилик жараёни салмоғини ошириш мақсадида парламент аъзолари томонидан доимий изланишлар ва самарали фойлиятлар олиб борилмоқда.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда адолат ва қонун устуворлиги, норма ижодкорлиги жараёнини модернизация қилиш, қонунчилик ҳужжатларининг қатъий ижросини таъминлаш, аҳолининг, айниқса ёшларнинг ҳуқуқий маданиятни юксалтириш борасидаги вазифалар тизимида жамият аъзоларининг онгида, фаолиятида учраб турадиган ҳуқуқий нигилизмни йўқотиш масаласи ўта аҳамиятлидир. Шундай экан, албатта **ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализм** ҳақида фикр юритишимиз лозим бўлади. Чунки, ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализм бевосита жамиятдаги ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг даражасига маълум маънода таъсир этиши турган гап.

Нигилизм атамаси лотинча “*nihil*” – сўздан олинган бўлиб, “ҳеч нарса”, “ҳеч нима” маъноларини англатади [7; 585-бет]. Илмий, ўқув адабиётида ҳуқуқий нигилизмнинг бир неча турлари ажратиб ҳам кўрсатилган. Хусусан, россиялик ҳуқуқшунос олим, профессор Н.И.Матузов ҳуқуқий нигилизмнинг қуйидаги кўринишларини ажратган:

- қонунлар ва бошқа норматив актларни қасддан бузишлик;
- юридик қоидаларни оммавий тарзда бажармаслик ва уларга риоя этмаслик;
- бир-бирига зид ҳуқуқий актлар чиқариш;
- қонунчиликни мақсадга мувофиқлик билан алмаштириш;
- вакиллик ва ижро ҳокимияти тузилмалари ўртасида қарама-қаршилик;
- инсон ҳуқуқларининг бузилиши;
- ҳуқуқий нигилизмнинг назарий шакли мавжудлиги (бу кўриниши илмий адабиётларда мавжуд бўлади).

Фикримизча, ҳуқуқий нигилизм – ижтимоий онгнинг элементи бўлиб, эътиборсизлик ва ҳуқуқ субъект(лар)ининг амалдаги ҳуқуқ нормаларини менсинмаслиги, уларга нисбатан ҳурматсизлик муносабатида бўлиши ёки инкор қилиши. Ҳуқуқий нигилизм қуйидаги кўринишларда намоён бўлади, назарий шакли (олимлар мутафаккирлар, сиёсатшунослар томонидан муайян манбаларда ҳуқуқни инкор қилиниши); амалий шакли (фаол ва сушт кўринишда) [8; 652-б].

Хуқуқий нигилизм анча мураккаб ҳодиса бўлиб, унга қарши кураш унчалик ҳам осон вазифа эмас. Аини пайтда, унга қарши кураш йўллари ҳар хил бўлиши мумкин. Улар сирасига қуйидагиларни киритиш жоиз:

- ижтимоий-иқтисодий характердаги ислоҳотлар;
- хуқуқий тартибга солиш мазмунини ўзгартириш;
- юридик нормаларнинг мазмунини имкон қадар аҳолининг турли қатламларига яқинлаштириш;
- суд фаолиятининг характерини ўзгартириш ва алоҳида судга нисбатан ҳурмат ҳиссини тарбиялаш орқали одил судловнинг обрўсини кўтариш;
- хуқуқ кўллаш амалиётини яхшилаш;
- мазкур йўналишларда олиб бориладиган назарий ишларни ва шу кабилар.

Юқоридагиларнинг барчаси, умуман олганда жамиятнинг хуқуқий маданиятини оширишга қаратилган. Демак, юқори даражадаги хуқуқий маданиятнинг мавжудлиги – хуқуқий нигилизмнинг камайишига олиб келиши аниқ.

Агар хуқуқий нигилизм хуқуқни назар-писанд қилмаслик ёки уни инкор этиш ҳисобланса, хуқуқий идеализм хуқуқни ҳаддан ташқари юксак баҳолаш, идеаллаштиришни англатади. Иккала ҳодиса ҳам хуқуқий саводсизлик, хуқуқий онг яхши ривожланмаганлиги, сиёсий-хуқуқий маданият пастлигининг натижасидир. Гарчи хуқуқий идеализм хуқуқий нигилизм каби кўзга яққол ташланмаса-да, бу ҳодиса давлатга, жамиятга хуқуқий нигилизмдан кам зарар етказмайди.

Шундай қилиб, бир-бирини озиқлантирувчи хуқуқий нигилизмга ҳам, хуқуқий идеализмга ҳам хуқуқий маданиятсизликнинг умумий нохуш кўриниши сифатида қараш лозим. Ҳар иккала ҳолатларда ҳам: биринчидан, қонунлар назар-писанд қилинмайди, очиқ ойдин бузилади, ижро этилмайди, қадрланмайди, иззат-ҳурмат қилинмайди; иккинчидан, аксинча, қонунларга барча муаммоларни бир зумда ҳал қилишга қодир мўжизакор ҳужжат сифатида қаралади. Демак, уларни бартараф этмасдан туриб хуқуқий давлат ва қонун устуворлиги ғоясини рўёбга чиқариш мумкин эмас.

Шундай қилиб, хуқуқий идеализм – хуқуқий нигилизмдан фарқ қилган ҳолда, хуқуқнинг жамиятда тутган ўрнига юқори баҳо беради. Бу икки ҳодисанинг ҳам озиқланадиган манбаси битта хуқуқий жоҳиллик, хуқуқий онг хасталиги, сиёсий-хуқуқий маданиятнинг заифлиги. Шу боис, ушбу икки ҳодисанинг бир медалнинг икки томони дейиш мумкин [9; 585-6]. Қонунларнинг кучсизлиги, уларнинг ҳаётий эмаслиги аҳоли орасида унга ишончсизликни, лоқайдликни шакллантириши мумкин. Қонунга лоқайдлик эса, аста-секин ҳокимиятга лоқайдликка олиб келади. Шундай қилиб, хуқуқий нигилизм ва хуқуқий идеализм жамиятнинг умумий хуқуқий онги ва умумий хуқуқий маданияти ҳамда хуқуқий тафаккури билан боғлиқ ҳодисалардир.

Муҳими мамалакатимизда демократик хуқуқий давлатни барпо этишда аҳолининг, айниқса, ёшларнинг хуқуқий онги ва маданиятини юксалтиришга қаратилган чора-тадбирларни кенг кўламда амалга оширишга алоҳида эътибор қаратиш керакки, токи ҳар бир фуқаро ўз ҳақ-хуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши лозим. Ушбу вазифанинг самарали амалга ошиши кўп омиллар – давлат ҳокимияти органларининг керакли шарт-шароит яратувчи ташаббускор фаолиятидан

тортиб, то мустақил Ўзбекистон ҳар бир фуқаросининг демократик ислоҳотларда фаол қатнашиш истагига боғлиқдир.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг маънавий-ҳуқуқий асосларини теран шакллантириш, фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва сиёсий фаоллигини юксалтириш, замонавий маърифий ҳуқуқий маданиятни қарор топтиришнинг муҳим аҳамиятга эгаллиги мазкур масалаларни ўрганишга сабаб бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятда норма ижодкорлиги жараёнини модернизация қилиш, қонунчилик ҳужжатларининг қатъий ижросини таъминлашда, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда, аҳоли, айниқса ёшларга мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар, қабул қилинаётган қонун ҳужжатлари ва давлат дастурларининг мазмуни ва моҳиятини изчил етказиш тизимини шакллантириш, шахсий манфаатлар ҳамда жамият манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш ғояларини кенг тарғиб қилиш, шунингдек, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, шу жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамда фуқаролик жамияти институтларининг манзилли ҳуқуқий тарғиботни амалга ошириш борасидаги ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ҳамда аҳоли ўртасида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг илмий асосларини чуқур тадқиқ этиш масалалари жамиятда ҳуқуқий онг ва маданиятни юксалтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Проблемы общей теории права и государства. М., «Норма», 2002, 307-308-бетлар.
2. Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации. – М., 1996.- С.75.
3. Одилқориев Х., Тультеев Т., Муҳамедов Ў. Икки палатали парламент. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004, 71-бет.
4. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон
5. Исламов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т.: ТДЮИ, 2007. Б.491
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” ги Фармони” Халқ сўзи газетаси 2019 йил 10 январь.
7. Теория государства и права. Под.ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. –М.: Юрист, 1997. –С.585
8. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т.: Адолат, 2009. Б-652. Теория государства и права. Под.ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. –М.: Юрист, 1997. –С.585

12.00.00 – Юридик фанлар

Узакова Гўзал Шариповна,
Тошкент давлат юридик университети Экология ҳуқуқи
кафедраси мудири, юридик фанлари доктори (DSc), доцент

БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ МАҚСАДЛАРИГА ЭРИШИШДА ҚАШШОҚЛИК ВА ОЧЛИКНИ ТУГАТИШ, СОҒЛИК ВА ФАРОВОНЛИККА ИНТИЛИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация: Мақолада Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор ривожланиш дастурида белгиланган мақсадлар умумий асосларда ёритилган. Мақолада қашшоқлик ва очликни тугатиш, соғлик ва фаровонликка эришишда жаҳон ҳамжамияти олдида турган вазифалар, Ўзбекистон Республикасида мазкур йўналишда амалга оширилаётган тизимли чора-тадбирлар, уларнинг ҳуқуқий асослари ўрганилган ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: барқарор тараққиёт мақсадлари, атроф-муҳит, қашшоқлик, очлик, соғлик, фаровонлик

Узакова Гузал Шариповна,
Заведующая кафедры Экологическое право, Ташкентского
Государственного юридического университета,
доктор юридических наук (DSc), доцент

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИСКОРЕНЕНИЯ НИЩЕТЫ И ГОЛОДА, СТРЕМЛЕНИЯ К ЗДОРОВЬЮ И БЛАГОПОЛУЧИЮ В ДОСТИЖЕНИИ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация: В статье на общих основаниях освещаются цели, поставленные в программе устойчивого развития Организации Объединенных Наций. В месте с этим изучены и проанализированы задачи, стоящие перед мировым сообществом в искоренении нищеты и голода, достижении здоровья и благополучия, а также системные меры, осуществляемые в Республике Узбекистан в этом направлении, их правовые основы.

Ключевые слова: цели устойчивого развития, окружающая среда, нищета, голод, здоровье, процветание

Guzal Uzakova Sharipovna,
Head of the Environmental Law Department
of Tashkent State University of Law, DSc, Associate Professor

SOCIO-LEGAL FOUNDATIONS OF THE PURSUIT OF HEALTH AND WELL-BEING, ENDING POVERTY AND HUNGER IN ACHIEVING THE GOALS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Annotation: The article covers the goals set by the Sustainable Development Program of the United Nations in general terms. The article examines and analyzes the tasks facing the world community in ending poverty and hunger, achieving health and well-being, systematic measures implemented in this direction in the Republic of Uzbekistan, and their legal basis.

Keywords: sustainable development goals, environment, poverty, hunger, health, well-being.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N22>

XXI асрга келиб бутун дунё турли ижтимоий-иқтисодий, глобал экологик муаммолар куршовида қолиб, уларни ҳал этиш ва салбий оқибатларига қарши кураш барчанинг бирдек вазифасига айланди. Бутун дунё ҳозирда чўлланиш ва қурғоқчилик, ҳавонинг ифлосланиши, сув етишмаслиги, биохилма-хилликнинг камайиши каби қатор экологик муаммолар оқибатида вужудга келаётган талофатларни бошидан кечирмоқда. Олимларнинг таъкидлашича, уларнинг аксариятига ер шаридаги иқлим ўзгариши сабабли содир бўлмоқда. Саноат ва ишлаб чиқаришнинг атроф муҳитга етказётган салбий таъсири натижасида экологик барқарорликка путур етиб, унинг таъсирида ҳавонинг ўртача иссиқлик даражаси ошиши кузатилмоқда. Бу эса ўз-ўзидан чучук сув захираларининг буғланиши, яшилликнинг камайиши, об-ҳаводаги иссиқ ёки совуқ кунларнинг ўртача меъёридан ортиши каби ҳолатларга олиб келмоқда. Табиатдаги ҳар бир ҳодиса бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, ушбу занжирнинг бир халқасида юз берган ўзгариш бошқаларида ҳам таъсир кўрсатмай қолмайди албатта. Инсон эса сўзсиз, табиатнинг ажралмас бўлагидир. Табиат аталмиш борликда қандай яшашимиз ва келажак авлодларга муносиб макон қолдиришимиз албатта унга бизнинг бугунги муносабатимизга боғлиқ.

Табиатга салбий таъсирни камайтириш ва унинг оқибатларини юмшатиш учун олимлар турли йўллари таклиф қилишади. Улар ичида чиқиндиларни қайта ишлашни кенгайтириш, электр транспортларини кўпайтириш, ишлаб чиқаришда камчиқит технологияларни қўллаш, саноат ва қишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологиялардан фойдаланиш, қайта тикланадиган энергия ресурсларидан кенгроқ фойдаланиш каби турли йўллари таклиф қилинади. 2012 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган “Барқарор ривожланиш концепцияси” айнан шу мақсадларга хизмат қилиб, барқарор ривожланиш мақсадларини ўз ичига олган дастур ҳар бир инсон учун фаровон турмуш тарзини яратишга қаратилган иқтисодий, ижтимоий, экологик кўрсаткичларни ўз ичига олади. 2015 йил 25-27 сентябр кунлари БМТнинг 200 дан ортиқ давлат ва ҳукумат раҳбарлари иштирок этган Саммитда айнан Барқарор ривожланиш масаласи кун тартибига қўйилди ва яқин 15 йилга мўлжалланган тадбирлар режаси эълон қилинди. Мазкур мақсадлар БМТга аъзо барча давлатлар томонидан 2015-2030 йиллар давомида амалга оширилиши кўзда тутилган.

Барқарор ривожланиш мақсадлари 17та глобал мақсадни ҳамда улар билан боғлиқ 169та вазифани ўз ичига олиб, улар инсоният фаровон турмуш кечириши билан боғлиқ барча соҳаларни қамраб олади: 1) қашшоқликни йўқотиш; 2) очликни тугатиш; 3) соғлик ва фаровонлик; 4) сифатли таълим; 5) гендер тенглиги; 6) тоза сув ва санитария; 7) арзон ва тоза энергия; 8) муносиб иш ўринлари яратиш ва иқтисодий ўсиш; 9) саноатлаштириш, инновациялар, инфратузилма; 10) тенгсизликни камайтириш; 11) барқарор шаҳарлар ва қулай яшаш жойларини яратиш; 12) масъулиятли истеъмол ва ишлаб чиқариш; 13) иқлим ўзгаришига қарши курашиш; 14) денгиз экотизимларини асраш; 15) қуруқликдаги экотизимларни асраш; 16) тинчлик, адолат ва самарали бошқарув; 17) барқарор ривожланиш йўлида ҳамкорлик.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 21 февралдаги 83-сон қарори билан “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш

соҳасидаги миллий мақсад ва вазифалар” тасдиқланган [1]. Ушбу ҳужжат билан Ўзбекистон БРМ дастурининг 17та мақсадлардан 16тасини миллийлаштириш ва амалга ошириш вазифасини ўз олдига қўйган. Республика ҳудудида денгиз хавзалари мавжуд бўлмагани боис, 14-мақсад (денгиз экотизимларини асраш) Ўзбекистон томонидан миллийлаштирилмаган.

Ўзбекистонда БРМнинг амалга оширилиши 2017-2021 йилларга мўлжалланган миллий ҳаракатлар стратегияси, ҳозирда эса 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси доирасида кенг кўламли ислоҳотларга тўғри келди [2]. Ҳукумат ислоҳотларнинг натижадорлигини 23 та глобал индекс орқали кузатиб боради ва мамлакатнинг ушбу индекслар бўйича халқаро рейтингларда юқорилаши кузатилмоқда.

Бу борада миллий мақсадларга эришишда Ўзбекистон бозор муносабатларини янада эркинлаштиришга таянади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган барча ислоҳотлар замирида “инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун” деган бир тамойил мужассам бўлиб, у барқарор ривожланиш мақсадлари билан ҳамроҳандир. Барқарор ривожланиш мақсадлари қабул қилинган пайдан бошлаб Ўзбекистон инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий ва амалий механизмларини такомиллаштириш йўналишида тизимли чора-тадбирлар амалга ошириб келмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда конституциявий ислоҳотлар амалга оширилмоқда, қолаверса, давлат бошқаруви органлари фаолияти маъмурий ислоҳотлар концепцияси доирасида такомиллаштирилмоқда, бутун жамият ҳаётида оммавий ахборот воситалари фаолияти эркинлашиб, электронлаштириш жараёни оммалашмоқда.

Экология соҳасида иқлим ўзгариши оқибатларини юмшатиш, унга мослашиш масалаларига, айниқса, Орол денгизи минтақаси муаммолари ҳамда сув, эр ва энергетика ресурсларини сақлаш ва эҳтиёткорлик билан ишлатиш, шунингдек, биологик хилма-хилликни сақлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Сўнгги йилларда Ўзбекистон раҳбарияти халқаро аҳамиятга эга ташаббуслари билан БМТ доирасидаги ҳамкорликка янгича мазмун-моҳият бағишлаб, икки томонлама алоқаларни жадал мустаҳкамлаб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2017 йил 19 сентябр куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида: “Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш билан боғлиқ муаммолар тўғрисида сўз юритар эканмиз, минтақанинг умумий сув захираларидан оқилона фойдаланиш каби муҳим масалани четлаб ўтолмаймиз... Ўзбекистон БМТнинг превентив дипломатия бўйича минтақавий маркази томонидан ишлаб чиқилган Амударё ва Сирдарё хавзалари сув ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги конвенциялар лойиҳаларини қўллаб-қувватлайди”, – дея алоҳида таъкидлаганди.

“2018 йил 22 июн куни БМТ Бош Ассамблеясининг ялпи мажлисида “Марказий Осиё минтақасида тинчлик, барқарорлик ва изчил тараққиётни таъминлаш бўйича минтақавий ва халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш” резолюцияси қабул қилинди”. Лойиҳаси Ўзбекистон томонидан Марказий Осиёдаги қўшни мамлакатлар билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган ушбу ҳужжатни БМТга аъзо барча давлатлар бир овоздан қўллаб-қувватлади.

2020 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев БМТ

Бош ассамблеяси сессиясининг онлайн шаклда ўтказилган 75-сессиясида нутқ сўзлаб, минтақавий ва глобал миқёсда тинчлик ва барқарорликни мустақкамлаш, барқарор тараққиётни таъминлаш, инсон ҳуқуқларига риоя этишни қўллаб-қувватлаш, конструктив мулоқотни кенгайтириш, шунингдек, иқлим ўзгариши, озиқ-овқат хавфсизлиги муаммоси, қашшоқликка барҳам бериш ва камбағалликни қисқартириш каби долзарб масалалар юзасидан бир қатор ташаббусларни илгари сурди.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги ПФ-5863-сон [Фармони билан тасдиқланган](#) **“2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш Концепцияси”** барқарор ривожланиш мақсадларига хизмат қилади [3].

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаш, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишлари профилактикаси, уларни аниқлаш ва олдини олишнинг самарали механизмларини жорий этиш, республика аҳоли пунктларининг санитария ва экологик ҳолати учун давлат органлари, хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари ва фуқароларнинг шахсий жавобгарлигини кучайтириш, шунингдек, 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги Миллий мақсад ва вазифаларга эришишни таъминлаш мақсадида қуйидагилар *Концепциянинг мақсадлари ҳисобланади*:

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ҳаёти ва саломатлик даражасини яхшилашнинг зарур шарти сифатида атроф муҳитнинг қулай ҳолатини таъминлаш;

атроф муҳитга ва аҳолининг саломатлигига салбий таъсирни пасайтирувчи инновацион технологияларни жорий этиш ҳисобига барқарор иқтисодий ривожланиш;

атроф муҳит объектларидан оқилона фойдаланишни ва биологик ресурслар қайта тикланишини таъминлаш.

Мазкур татқиқот доирасида барқарор ривожланиш мақсадларининг баъзилари ҳақида фикр юритар эканмиз, қашшоқлик ва очликни тугатиш, соғлик ва фаровонликка эришиш барқарор ривожланиш дастурининг дастлабки мақсадларидан эканини эътироф этиш жоиз.

Қашшоқлик ва очликни тугатиш масаласи. Таъкидлаш жоизки, ҳар йили 17 октябрда дунёда қашшоқликка барҳам бериш халқаро куни нишонланади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 1992 йил 22 декабрдаги резолюциясида 17 октябр – Халқаро қашшоқликка барҳам бериш куни, деб эълон қилинди. Мазкур резолюция билан БМТ Бош Ассамблеяси қашшоқликка барҳам бериш бўйича БМТ учинчи ўн йиллигини (2018-2027) эълон қилди. Ўн йиллик шиори “Дунёни қашшоқликдан олиб чиқиш учун глобал ҳаракатни кучайтириш”, деб аталади.

“Қашшоқлик” атамаси кўпинча ўта камбағаллик синоними сифатида қабул қилинади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таърифига кўра, қашшоқлик нафақат барқарор ҳаётни таъминлаш учун даромад ва ресурслар етишмаслиги, балки очлик ва тўйиб овқатланмасликни ҳам билдиради, қашшоқлик стандарти ҳам вақти-вақти билан қайта кўриб чиқилади.

Афсуски, дунё бўйича қашшоқликда яшаётган одамлар оз эмас. Масалан, 2021 йил дунё бўйлаб 711 миллион киши ўта қашшоқ яшаган. Кўриниб турибдики, инсоният ушбу муаммони ҳали ҳал қилган йўқ. Бугунги кунда 1.3 миллиард одам эса у ёки бу даражада қашшоқ яшашда давом этмоқда. Ачинарлиси, уларнинг деярли ярми болалар ва ёшлардан

иборатдир. Ҳатто, энг бой мамлакатларда ҳам 30 миллиондан ортиқ бола ҳозирда қашшоқлик чегарасида кун кўрмоқда.

Қашшоқлик ва очлик бир-бири билан узвий боғлиқ мезонлар бўлиб, бири доимо иккинчисини тақозо этади. ФАО маълумотларига кўра, 2021 йилда дунёда 728 млн киши очликдан азият чекди, бу 2020 йилга нисбатан, қарийб, 46 миллион кишига, пандемия бошлангунга қадар 150 миллион кишига кўпайганини билдиради. Прогнозларга кўра 2030 йилга бориб Африка қитъасида очликнинг таъсири кучайиши, юшқа ҳудудларда нисбатан камайиши кутилмоқда [4].

Жаҳон озиқ-овқат дастури маълумотида кўра, 45 мамлакатда 50 миллион киши очлик хавфи остида яшамоқда.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсатида қашшоқлик ва очликка қарши кураш масалалари давлат дастурларида, қонун ҳужжатларига киритилаётган ўзгартириш ва қўшимчаларда, қолаверса бажарилаётган амалий ишларда ўз ифодасини топмоқда. **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 21 февралдаги 83-сон қарори билан тасдиқланган 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларнинг 1-мақсади** барча жойларда аҳолининг кам таъминланганлик даражасини пасайтиришга эришидан иборат бўлиб, ушбу мақсад доирасида қуйидаги **вазифалар** белгиланган:

мамлакатда камбағаллик даражасини икки бараварга қисқартириш;

кам таъминланган эркаклар, хотин-қизлар ва барча ёшдаги болаларнинг улушини кам таъминланишнинг барча кўринишларида икки бараварга қисқартириш;

аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг манзиллилиги ва самарадорлигини кучайтириш, ижтимоий ҳимоя қилиш хизматлари сифатини ошириш, ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари доирасига муҳтожларнинг барчаси тўлиқ қамраб олиншига эришиш;

бутун аҳолининг, жумладан, кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларнинг базавий захиралардан (ер участкалари, янги технологиялар, банк кредитлари, масофавий банк хизматлари ва бошқалар) фойдаланишлари учун қулай иқтисодий ва молиявий шарт-шароитлар, чакана тўлов тизимлари инфратузилмалари, янги технологиялар ва молиявий хизматлар, шу жумладан микромолиялаштириш билан таъминлаш;

аҳолининг ижтимоий заиф қатламларининг яшаш шароитларини яхшилаш, шу жумладан, уларга иқтисодий, ижтимоий ҳамда экологик муаммоларнинг салбий таъсирининг олдини олиш.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегиясида мамлакатимизда қашшоқлик ва очликка қарши кураш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ҳамда ушбу йўналишдаги аниқ мақсад ва вазифалар белгилаб қўйилган. Ушбу мақсадлар турли йўналишларда зарур чора-тадбирлар олиб боришни назарда тутди. Хусусан, **11-мақсадда** Халқ билан мулоқотнинг механизмларини такомиллаштириш белгиланган бўлиб, халқ билан очиқ мулоқот, аҳоли турли қатламларининг давлат бошқаруви фаолиятидаги жамоатчилик иштироки орқали ҳам қашшоқлик ва очликка қарши курашиш назарда тутилади.

21-мақсадда иқтисодиёт тармоқларида барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш орқали келгуси беш йилда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни – 1,6 баравар ва 2030 йилга бориб аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадни 4 минг АҚШ долларидан ошириш ҳамда “даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар” қаторига кириш учун замин яратиш чора-тадбирлари белгиланади.

29-мақсадда тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш, хусусий секторнинг Ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш белгиланган бўлиб, бунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг тадбиркорлар билан “Очиқ мулоқоти”ни ўтказиш, ҳудудларда 200 та янги саноат зоналарини ташкил этиш ва бизнес-инкубаторлар тизимини ривожлантириш, шароити оғир бўлган туманларда тадбиркорликни ривожлантириш учун янада қулай шарт-шароитлар яратиш кабилар назарда тутилади.

30-мақсадда қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини камида 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини камида 5 фоизга етказиш; **32-мақсадда** эса чорвачилик озуқа базасини кенгайтириш ва ишлаб чиқариш ҳажмини 1,5 – 2 баравар кўпайтириш белгилаб қўйилди.

Тараққиёт стратегиясида адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капиталини ривожлантириш йўналишида **37-мақсад белгиланган бўлиб**, унда ҳар бир фуқарога давлат ҳисобидан аниқ касб-хунарга ўқиш имкониятини яратиш. Касбга ўқитиш қўламини 2 баравар ошириб, жами 1 миллион нафар ишсиз фуқарони касб-хунарларга ўқитиш ва бу жараёнда нодавлат таълим муассасаларининг иштирокини 30 фоизга етказиш белгиланган.

Шунингдек, аҳоли учун мажбурий ижтимоий кафолатларни таъминлаш, эҳтиёжманд қатламларнинг ижтимоий ҳимоясини кучайтириш (53-мақсад); пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш (54-мақсад) белгиланган.

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришнинг илмий-ҳуқуқий асослари. Дунёда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш тобора долзарб бўлиб бомоқда. Мазкур муаммо бир тарафдан иқлим ўзгариши, қишлоқ хўжалик ерларининг деградацияси, сув тақчиллиги каби муаммолар билан бўлса, иккинчи тарафдан дунёда юз бераётган геосиёсий вазият билан боғлиқ бўлиб қолмоқда. 2022 йилнинг 20 декабр куни *Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатида Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 2023 йилдаги устувор йўналишлари белгилаб берилди [5].* Мамлакатимизда сўнгги йилларда аҳолига томорқа ерлари ажратиб берилмоқда, томорқа ерларидан олинadиган ҳосил аҳолини иш билан таъминлаш билан бир қаторда мамлакатда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга ҳам хизмат қилади. Қишлоқ хўжалик соҳасида сўнгги йилларда “Томорқа хўжалиги тўғрисида”ги қонун, “Яйловлар тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Ҳозирда “Тупроқ унумдорлиги тўғрисида”ги қонун лойиҳаси муҳокама қилинмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Ер кодекси, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонуни, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги қонуни, “Қишлоқ хўжалик кооперативи

(ширкат хўжалиги) тўғрисида” ги қонуни озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Таъкидлаш жоизки, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимизда аҳолини ижтимоий жиҳатдан қўллаб қувватлаш мақсадида ер участкалари ажратиб берилди, дастлаб ерларни раёнлаштиришга алоҳида эътибор қаратилди, қишлоқ хўжалик ерларининг мелиоратив ҳолати яхшиланди, пахта яккаҳокимлигидан воз кечилиб, фермер ва деҳқон хўжаликлари турли мева, сабзавотлар, полиз экинлари етиштиришга ихтисослаштирилди. Кейинчалик, аниқроғи 2000-йиллардан бошлаб балиқчилик, паррандачилик, асаларичилик, ёнғоқчилик каби қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди, ушбу соҳаларнинг ҳуқуқий баҳаси мустаҳкамланди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари) асосий субъект сифатида фаолият юритган бўлса, 2004-2007 йилларда мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини ташкил этишнинг ушбу ташкилий-ҳуқуқий шаклидан аста-секин бошқа шаклларга, жумладан фермер хўжаликлари фаолиятини кенгайтиришга ўтилди. 2016-2017-йилларда қишлоқ хўжалик соҳасида фаолият юритувчи субъектларнинг ердан фойдаланишида қонунчиликка бир қатор янгиликлар киритилди, жумладан фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этишда уларни кўптармоқли фермер хўжаликларига айлантириш талаби қўйилди. Сўнгги йилларда эса, қишлоқ хўжалик соҳасини индустриаллаштириш, фермер-деҳқонларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоясини кучайтириш, ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ошириш мақсадида агрокластерлар ташкил этилмоқда.

Хусусан, **Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган Стратегияси [6]** қабул қилинган бўлиб, унда қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат тармоғини барқарор ривожлантириш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари белгилаб берилган. Мазкур Стратегиянинг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат тармоғининг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган ислохотларни янада чуқурлаштиришда давлат сиёсатини тубдан такомиллаштиришга йўналтирилган бўлиб, *қуйидаги устувор йўналишларни қамраб олади:*

аҳолининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш;

қулай агробизнес муҳитини ва қўшилган қиймат занжирини яратиш;

соҳа бошқарувида давлат иштирокини камайтириш ва инвестициявий жозибаторликни ошириш;

табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазасини таъминлаш;

давлат бошқарувининг замонавий тизимларини ривожлантириш;

тармоқни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлат харажатларини босқичма-босқич диверсификация қилиш;

қишлоқ хўжалигида илм-фан, таълим, ахборот ва маслаҳат хизматлари тизимини ривожлантириш;

қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш;

тармоқ статистикасининг шаффоф тизимини ишлаб чиқиш.

Стратегияни амалга ошириш йўналишлари бўйича ҳар йили 1 декабрга қадар келгуси йилга мўлжалланган дастур ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Соғлиқ ва фаровонликнинг юридик тавсифи, унга эришишда экологик нормативларга риоя қилиш зарурати. Аҳолининг соғлиғини сақлаш ва фаровонликка эришишига кўмаклашиш барқарор ривожланишнинг асосий мақсадларини ташкил қилиб, нуфузли халқаро ташкилотлар ҳамда ривожланган давлатлар мазкур йўналишларда фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келади. Жумладан, Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти мазкур йўналишда фаолият юритувчи муҳим ташкилотлардан саналади [7].

Соғлиқ ва фаровонлик тушунчалари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи **соғлом ва қулай атроф муҳит, табиий ресурслардан тўғри фойдаланиш, экологик нормативларга риоя қилиш, самарали соғлиқни сақлаш тизими фаолияти, шаҳарсозлик соҳасида қулай яшаш шароити, экологик асосланган фаолият** тушунчалари, давлат ва бошқа тузилмалар томонидан уларнинг таъминланиши билан боғлиқдир. Мазкур тушунчаларни ва уларнинг таъминланиши билан боғлиқ нормаларни экология, шаҳарсозлик, соғлиқни сақлаш, тадбиркорлик ва бошқа қонун ҳужжатларида учратиш мумкин.

Ҳўш, мамлакатимизда соғлиқни сақлашнинг бугунги ҳолати қандай?

Мустақиллик йилларида аҳолининг умр кўриши 4,6 ёшга - 1995 йилдаги 69,1 ёшдан 2017 йилда 73,7 ёшга ошди. Оналар ўлими кўрсаткичи 3,1 бараварга камайиб, 100 минг нафар тирик туғилган чақалоққа нисбатан 21 та ҳолатни ташкил этди, чақалоқлар ўлими эса 3,1 бараварга камайиб, 1000 нафар тирик туғилган чақалоққа нисбатан 11,5 та ҳолатни ташкил этди. Болаларда энг кўп учрайдиган касалликларга қарши эмлаш ва профилактика тадбирлари билан қамраб олиш даражаси 96 - 98 фоизда қатъий сақланиб турибди. Юқумли касалликларга қарши курашиш бўйича комплекс профилактика, эпидемияга қарши ва санитария-гигиена тадбирларининг жорий этилиши ўта хавфли юқумли касалликлар (ўлат, вабо), полиомиелит, дифтерия, чақалоқлар қоқшоли, маҳаллий келиб чиққан безгак, қизамиқ ва қизилча юзага келишидан тўлиқ ҳимоя қилиш имконини берди. Полиомиелитнинг ёввойи штамми (2002 йил), қизамиқ ва қизилча (2017 йил), безгак (2018 йил) йўқ қилинганлиги тўғрисида Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг сертификатлари олинди.

Шу билан бирга, соғлиқни сақлашни ташкил этишда фуқаролар соғлиғини сақлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид вазифаларни самарали ҳал қилишга тўсқинлик қилаётган айрим муаммоли масалалар ва салбий ҳолатлар сақланиб қолмоқда. Хусусан, тармоқни комплекс ҳуқуқий тартибга солишнинг мавжуд эмаслиги, ўлим ва ногиронликни келтириб чиқариш эҳтимоли катта бўлган касалликларнинг олдини олиш ва улардан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасидаги қонуности ва идоравий ҳужжатларнинг ҳаддан ортиқ кўплиги соғлиқни сақлаш тизими барқарорлигини таъминлаш имконини бермаяпти. Трансплантология, кўмакчи репродуктив технологиялар, телетиббиёт каби талаб юқори бўлган йўналишларнинг етарлича тартибга солилмаганлиги миллий соғлиқни сақлаш тизими тиббиёт илм-фани ва амалиётининг замонавий ютуқларидан ортда қолиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Бугунги кунга қадар мажбурий тиббий суғурта тизимини жорий этиш учун шарт-шароитлар яратилмаган. Натижада ҳанузгача соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш асосан бюджет маблағлари ҳисобига амалга оширилмоқда. Соғлиқни сақлаш бирламчи бўғинининг профилактика, патронаж ва ўз вақтида даволаш-ташхис қўйиш ишлари, шу жумладан амбулаторияда даволашни охиригача етказиш самарадорлиги қониқарсизлигича қолмоқда. Бунинг натижасида аҳоли соғлиғини сақлаш тизимида қиммат турадиган статсионар ёрдам асосий ўринни эгалламоқда. Соғлиқни сақлаш тизимига ахборот-коммуникация технологияларининг етарлича жорий этилмаганлиги, тиббиёт ҳужжатларининг жуда катта ҳажми қоғоз шаклида юритилиши қабул қилинаётган қарорлар ижросини тезкор кузатиб бориш ва самарали ижросини таъминлаш имконини бермаяпти, шунингдек, ортиқча бюрократизм ва катта харажатларга сабаб бўлмоқда.

Юқорида келтирилган камчиликларни баратараф қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги ПФ-5590-сон [Фармони билан “2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасининг соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш Концепцияси”](#) қабул қилинди [8].

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг **2022 йил 21 февралдаги 83-сон қарори билан тасдиқланган “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифалар”нинг 3-мақсади** сифатида соғлом турмуш тарзини таъминлаш ва барча ёшдаги кишиларнинг фаровонлигига кўмаклашиш белгиланган.

Шунингдек, **Ўзбекистон Республикасининг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегиясида мамлакатимизда соғлиқ ва фаровонликка эришиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ҳамда ушбу йўналишдаги аниқ мақсад ва вазифалар белгилаб қўйилган.** Улар қуйидагилардан иборат: кўрсатилаётган тиббий хизматларни аҳолига янада яқинлаштириш ва қулайлигини ошириш мақсадида республика ҳудудларида тиббиёт кластерларини ташкил этиш (55-мақсад); аҳолига кўрсатилаётган тиббий хизмат сифатини ошириш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш, тиббий хизматларни марказлаштириш ва аҳолини тиббий суғурталаш амалиётини жорий қилиш (56-мақсад); тиббий асбоб-ускуналарга техник хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш (57-мақсад); дори-дармон ва тиббий буюмлар муомаласини тартибга солиш ҳамда аҳолига арзон ва сифатли маҳсулотлар етказиб бериш тизимини такомиллаштириш (58-мақсад); бирламчи тиббий-санитария хизматида аҳолига малакали хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш, соҳага ажратиладиган маблағларни ошириш (59-мақсад); репродуктив ёшдаги ва ҳомиладор аёллар, болалар учун юқори технологик тиббий ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш (60-мақсад); тиббий хизматлардаги хусусий секторнинг улушини 25 фоизга етказиш (61-мақсад); мамлакатда ишлаб чиқариладиган дори-дармон ва тиббиёт воситаларининг улушини 80 фоизга етказиш (62-мақсад); санитария-эпидемиологик осойишталик ва жамоат саломатлиги халқаро мақомга эга лабораторияларини ташкил этиш (63-мақсад); ҳудудларда бирламчи тиббий хизматни «бир қадам» тамойили асосида ташкил этиш (64-мақсад); ногиронлиги бўлган шахсларни қўллаб-қувватлашнинг самарали тизимини шакллантириш, уларнинг ҳаёт сифати ва даражасини ошириш (66-мақсад);

жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланадиган фуқароларнинг сонини ошириш (67-мақсад); аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш (79-мақсад) юзасидан зарур чора-тадбирларни амалга ошириш белгиланди.

Аҳолининг соғлиғини сақлаш бир тарафдан фуқароларнинг соғлиғини салаш ҳуқуқини таъминлаш билан боғлиқ бўлса, иккинчи тарафдан аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталигини таъминлаш билан боғлиқдир. Таъкидлаш жоизки, **Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида”ги 1996 йил 29 августдаги 265-1-сон қонуни [9]** 3-моддасида *фуқаролар соғлиғини сақлашнинг асосий принциплари* белгиланган бўлиб, ушбу принциплар қуйидагилардан иборат:

- соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши;
- аҳолининг барча қатламлари тиббий ёрдамдан баҳраманд бўла олиши;
- профилактика чора-тадбирларининг устунлиги;
- соғлиғини йўқотган тақдирда фуқароларнинг ижтимоий ҳимоя қилиниши;
- тиббиёт фанининг амалиёт билан бирлиги.

Мазкур қонуннинг 13-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари соғлиқни сақлаш борасида дахлсиз ҳуқуққа эгадирлар. Давлат ёши, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар фуқароларнинг соғлиғи сақланишини таъминлайди. Давлат фуқароларда касалликларнинг ҳар қандай шакллари борлигидан қатъи назар, уларнинг камситишлардан ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Ушбу қонунда бузишда айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларнинг соғлиқни сақлаш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар, соғлиқни сақлашда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари билан тенг ҳуқуқдан фойдаланадилар. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга тиббий ёрдам кўрсатиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилайди.

Касал бўлиб қолганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда ва бошқа ҳолларда фуқаролар профилактик, ташхис қўйиш-даволаш, куч-қувватни тиклаш, санаторий-курорт, протез-ортопедия ёрдами ва бошқа хил ёрдамни, шунингдек беморларни, меҳнатга лаёқатсиз ва ногиронлиги бўлган шахсларни боқиш-парваришлаш юзасидан ижтимоий чора-тадбирларни, шу жумладан вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тўлашни ўз ичига оладиган тиббий-ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга. (Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида”ги қонунининг 16-моддаси)

Аҳолининг соғлиғи ва фаровонлигини таъминлашда фуқароларнинг санитария-эпидемиологик осойишталигини таъминлаш ҳам муҳим бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг 26.08.2015 йилдаги **“Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида”ги ЎРҚ-393-сон қонуни** мамлакатда санитария-эпидемиологик осойишталикни таъминлашнинг асосий шартларини белгилайди. Қонуннинг 4-моддасида белгиланишича, аҳолининг санитария-эпидемиологик

осойишталиги соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

санитария-гигиена тадбирларини ва эпидемияга қарши тадбирларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

давлат томонидан санитария-эпидемиология нормаларининг жорий этилиши;

аҳолининг санитария маданияти даражасини ошириш;

давлат санитария назоратини амалга ошириш;

халқаро ҳамкорликни амалга ошириш.

Мазкур қонуннинг 4-моддасида белгиланишича, санитария қоидалари, нормалари ва гигиена нормативлари давлат органлари ҳамда бошқа органлар, юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилиши шарт бўлган аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги соҳасидаги талабларни белгилайдиган ҳужжатлардир.

Санитария қоидалари, нормалари ва гигиена нормативлари Ўзбекистон Республикаси Бош давлат санитария врачлари томонидан тасдиқланади. Улар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида мажбурий тартибда ҳуқуқий экспертизадан ўтказилади ҳамда ижобий хулоса олинганидан кейин ҳисобга қўйилади.

Қайд этиш жоизки, эколог-ҳуқуқшунос олимлар санитария нормаларини ҳам экологик нормативлар сирасига киритишади. Ҳуқуқ тизимининг забардаст соҳаларидан бўлган экология ҳуқуқи аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ҳуқуқий институтларни ҳам ўрганади. Собиқ Иттифоқ таркибига кирган давлатларнинг асосий қисмида ҳалигача экология ҳуқуқи атамаси сақланиб келинади ва ушбу ҳуқуқ соҳаси асосан атроф муҳитга салбий таъсир билан боғлиқ нормаларни татқиқ этади. АҚШ ҳамда Европа давлатларида эса Атроф муҳит ҳуқуқи (Environmental law) фани ўрганилади. Атроф муҳит ҳуқуқининг предмет доираси Экология ҳуқуқига нисбатан кенгроқ бўлиб, унда антропоген таъсир остида бўлган, ўзгарган атроф муҳит ҳолати билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни ўрганишга ҳам алоҳида эътибор қаратилади.

Ўзбекистон Республикасида атроф муҳит муҳофазаси, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга оид фундаментал қонун ҳисобланган ***“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддасида табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишда риоя этилиши зарур бўлган қоидалар белгиланган бўлиб, улар сўзсиз барқарор ривожланишга, инсоннинг фаровонлиги ва соғлиғини таъминлашга хизмат қилади.*** Ушбу қоидалар қуйидагилардан иборат:

инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш;

фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги;

жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

экология экспертизаси ўтказишнинг мажбурийлиги;

табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

табiiй ресурсларни тиклаш зарурлиги, атроф табiiй муҳит ва инсон сиҳат-саломатлиги учун зарарли, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошкоралик;

табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, регионал ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги талабларини бузганлик учун жавобгар бўлиш.

Қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Республикасида табиатдан умумий тарзда ва махсус йўсинда фойдаланилади. **Табиатдан умумий ва махсус фойдаланишнинг чегаралари** табiiй ресурсларнинг алоҳида турларига оид қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топади.

Инсон соғлиғи ва фаровонлиги кўп жиҳатдан унинг **яшаш учун қулай атроф табiiй муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи** таъминланиши билан боғлиқ. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 12-моддасида белгиланишича, Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табiiй муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга. Ана шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоат ташкилотларига бирлашиш, атроф табiiй муҳитнинг аҳволи ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирларга доир ахборотларни талаб қилиш ва олиш ҳуқуқига эга.

Мазкур моддада фуқароларнинг **қулай яшаш шароитини сақлаб қолиш мажбурияти** ҳам белгиланган бўлиб, унга кўра Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табiiй ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиат бойликларига эҳтиётлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя этиши шарт.

“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддасида **атроф табiiй муҳит сифатининг нормативлари ва стандартлари** белгиланган бўлиб, унга кўра хўжалик фаолиятининг атроф табiiй муҳитга зарарли таъсири атроф табiiй муҳит сифатининг аҳолининг экология жиҳатидан хавфсизлигини, табiiй ресурсларни тиклаш ва муҳофаза қилишни кафолатловчи нормативлари ва стандартлари билан чеклаб қўйилади. Худудий-ишлаб чиқариш мажмуиларини таркиб топтиришда, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилишни ривожлантиришда ҳамда шаҳарлар, бошқа аҳоли пунктларини қайта қуриш ва таъмирлашда атроф табiiй муҳитга бўладиган таъсирнинг йўл қўйиш мумкин бўлган меъёрлари белгиланади.

Корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар атроф муҳитга таъсирнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган энг юқори даражаларини тартибга солувчи экологик ва бошқа йўсиндаги мезонларни ишлаб чиқишлари шарт.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор тараққиёт дастури бутун жаҳон ҳамжамияти олдида турган энг олий мақсадларни қамраб олади. Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз олдида мазкур мақсадларга эришишни қўйган ва ушбу йўналишда тизимли чора-тадбирлар амалга оширмақда.

1. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.02.2022 й., 09/22/83/0157-сон, 10.06.2022 й., 09/22/324/0510-сон; 10.08.2022 й., 09/22/438/0726-сон.
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон.
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.10.2019 й., 06/19/5863/3979-сон; 13.11.2020 й., 06/20/6110/1512-сон; 17.03.2021 й., 06/21/6188/0216-сон.
4. <https://www.fao.org/interactive/state-of-food-security-nutrition/ru/>
5. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
6. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 27.02.2021 й., 07/21/5009/0164-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 10.06.2022 й., 06/22/150/0516-сон.
7. <https://www.who.int/ru>
8. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.12.2018 й., 06/18/5590/2285-сон; 13.11.2020 й., 06/20/6110/1512-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 08.10.2021 й., 06/21/6320/0940-сон, 30.11.2021 й., 06/21/26/1111-сон, 24.02.2022 й., 06/22/78/0163-сон.
9. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 03.08.2021 й., 03/21/705/0742-сон; 18.05.2022 й., 03/22/770/0424-сон; 04.11.2022 й., 03/22/800/0990-сон.

12.00.00 – Юридик фанлар

Abdixakimov Islombek Bahodir o'g'li
Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik huquqi kafedrasida o'qituvchisi
Islombekabduhakimov@gmail.com

SUG'URTA FRANSHIZASI VA UNING TURLARI HAQIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada sug'urta shartnomasida qo'llaniladigan franshiza moliyaviy instrumenti haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, maqolada franshiza nima ekanligi, uning sug'urta shartnomasidagi o'rni hamda uning turlari muhokama etiladi. Sug'urta franshizasining sug'urta shartnomasi ishtirokchilari uchun afzalliklari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Sug'urta franshizasi, sug'urta puli, sug'urta to'voni, sug'urta mukofoti, shartli franshiza, shartsiz franshiza, vaqtli franshiza.

Абдихакимов Исламбек Баходир угли

Преподаватель кафедры Гражданского права
Ташкентского государственного юридического университета

О СТРАХОВОЙ ФРАНШИЗЕ И ЕЕ ВИДАХ

Аннотация: В данной статье рассказывается о финансовом инструменте франшизы, используемом в договоре страхования. Также в статье рассматривается, что такое франшиза, ее роль в договоре страхования, виды. Анализируются преимущества страховой франшизы для участников договора страхования.

Ключевые слова. Страховая франшиза, страховые деньги, страховое возмещение, страховая премия, условная франшиза, безусловная франшиза, временная франшиза.

Abdikhakimov Islambek Bahadir ugli

Teacher of the Civil Law Department of
Tashkent state university of Law

ABOUT THE INSURANCE FRANCHISE AND ITS TYPES

Abstract. This article talks about the franchise financial instrument used in the insurance contract. The article also discusses what a franchise is, its role in an insurance contract, and its types. The advantages of the insurance franchise for the participants of the insurance contract are analyzed.

Keywords. Insurance franchise, insurance money, insurance compensation, insurance premium, conditional franchise, unconditional franchise, time franchise.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N23>

Bozor munosabatlari faol va jadal rivojlanayotgan bugungi dunyoda sug'urta iqtisodiyot barqarorligini ta'minlashda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Sug'urta munosabatlarining huquqiy mohiyati sug'urtalovchi va sug'urta qildiruvchi o'rtasidagi tavakkalchiliklarni taqsimlashga asoslangan. Sug'urta taraflarning mulkiy yo'qotishlarini minimallashtirishga xizmat qiladi. Qoidaga ko'ra, sug'urta xavflari ma'lum bir kutilmagan salbiy hodisalarning ro'y berishi bilan bog'liq bo'lib, ular sodir bo'lganda sug'urta shartnomasi amalga oshiriladi.[1]

Sug'urta hodisalari sodir bo'lganda, mulkiy yo'qotishlarni minimallashtirish va ularni bartaraf etish muddatini qisqartirish zarurati tug'iladi. Albatta, sug'urta bunday hodisalarning oldini olishga qodir emas va aybdorlarni hech bir shaklda jazolamaydi. Ammo zarur moliyaviy resurslarni tezda to'plash va oqibatlarini bartaraf etish sug'urta faoliyatining asosiy maqsadi hisoblanadi.

Shunday qilib, sug'urta shartnomasida ishtirok etgan jabrlanuvchi (naf oluvchi) tomonidan zararni qoplash imkoniyati unga nisbatan ma'lum bir sug'urta manfaatini keltirib chiqaradi. Oddiy misol keltirsak, taksi haydovchisi avtohalokatga uchrab, mashinasiga jiddiy shikast yetkazadi. Bunday holda, mashina nafaqat transport vositasi, balki pul topish vositasi ham hisoblanadi. Shunday ekan, avtomashina egasi mashinani tezroq ta'mirlatmasa, pul topish imkoni bo'lmaydi. Avtomobilni ta'mirlash esa juda qimmatga tushish ehtimoli mavjud. Holbuki, mashina egasida har doim ham uni ta'mirlatish uchun yetarli mablag' bo'lmasligi mumkin. Ana shunday holda mashina egasi mashinasini sug'urta qildirgan bo'lsa, mashinaga yetkazilgan zarar sug'urta kompaniyasi tomonidan qoplab beriladi.

Lekin mashinani sug'urta qildirishi uchun ketadigan xarajat ham haydovchi uchun qimmatlik qilishi mumkin. Bunday vaziyatda ham haydovchi uchun, ham sug'urta kompaniyasi uchun foydali bo'lgan mexanizm mavjud. Bu mexanizm **sug'urta franshizasi** deb ataladi.

Sug'urta shartnomasida **franshiza** nazarda tutilishi mumkin. Sug'urta franshizasining o'zi, dastlab, Fransiyada vujudga kelgan va fransuz tilidan tarjima qilinganda "imtiyoz" degan ma'noni anglatadi. Uni chegirma deb ta'riflash ham mumkin. Sug'urta franshizasi sug'urta shartnomasining qo'shimcha sharti bo'lib, sug'urtalovchini sug'urta tovonini to'lashdan belgilangan yoki undan ortiq miqdorda (chegiriladigan summa) ozod qilishni nazarda tutadi. Xorijiy mamlakatlar sug'urta faoliyatida sug'urta polislarini sotib olishda deyarli har doim sug'urta franshizasi qo'llaniladi.

Sug'urtada franshizasining mohiyati shundan iboratki, bunday "imtiyozlar" tizimi orqali sug'urtalangan shaxsning o'zi zararni o'zi qoplashini amalga oshirishi mumkin.[2]

Sug'urta franshizasi asosan Binolar, inshootlar, inshootlar va boshqa ko'chmas mulk obyektlari sug'urtalashda keng qo'llaniladi. Bunday sug'urta turlarida chegirma miqdori obyektning o'z narxiga nisbatan ahamiyatsiz bo'lishi mumkin va sug'urtalovchilar bunga ko'proq rozi bo'lishadi.

Avto sug'urta bozorida korporativ avtoturargohlarni sug'urtalashda franshizani ko'proq uchratish mumkin. Bunday avtoparklar egalari uchun kichik yo'qotishlar yuzaga kelgan taqdirda sug'urtalovchiga murojaat qilish foydasiz, shuning uchun ular avtomobillarni franshizing bilan sug'urtalashni afzal ko'rishadi, bu ularga nafaqat vaqtni, balki pulni ham tejash imkonini beradi.

Bundan tashqari, sug'urta franshizasi tibbiy sug'urta sohasida ham keng qo'llaniladi.

Buning sababi, ko'plab sug'urta inqirozlari davrida tibbiy xizmatlarning narxi doimiy ravishda oshib bordi, ammo sug'urtalovchining sug'urta mukofoti miqdori bir xil darajada saqlanib qoldi, bu esa muqarrar ravishda sug'urta kompaniyasining yo'qotishlariga olib keldi.

Shu sababli, tez orada sug'urtachilar sug'urta mukofoti miqdorini saqlab qolish yoki biroz oshirish uchun ixtiyoriy tibbiy sug'urta shartlarini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'lishdi.

Aksariyat sug'urta tashkilotlari sug'urta xizmatlari iste'molchisi - sug'urtalanganlarning narx talablarini qondirish uchun sug'urta qoplamasi miqdorini kamaytirishga majbur bo'ldilar. Biroq, sug'urtalovchilar kamdan-kam hollarda bunday nozik murosaga kelishdi, bu doimo nizolarga sabab bo'lib keldi.

Sug'urta franshizasi nima ekanligini batafsilroq tahlil etadigan bo'lsak, sug'urta franshizasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi sug'urta tovonning ma'lum bir qismini o'zi qoplashni o'z zimmasiga olgani holda sug'urta kompaniyasini zararining bir qismini to'lashdan ozod etadi.

Faraz qilaylik, Franshiza sug'urta shartnomasida bir million so'm deb belgilangan. Sizning avtomashinangizga baxtsiz hodisa oqibatida besh million so'm zarar yetkazilgan. Bu holatda sug'urta kompaniyasi sizga 4 million so'm to'lab beradi. Albatta, tabiiy savol tug'iladi. Nega unda franshiza imtiyoz ma'nosini bildiradi?

Franshizaning imtiyozi shundan iboratki, franshiza belgilash orqali sug'urta qildiruvchi to'laydigan sug'urta mukofoti miqdori kamayadi. o'z navbatida, shunga mutanosib ravishda sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urtalovchi to'laydigan sug'urta tovonni franshiza miqdori doirasida kamayadi.

Shunga asoslanib yuqoridagi misolni yanada aniqroq tahlil qiladigan bo'lsak, yuqoridagi avtomashinaning ixtiyoriy sug'urtasida sug'urta qildiruvchi to'lashi lozim bo'lgan sug'urta mukofoti miqdori 2 million so'm deb belgilansa va sug'urta qildiruvchi bu summani arzonlashtirishni xohlasa, sug'urtalovchi unga sug'urta franshizasini taklif qilishi mumkin. Unga ko'ra, sug'urta qildiruvchidan mashinaga yetishi mumkin bo'lgan zararining qancha qismini qoplay olishi so'raladi. Yuqoridagi holatda sug'urta qildiruvchi bir million so'mgacha bo'lgan zararni qoplay olishini bildirgan. Shunga ko'ra sug'urta kompaniyasi shartnomaga sug'urta franshizasini bir million so'm deb belgilaydi va sug'urta qildiruvchi to'laydigan sug'urta mukofotini shunga mutanosib ravishda kamaytirib beradi. Misol uchun, sug'urta qildiruvchi endi ikki million emas, balki bir yarim million so'm miqdorida sug'urta mukofoti to'laydi va 500 ming so'm chegirib qoladi. Bu sug'urta qildiruvchining uchun imtiyozi hisoblanadi. Sug'urtalovchining imtiyozi sug'urta hodisasi ro'y bersa yuzaga keladi. Agar avtomashinaga 5 million so'mlik zarar yetsa, sug'urta kompaniyasi franshizada belgilangan bir million so'mni chegirib qolgan holda sug'urta qildiruvchiga 4 million so'm sug'urta tovonini to'lab beradi. Shu sababli sug'urta franshizasi har ikki taraf uchun ham foydali bo'ladi.

Franshiza ham sug'urta summasining foizlarida, ham muayyan summada belgilanishi mumkin.

Franshiza shartli va shartsiz franshizaga bo'linadi. Bir vaqtlar Yu.B. Fogelson shartli va shartsiz franshizaning quyidagi ta'rifini berdi: "...shartli franshizingda yetkazilgan zararining to'liq miqdorida tovon to'lanadi, lekin agar zarar miqdori chegirib tashlanadigan miqdordan oshib ketgan bo'lsa; shartsiz chegirib tashlash amalga oshiriladi, bunda faqat qaytarib olinadigan to'lovdan oshib ketgan qismi to'lanadi.[3]

Shartli franshiza — agar zarar summasi franshiza summasidan oshmasa, sug'urtalanuvchi mustaqil ravishda zararni qoplaydi, agar zarar miqdori franshizadan oshsa, zarar sug'urtalovchi tomonidan to'la qoplab beriladi. Shartsiz franshizada franshiza summasi har qanday holatda ham chegirib qolinadi.

Franshiza — sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan, sug'urtalovchi tomonidan qoplanmaydigan sug'urta qildiruvchi zararlarining bir qismi. Franshiza ham sug'urta summasidan foizlar ko'rinishida, ham aniq summada o'rnatilishi, hamda shartli va shartsiz bo'lishi mumkin. Shartli franshiza o'rnatilganda, sug'urtalovchi franshiza miqdoridan ko'p bo'lmagan zarar uchun javobgarlikdan ozod bo'ladi. Shartsiz franshiza o'rnatilganda esa, sug'urtalovchining javobgarligi zarardan franshiza miqdorini chegirib qolgan holda aniqlanadi.[4]

Shartli franshiza sug'urtalovchini sug'urta shartnomasida aniq yoki sug'urta summasidan foizlarda ko'rsatilgan franshiza bilan belgilangan miqdordan ko'p bo'lmagan zarar uchun javobgarlikdan ozod qiladi. Agar yetkazilgan zarar franshizadan oshsa, sug'urtalovchi sug'urta qoplamini to'liq to'lashi shart.[5]

Masalan, sug'urta shartnomasida 1% yoki 1 000 000 so'm shartli franshiza nazarda tutilgan. Sug'urta summasi – 100 mln so'm (100%). Mol-mulkka yetkazilgan zarar 800 000 so'mni (0,8%) tashkil etdi. U franshiza summasidan kamligi sababli sug'urta kompaniyasi sug'urta qoplamini to'lamaydi.

Yana bir misolni tahlil qiladigan bo'lsak, sug'urta shartnomasi 1% yoki 1 000 000 so'm shartli franshizani, 100 mln so'm (100%) sug'urta summasini nazarda tutadi. Korxonaga yetkazilgan haqiqatdagi zarar 1 500 000 so'mni (1,5%) tashkil qildi. U franshiza summasidan oshishi sababli sug'urta kompaniyasi 1 500 000 so'm to'lab, uni to'liq qoplashi kerak.

Shartsiz franshiza qat'iy tarzda, hech qanday shartlarsiz qo'llanadi. U ham sug'urta shartnomasida sug'urta puli summasi yoki foizi tarzida ko'rsatiladi va sug'urta qoplami summasidan chegiriladi. Agar zarar summasi shartsiz franshizadan kam yoki unga teng bo'lsa, sug'urta kompaniyasi uni qoplamaydi.

Masalan, sug'urta shartnomasida zarar summasidan 1% yoki 1 000 000 so'm shartsiz franshiza nazarda tutilgan. Korxonaga yetkazilgan haqiqatdagi zarar 2 500 000 so'mni tashkil etdi. Mazkur holda sug'urta qoplami 1 500 000 so'mni (2 500 000 – 1 000 000) tashkil etadi.

Agar haqiqatdagi zarar, masalan, 900 000 so'mni tashkil etganda, bu shartsiz franshizadan kam bo'lar edi va bunda sug'urta qildiruvchi sug'urta qoplamini ololmas edi.

Sug'urta shartnomasida franshizaning boshqa turlari ham nazarda tutilishi mumkin.

Masalan sug'urta shartnomalarida vaqt ko'rinishidagi franshiza (vaqt franshizasi) belgilanishi mumki. Unga ko'ra ya'ni zarar sodir bo'lgan paytdan boshlanib, belgilangan vaqt o'tishi bilan tugaydigan vaqt oralig'i o'rnatilishi ham mumkinki, bu vaqt oralig'i davomida ko'rilgan zararlar qoplanmaydi.

Vaqt franshizasi sug'urta shartnomalarida kam uchraydi. Vaqt franshizasida, agar sug'urta holatining boshlanishiga olib kelishi mumkin bo'lgan ta'kidlangan holatning amal qilishi belgilangan muddatlarda yuz bersa, sug'urta qoplami to'lanmaydi. U vaqt birliklarida o'lchanadi.

Masalan, sug'urta shartnomasida qo'llash muddati 60 kalendar kun bo'lgan vaqt franshizasi belgilansa, sug'urta hodisasi u tuzilgan paytdan boshlab 60 kalendar kun mobaynida yuz bersa, sug'urta kompaniyasi zararni qoplamaydi.

Ko'pincha mol-mulk sug'urtasi chog'ida shartsiz franshizadan foydalaniladi. Uning miqdori qancha katta bo'lsa, sug'urta shartnomasi bo'yicha mukofot shuncha kichik bo'ladi. Bu sug'urta kompaniyasi qo'llaydigan xatarlar limiti bilan bog'liq. Katta franshiza korxonada jiddiy xatarga uchraganda, shuningdek sug'urtalangan mol-mulk shikastlanishidagi mayda xatarlarni o'z zimmasiga olish va ular bilan bog'liq xarajatlarni amalga oshirish, shuningdek sug'urta mukofotida tejashga tayyorlangan chog'ida foydalidir. [6]

Xulosa qiladigan bo'lsak, sug'urta franshizasi u sug'urta pulini arzonlashtirish imkonini beradi, chunki franshiza miqdori bevosita sug'urta mukofoti miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Ular o'rtasida qaytar bog'liqlik kuzatiladi: franshiza qancha yuqori bo'lsa, sug'urta mukofoti shuncha kam bo'ladi va aksincha. Ushbu nozik jihatdan sug'urtalashdan korxonada emas, balki garovga oluvchi bank ko'proq manfaatdor bo'lgan holatlarda garovga qo'yilgan mol-mulkni sug'urtalashda foydalanish mumkin. Ushbu holda eng ko'p franshiza yordamida sug'urta xarajatlarini imkoni boricha kamaytirishga erishiladi.

Shu bilan birga, sug'urta kompaniyasini mayda narsalar bilan bezovta qilish zarurati yo'qoladi. Zero mazkur holatda franshiza sug'urtalovchini arzimasi zarar summasi bilan ko'plab murojaatlardan himoya qiluvchi o'ziga xos to'siq sifatida maydonga chiqadi.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Быкова Н.Н. Сущность страхования и механизм реализации имущественного страхования на современном этапе // Вестник НГИЭИ. 2016. № 12 (67). С. 139.
2. Шергунова, Е.А., 2020. Особенности применения франшизы в российском страховании. Вестник Волжского университета им. ВН Татищева, 1(3 (96)), pp.99-109.
3. Фогельсон Ю.Б. Комментарий к страховому законодательству. М.: Юристъ, 2002. С.103. 2 Marian-Lucian Achim, Mathematical
4. Biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlari ko'rsatishning yagona talablari va standartlari to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida o'zbekiston Respublikasi moliya vazirining buyrug'i
5. https://gazeta.norma.uz/publish/doc/text112523_sugurtada_franshiza
https://gazeta.norma.uz/publish/doc/text112523_sugurtada_franshiza

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2023. -№ 2 (3).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

13.00.00 – Педагогика фанлари

Мамадалиева Нилуфар Баходировна
Андижон давлат Педагогика институти
Мактабгача таълим кафедраси катта ўқитувчиси

ЎҚУВ ФАНЛАРИ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАРНИ ЎҚИТИШ ОРҚАЛИ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ОҒЗАКИ НУТҚ ВА ФИКРЛАШ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Таянч тушунчаларни ўқитиш орқали бошланғич синф ўқувчиларнинг оғзаки нутқ ва фикрлаш фаолиятини такомиллаштириб бориш, нутққа таянишни кучайтириш, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини оширишга ва уларнинг тафаккурини ривожлантиришга ҳам ижобий таъсир кўрсатиш, бошланғич мактаб ўқувчиларининг ўқув фаолиятида кўпроқ учраб турувчи нутқий камчиликларини бартараф этиш йўллари ишлаб чиқишдан иборатдир.

Калит сўзлар: бошланғич, мактаб, ўқувчи, ўқитувчи, ўқитиш, нутқ, тафаккур, тил, фан, фаолият.

Мамадалиева Нилуфар Баходировна
Андижанский государственный педагогический институт
Старший воспитатель отдела дошкольного образования

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ И МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПУТЕМ ОБУЧЕНИЯ ОСНОВНЫМ ПОНЯТИЯМ ПО УЧЕБНЫМ НАУКАМ

Аннотация. Обучая основным понятиям, необходимо совершенствовать устную речь и мыслительную деятельность учащихся начальных классов, укреплять опору на речь, положительно влиять на увеличение устной и письменной речи учащихся и развивать их мышление, разработать способы устранения недостатков речи, наиболее часто встречающихся в учебной деятельности учащихся начальной школы.

Ключевые слова: начальная школа, ученик, учитель, учение, речь, мышление, язык, наука, деятельность.

Mamadaliyeva Nilufar Bahodirovna
Andijan State Pedagogical Institute
Senior teacher of the preschool education department

IMPROVING SPEAKING AND THINKING ACTIVITIES OF PRIMARY CLASS STUDENTS THROUGH TEACHING BASIC CONCEPTS IN STUDY SCIENCES

Abstract: By teaching basic concepts, it is necessary to improve the oral speech and thinking activity of elementary school students, to strengthen the reliance on speech, to have a positive effect on the increase of oral and written speech of students and the development of their thinking, and to develop ways to eliminate speech deficiencies that are more common in the educational activities of elementary school students.

Key words: elementary, school, student, teacher, teaching, speech, thinking, language, science, activity.

<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N24>

Кириш.

Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги Қонуни амалиётга кенг жорий қилинмоқда. Истиқлол шарофати билан мамлакатимиз халқ таълими тизимида ҳам мустақил чуқур ислохатлар ўтказишга кенг имконият берилди. Шундай ислохатлардан бири ўқувчиларнинг нутқ маданиятини такомиллаштиришга қаратилгандир. [1]

Маълум бир фаннинг асосларини ўқитишда нутққа таянишни кучайтириш мактаб ўқувчиларида нутқий фаолиятнинг барча турларини ривожлантириш бўйича тизимли ва мақсадга йўналтирилган ишларни юритишни тақозо этади. Мазкур муҳим вазифани амалга ошириш ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини оширишга ва шунингдек уларнинг тафаккурини ривожлантиришга ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Нутқ жамоатчилик-тариҳий табиатга эга бўлади. Инсонлар хар доим жамоа бўлиб яшаган ва яшайдилар. Жамоатчилик ҳаёти ва инсонларнинг жамоавий меҳнати ўзаро доимий мулоқот қилиш, бир-бирлари билан алоқалар ўрнатиш, бир-бирларига таъсир этиш заруриятини келтириб чиқаради. Бу заруриятларнинг барчаси нутқ ёрдамида амалга оширилади. Нутқ ёрдамида инсонлар фикр ва билимлари билан алмашинадилар, ўз ҳиссиётлари, кечинмалари, мақсадлари ҳақида сўзлаб берадилар.

Ўқувчиларда мантиқий фикрлашни ривожлантиришда оғзаки нутқдан фойдаланишнинг педагогик жараён билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки ўқувчиларда мантиқий фикрлашни ривожлантиришда мақсадга йўналтирилган оғзаки савол ва машқлар муҳим ўрин эгаллайди. Бунда оғзаки нутқнинг умумдидактик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Биринчи навбатда уларнинг дидактик таснифини ўрганиш талаб этилади. Муайян дидактик асосга таянган ҳолда таълим методларининг қуйидаги таснифи амалга оширилган:

-ахборотларни тақдим этиш манбалари ҳамда уларни ўқувчилар томонидан идрок этилиш характериға асосланадиган таълим методлари (кўргазмали ва амалий методлар);

-муайян таълим босқичида ҳал этиладиган дидактик вазифалар асосида ажратиб олинган таълим методлари. Бунга билимларни эгаллаш, кўникма ва малакаларни шакллантириш, билимларни қўллаш, ижодий фаолият кўрсатиш, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш ҳамда текшириш кабилар киради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Бир-бирлари билан мулоқот қилганда одамлар сўзлар ва маълум бир тилнинг грамматик қоидаларидан фойдаланишади. Тил сўз белгилари тизими, инсонлар орасидаги мулоқотни амалга ошириш воситаси ҳисобланади. Умумий тилшуносликни фан сифатида белгилаб берган, буюк немис тилшуноси Вильгельм Гумбольдт тилга “фикрнинг (тафаккурнинг) шакллантирувчи органи” деб таъриф берган. Ўз тезисини давом эттирган холда у, ҳалқнинг тили – унинг руҳи, ҳалқнинг руҳи эса – унинг тилидир деб таъкидлаган. Тил ва нутқ узвий боғлиқликдаги бирлик, у хар қандай халқнинг тили инсонларнинг мулоқот қилиши жараёнида пайдо бўлганлиги ва ривожланганлигида ўз аксини топади. Тил ва нутқ орасидаги алоқа тилнинг мулоқот қуроли сифатида

инсонлар ўша тилда гапиришни бошлаган давргача мавжуд бўлишида ҳам исботланади. Инсонлар нутқий мулоқотда бошқа тилдан фойдаланишни бошлаши билан фойдаланилмаётган тил ўлик тилга айланади. Бизни ўраб турган теварак дунёнинг қонуниятларини идрок этиш, инсоннинг ақлий ривожланиши инсонлар томонидан жамоатчилик-тарихий ривожланиш жараёнида ишлб чиқилган ва тил ёрдамида, ёзма нутқ ёрдамида мустаҳкамлаб қўйилган билимларни ўзлаштириш орқали амалга ошади. Бу мазмунда тил инсониятнинг маданияти, фани ва санъати ютуқларини авлоддан авлодга етказиш ва уларни мустаҳкамлаш воситасига айланади. [2;63-б]

Турли шартларга боғлиқ бўлган ҳолда инсонларнинг нутқи ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Шунга мос равишда нутқнинг хар-хил турлари белгиланади. Биринчи навбатда ички ва ташқи нутқ фарқланади. Оғзаки нутқ ўз навбатида монологик ва диалогик нутққа ажралади. Ташқи нутқ мулоқот учун ҳизмат шунинг учун ташқи нутқнинг асосий белгиси – уни бошқа одамлар томонидан қабул қилинишидир яъни эшитиш, кўриш орқали қабул қилинишидир. Товушлар ёки ёзма белгилар мазкур мақсадда қўлланилаётганлиги ёки қўлланилмаётганлигидан келиб чиққан ҳолда нутқ – оғзаки (одатда оғзаки суҳбат нутқи) ва ёзма нутқга бўлинади. Оғзаки нутқ ҳам, ёзма нутқ ҳам ўз психологик хусусиятларига эга. Оғзаки нутқда одам тингловчиларни, уларнинг ўз сўзларига бўлган реакциясини идрок этади Ёзма нутқ эса ёзаётган одамни кўрмаётган ва эшитмаётган, ёзилганларни маълум бир вақтдан кейин ўқиб олувчи одамга (яъни суҳбатда мавжуд бўлмаган одамга) мурожаатга асосланади. Кўп ҳолларда муаллиф ўз ўқувчисини танимади, у билан алоқага киришмайди. Ёзаётган шахс ва ўқийдиган шахс ўртасида бевосита контактнинг йўқлиги ёзма нутқни қуришда маълум қийинчиликларни келтириб чиқаради. Чунки бу ҳолатда ёзаётган одам ўз фикрларини яхшироқ ифодалаш учун оғзаки нутқдаги каби ифода воситаларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлмайди (оҳанг, мимика, имо-ишоралар) (тиниш белгилари тўлиқ даражада ифода воситаларининг ўрнини боса олмайди). Шунинг учун ёзма нутқ оғзакига қараганда кам маъноли ҳисобланади. Бундан ҳам қолаверса, ёзма нутқ алоҳида очиқланган, маълум воситалар ёрдамида боғланган, тушунарли ва мукамал, яъни бафуржа ишлов берилган бўлиши талаб этилади.

Таҳлил ва натижалар.

Ўқитиш амалиётида оғзаки нутқнинг ёзма нутқдан ўзиб кетиши тамойилини ҳисобга олган ҳолда оғзаки нутқни ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишлар билан бир қаторда ёзма нутқни ривожлантириш бўйича ҳам ишлар олиб бориш зарур. Чунки бу нутқ турларининг бирини ривожлантириш иккинчиси ҳам автоматик равишда ривожланишини таъминлай олмайди. Ўқитувчи оғзаки ва ёзма нутқнинг фарқли жиҳатларини ва уларнинг ўзаро алоқасини тушуниши ва асосийси – ўғзаки нутқни эшитиш ва ёзма нутқни кўриш мумкинлигини ўз эътиборидан туширмаслиги керак.

Мақтаб ўқувчилари учун айниқса математикани ўрганишда оғзаки нутқдан ёзма нутққа ўтиш қийин кечади. Чунки ёзма қоидалар ўқувчиларнинг тафаккури индивидуаллашувида муҳим аҳамият касб этади, демак, ўқитувчидан хар бир ўқувчида ўз фикрларини ёзма расмийлаштириш кўникмасини шакллантириш талаб этилади. Шунинг учун ўқувчиларнинг дафтарларини текшириб бориш хар бир математика ўқитувчисининг бурчи ҳисобланади.

Бошланғич мактаб ўқувчиларининг ёзма математик нутқи математик, орфографик ва график саводхонлик билан ажралиб туриши лозим. Математик саводхонлик материални аниқ ва рационал (самарали) баён этиш, математик атама ва белгиларни; орфографик саводхонлик – фақатгина математик атамаларни эмас, балки бошқа сўз ва ифодаларни тўғри ёзиш ва талаффуз этишни; грамматик саводхонлик эса математик гапларни тўғри қуришни; график саводхонлик эса ёзувларни оқилона расмийлаштириш, зарур чизмаларни тўғри бажаришни тақозо этади. Ёзувларга ҳос бўлган юқори эстетик маданият унинг ижрочисининг меҳнатга бўлган виждонли ёндошуvidан дарак беради. Ёзувларни чиройли, самарали бажаришга одатланганлик мактаб ўқувчиларининг умумий меҳнат сифатлари ошишига, келажакда эса уларнинг касбий фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Бошланғич мактаб ўқувчиларининг ўқув фаолиятида кўпроқ учраб турувчи нутқий камчиликларни таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, демак, шундай қилиб, зеро, модомики каби маъно юкига эга бўлмаган сўзларни ортиқча қўллаб юбориш нутқнинг идрок этилишини қийинлаштиради. Кўп холларда ўқувчилар керакли сўзни топа олмай қолган ҳолатларда ғўлдираб юборишади. Бу каби “ахборотсизлик” ўқувчининг оғзаки нутқи ривожланмаганлигидан дарак беради. Нутқ идрок этилишини қийинлаштиради ва лексик камчилик, яъни сўзларни асоссиз равишда тушириб қолдиришга олиб келади. Сўзлар маъноси ҳисобга олинмаган холда қўлланилганда нутқ мужмаллашади, баъзан бузилади. Сўзларни “ўз ўрнида” қўлламастик нутқнинг идрок этилишини қийинлаштириш билан биргаликда тингловчиларнинг ассоциатив (фикрий боғланиш) аппаратининг зарур йўналишни топа олмаслигига олиб келади.

Мактаб ўқувчиларининг математик нутқи мазмуни, шакли ва мотиви (омиллашганлиги) бўйича баҳоланади. Мазмунли нутқнинг сифатлари аниқлик, ҳушмуомалалик, тўлиқлик, тушунарлилик, ҳатосизлик кабилардир. Шаклига кўра нутқ, қисқа, тушунарли, аниқ, боғланган, тадрижий, эмоционал бўлиши керак. Демак, мактаб ўқувчиларининг жавоблари, айниқса оғзаки жавобларини баҳолашда билдирилаётган фикрларнинг аниқлиги, илмийлиги, ўрнатилаётган маъноларнинг аниқлиги, мулоҳазаларнинг асосланганлиги, грамматик жиҳатдан тўғрилиги ва қисқалиги, ифодалилиги ва нутқнинг тозаллиги ҳисобга олиниши зарур. [3; 97-б]

Болани кичик ёшдан оқ равон тилда гапиришга, ўз нутқида гўзал сўзлардан фойдаланиб, фикрни эркин баён қилишга ўргатиб бориш муҳим. Бошланғич синфларда ўқувчилар барча дарслар давомида назарий ва амалий билимларни олиш билан бирга жумлаларни тўғри тузиш, ўзаро муомала қоидалари, фикрни баён этиш, қайта ижодий ҳикоялаш, шеър ёдлаш орқали оғзаки нутқ кўникмалари ҳам ривожлантириб борилади. Нутқни тафаккурдан ажратиб бўлмайди, нутқ тафаккур асосида ривожланади. Она тили дарслари болалар луғатини бойитишга самарали ёрдам беради, нутқни тузишга ўргатади. Ўқиш дарси ва у билан боғлиқ холда олиб бориладиган экскурсия ўқувчиларга табиат ҳодисалари, кишилар ҳаёти ва меҳнати ҳақида билим беради. Бу дарсда ўқувчи нутқига, уни шакллантириш ва ўстиришга кенг имконият яратади. Бошланғич синфдаги бошқа дарсларда ҳам ўқувчилар нутқи хилма-хил сўзлар билан бойитилади. Математика дарсларида болалар янги тасаввур ва тушунчалар, жуда кўп сўз ва терминлар билан ўз нутқларини бойитадилар, мантиқий фикрлайдилар. Ўқувчилар табиатшунослик дарсларида ва экскурсия вақтида кўрган предметларини ўқитувчи

ёрдамида гурухлайдилар, таққослаб ўқшаш ва фарқли томонларин топиб айтадилар. Булар, ўз навбатида табиатга оид айрим тушунчаларни аниқ билиб олишга имкон беради, тафаккурни, нутқни ўстиради. Меҳнат, тасвирий санъат, жисмоний тарбия, мусиқа дарсларида ҳам дарслардан ташқари машғулотлар ҳам ўқувчи нутқи ва тафаккурини ўстиришга имкон беради.[4;140-б] Аввало, ўқитувчининг ўзи адабий тил нормаларига риоя қилган холда ифодали таъсирли сўзлаши зарур. Ўқитувчининг ўзи бола учун намуна бўлмоғи зарур. Чунки, болаларда тақлид хусусияти ўта кучлидир. Бошланғич синфларда ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстириши режали ташкил этилса, бу соҳадаги тадбирлар мунтазам равишда амалга ошириб борилсагина у ўқувчининг бутун вужудига, унинг ҳиссиётига, тасаввурига, ирода ва характериға, ниҳоят фикрлаш фаолияти ва қобилиятиға таъсир этиб нутқнинг равон ифодали бўлишида муҳим аҳамият касб этади. Шу йўл билан нутқ малакаларини ривожлантириш орқали, уларда тўғри сўзлаш ва аниқ, мантиқий фикр ифодалаш салоҳияти шаклланиб боради. Уларнинг ижодий фаолияти ва истеъдодларини ривожлантириб рўёбға чиқаради. Ўқитувчи ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстириш учун барча машғулотларда уларнинг луғат бойликларини аниқ мақсадға йўналтирилган режа асосида сўзларни нутқда фаол қўллашға ўргатиш орқали мустаҳкамлаб бориш керак.

Хулоса ва таклифлар.

Хулоса қилиб айтганда, ўқувчилар етарли сўз бойлиғига эга бўлмасдан туриб аниқ ва равон фикр юрита олмайдилар. Шунинг учун ҳар бир фанни ўқитишда ўқувчиларнинг мавзуга доир сўзларни кўпроқ қўллашға, нутқида тўғри қўллашға ўргатиш керак ва бунда таянч тушунчаларни ўргатиш, бошланғич синф дарсларини ўқитиш жараёнида ёзма нутқдан кенгроқ фойдаланилиш катта аҳамият эға ҳисобланади.

Агар биз ўзимизнинг ёрқин келажагимизни таъминламоқчи бўлсак, мамлакатимизда биз биринчи навбатда ёшларимизни мустаҳкамлашимиз ва куч-қувватимизни оширишимиз керак. [5;177-б]

Адабиётлар/ Литература/ References:

1. Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари. Ўзбекистон тилидан доимий 5-анжумани материаллари.-Т.:“Шарқ”, 1999. 48– б.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 63.
3. Қосимова К. “Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси”, “Ўқитувчи”, 1985. – 97 б.
4. Ғуломов.А., Б.Қобилова. Нутқ ўстириш машғулотлари.-Т.:“Ўқитувчи”,1995. – 140 б.
5. Mamatkhalilovna K. N., Shahobidinovna A. S., Nematillaevna K. G. PEDAGOGICAL SCIENCES //The 8 th International scientific and practical conference—Eurasian scientific congress||(August 9-11, 2020) Barca Academy Publishing,Barcelona,Spain.2020.P.177.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 2 (3) – 2023

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамият

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).